

МІНІСТЕРСТВО ВИЩОЇ І СЕРЕДНЬОЇ СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ УРСР
УЖГОРОДСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

*Присвячується ІХ Міжнародному
конгресу славістів*

ДОСЛІДЖЕННЯ
ЛЕКСИКИ І ФРАЗЕОЛОГІЇ ГОВОРІВ
УКРАЇНСЬКИХ КАРПАТ

(ТЕМАТИЧНИЙ ЗБІРНИК)

УЖГОРОД — 1982

Відповідальний редактор проф. *И. О. Дзєндзелівський*

«Исследование лексики и фразеологии Украинских Карпат»

Тематический сборник

(на украинском языке)

ББ 01483. Сдано в набор 12.11.82. Подписано к печати 04.11.82. Формат 60x84 1/16. Бумага типографская № 1. Гарнитура литературная. Способ печати высокий. Условн. лист. 9,1. Уч.-изд. лист. 9,0. Тираж 1000. Зак. 3106
Цена 1 руб. 50 к.

Типография издательства «Радянське Закарпаття»,
29400, Ужгород, Духновича, 2.

БІБЛІОТЕКА
Івана Франківського
педагогічного інституту

472121

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ НАЗВИ ГІДРОРЕЛЬЄФУ

ВІДГАЛУЖЕННЯ РІЧКИ, РУКАВА РІЧКИ, ЗАТОКИ

В анкеті, за якою збирався матеріал, для затоки було три питання: 1. Проточний рукав, що відбачує від основного русла річки; 2. Проточний рукав, який потім вливається в основне русло річки, і 3. Глухий, непроточний рукав річки. При збиранні матеріалів виявилось, що в більшості випадків наші оповідачі не диференціюють цих понять; нерідко для проточного і непроточного рукава річки, затоки у мовній практиці того ж села використовується одна назва. У словниках також лише зрідка подаються зауваження відносно назв для річкових та морських заток. У зв'язку з цим географія виявлених назв подається в трьох підрозділах, тобто так, як вони зібрані, а лексикологічний їх опис об'єднано.

а) Для проточного водяного потоку, що відійшов у бік від головного русла річки, найпоширенішою назвою, яка виявляється в різних районах України, є *рука́в* (Прип'ять, Смолява, Мощона, Ст. Кошари, Гороховище та ін. Вл; Вовкошів, Бугрин, Бондарі та ін. Рв; Жерев, Тхорин, Рудня Поліська та ін. Жт; Тетіїв, Сукачі Кв; Гориця, Прилуки, Олишівка, Майське, Козелець та ін. Чрг; Погребки, Шаповалівка, Соснівка, Береза, Вороніж, Шевченкове, Сваркове та ін. См.; Грушеваха, Писарівка, Сінне, Гавриші та ін. Хрк; Вижгородок, Лощинівка та ін. Тр; Клембівка Вн; Клепачі, Западінці, В. Чернятин Хм; Верещаки, Залізничка, Кропивна Чрк; Білухівка, Решетилівці, Хрулі, Ковалівка та ін. Пл; Ігулець Дн; Сторчове Зп; Білозерка, Цюрупинськ, В. Олександрівка, Первомаївці та ін. Хрс; Братківці, Матків, Голобутів, Уголька, Довге та ін. Лв; Люта, Кальник, Бобовище та ін. Зк; Милувань, Яворів, Кути, П'ядики, Пнів та ін. ІФ; Слобідка, Гор. Шилівці Чрв)¹. До назв з більш-менш широкими ареалами виявлення відносяться: *розсто́ка*, *розсто́ка* (Повурськ Вл; Пісків Рв; Зубковичі, Медведєве, Середи, Вирля, Баранівка, Коростишів, Врублівка та ін. Жт; Буртин Кв; Вовківці Хм; Комарники, Гнила, Біличі, Ниж. Висоцьке та ін. Лв; Берегомет, Шипівці, Лужани, Ревно, Браїниця, Луківці та ін. Чрв; Ворохта, Білозерка, Ланчин, Турки,

¹ Див. також Уманець III, 279; Рудн НГТ 64; Кмідикиевич 182; Дубровський МУС 617; Тутк 177; УРС V, 230; РУСн III, 211; СУМ, VIII 905.

Ясень ІФ; В. Лучки, Лукове, Вільхівці, Золотарево, Велятино, Рахів та ін. Зк)², *рѡзѣтока*, *рѡсѣтока*, *рѡстока* (Мирча, Дубриничі, Ворочеве, Невицьке, Лалове, Свалява, Бородівка, Кайданове, Синевір, Негровець, Іза, Чорнотисове, Теремля та ін. Зк; Сваричів ІФ), *рѡстоки* рl. t. (Пшонець Лв), *ростѡки* рl. t. (Киселиці Чрв), *ростѡчина* (Руська Мокра, Репинне, Чорний Потік Зк; Погар, Кривка, Сторона Лв)³, *ростѡчини* рl. t. (Лосинець Лв), *розѣтѡвка* (Широкий Луг Зк), *затѡка* (Полісся і Південна Волинь)⁴ *зѡтока* (Улюч Пряш), *прѡтѡк* (Селище, Новосілка, Кремно, Остапи, Степанівка, Краківщина Жт), *прѡт'ік* (Торчин, Березівка, Турчинівка Жт)⁵, *прѡт'ѡк* (Лісове та ін. Жт), *прѡтѡка* (Зарічани, Станишівка; Овруччина Жт; Хролин Хм)⁶, *прѡтѡка* (В. Водяне, Росішка, Ділове Зк; Струсів Тр; Глинське Хрк), *потѡк* (Черевки, Возляков Жт), *розтѡк* (Повч, Холосне, Червоноармійськ, Іванівка Жт), *рѡз'т'ік* (Осички, Глезно Жт), *роз'т'ік* (Старий Солотвин, Никонівка, Авратин Жт), *в'ітѡка* (Голятин Зк), *пот'ічок* (Головецьке Лв), *рѡв* (Підкормілля Вл), *рѡв* (Копище Жт), *ровѣц'* (Дорогобуж, Симонів Рв; Луциця, Кикова Жт), *ровѣц'* (Погулянка, Малий Стидин Рв; Майдан, Лопачі Жт), *р'івчѡк* (Галіївка Жт), *ровчѡк* (Збраньки, Богданівка, Юрове, Липлянщина, Ушомир Жт; Ситняки, Юрів Кв), *рувчѡк* (Дідовичі Жт), *зар'ічок* (Мизове та ін. Вл; Осіївка Вн; Теліженці Кв)⁷, *зар'ічок* (Грибовиця Вл; Грушки Жт, Надимівка Чрг; В. Писарівка Пл; Климець Лв; Олешник, Добросілля Зк), *зарѣчок* (Білокоровичі, Степанівка, Старосілля Жт), *обрѣчок* (зрідка на Овруччині Жт), *рѣчечка* (Черевач Кв). Серед назв з локальними ареалами засвідчено: *віднѡга* (Стрілки Лв)⁸, *однѡга* (Листвин Жт)⁹, *в'ідрѡсток* (Малі Коровинці Жт), *обрѡсток* (Малин, Городище Жт), *обрѡ'сток* (Камінь Жт), *русло* (Немирівка Жт), *руслѡ* (Ковшилівка, Варовичі, Мартиновичі Кв); *прѡстѡк* (Доманівка, Хочова, Русаки Кв), *правѣц'* (Любовичі, Гута Жт), *лѡка* (Тишиця, Бронне, Поляни, Михалин, Балашівка та ін. Рв), *старік* (Максим, Морівськ Чрг),

² Див. також Кміщкевич 182; УРС V, 194; РУСн III, 211; Нгабес 47; Грицак НГЯ 79.

³ Див. також Желех 833.

⁴ Див. також Желех 276; Уманець I, 247; Грінч II, 108; Сабалдир 123.

⁵ Див. також Уманець III, 212; РУС III, 614.

⁶ Див. також Уманець III, 297; Грінч III, 485; Дубровський МУС 477; Йогансен 195; Ніковський 655; СУМ VIII, 323.

⁷ Див. також Тимченко I, 131; Грінч II, 90; Кміщкевич 114; Дубровський СМУ 417; Ніковський 280; Ізюмов РУС 684; УРС II, 112.

⁸ Див. також Желех 100; Тимченко II, 145; Грінч II, 221; Кміщкевич 182; Дубровський УРС 53; Іван-Шумл II, 135; Тутк 62; Ізюмов РУС 684.

⁹ Див. також Ніковський 509.

зато́н (Ушиця, Рижани, Небіж Жт), зато́єн (Доротище, Ситовичі Вл), переті́нка (Журавичі Вл; В. Писарівка См; Добришівці Чрв), переті́нка (Товстолуг Тр), урі́в (Новиця ІФ), у́ривок (Богаревиця Зк), перері́вок (Кам'янка Тр). Поодинокі назви: забо́ка (Нові Яриловичі Чрг), за́куток (Борсівка Жт), заплі́в (Новосілка Жт), сторо́на (Новошепеловичі Кв), струга́ (В'язівка Жт), струйо́к (Превар Жт), млинóвиця (Крайникове Зк), уст'єприто́к (Розтоки Зк), кося́ниці (Корець Рв), тров'я́нка (Бід Зк), йаро́к (Парубець Чрг), бо́втало (Макарове Зк), сага́ (Василів Чрв)¹⁰, о́тпадок (Радовель Жт), сак (В. Дорожів Лв), роз'д'є́льна река́ (Остріг Рв). У ряді сіл відзначено паралельне вживання назв: рука́в, розто́ка (Карасин Вл; Коржовець Хм; Ясіння Зк; Розтока Чрв), рука́в, розто́чина (Тухолька Лв), рука́в, розто́ка, розто́чина (Либохора, Лімна Лв), рука́в, розто́ка, заріно́к (Радич Лв), рука́в, розто́ка, розто́чина, зарічо́к (Підгородці Лв), рука́в, переті́нка (Данилове Зк), рука́в, зарічо́к (Абранка Зк; Корчин Лв), рука́в, прот'о́к (Мар'янівка Жт), рука́в, пеще́рва (Мутин См), рука́в, прорва́, уст'єп (Берислав Хрс), рука́в, рукави́чч'а (Глодова Зп), рука́в, кося́ (Новомиколаївка Дн), рука́в, крак (Валява Чрв), розто́ка, розто́чина (Бітля, Боберки, Ільник Лв; Бедевля Зк), ро́зтока, зорічо́к (Крушельниця Лв), розто́ка, крак (Н. Драчинці Чрв), розто́чина, за́річо́к (Тухля Лв), прот'о́к ч. р., прот'о́ка ж. р. (Поліське біля Коростеня Жт), зато́ка, заро́г (Чоповичі Жт), за́вод' ж. р.¹¹, зато́н (Замисловичі Жт), за́кло, к'є́мпа (Вербівка Жт), прот'о́ка, прот'о́ка (Демидівка Пл), зато́ка, ба́лка (Кочкарівка Хрс), по́туча, о́тпад во́ды (Статчин Пряш), о́тход, о́тпад во́ды (Олька Пряш).

У літературі, крім того, відзначаються: відно́жина (Грінч I, 221), ра́мено (Сабалдир 343), раме́но (Тимченко II, 145; Иван-Шумл II, 135; Йогансен 195), рамя р'є́ки (Партицький I, 299), ві́тка, річа́к (Уманець III, 279), остр'є́вок (Жт — Југ 34), зали́в (Уманець I, 247; Сабалдир 123), за́нога (Нгабес 52), протечина (Рудн НГТ, 64; Кміщикевич 182), переті́к (-току); протічо́к, перетічо́к (-чка) (Рус III, 614), ро́зтік, р. од. розто́ку (УРС V, 194, РУСн III, 211), ко́сів (Хм)¹², течія́ (Уманець, III, 212; Желех 962), течія́ (Желех 962), сага́ (Піскунов 231), са́га (Закрев-

¹⁰ Див. також Піскунов 231; Желех 847; Грінч IV, 95; Йогансен 90; Дубровський УРС 229; Иван-Шумл I, 113; Ізюмов УРС 765; РУС II, 43; Ніковський 700; УРС V, 242; Василенко, 71.

¹¹ Див. також Левченко 43; Уманець I, 247; Сабалдир 123; Йогансен 90.

¹² К. С. Баценко, Місцеві апелятиви в топонімії Хмельниччини. — Питання сучасної ономастики, Київ, 1976, с. 93.

ський 511; Левченко 43; Уманець I, 247), *бендюга*¹³, *бендюга*¹⁴, *бындюга*, *прѣлочь*, *яруга*¹⁵, *завѣда*¹⁶, *рывчак*¹⁷.

З певними означеннями: *зѣбіч* 'укромное место, бухта со спокойным течением', *стрілиця* 'боковое течение, водоразделом которого служит коса', *тиховід* 'заводь, более спокойное течение встречных струй на 'стрілиці' (Василенко 70), *ярік*, *єрік* 'небольшой и узкий проток реки или озера, небольшой канал' (РУС I, 270), *єрик* 'небольшой и узкий' (РУС III, 614); *зѣрічок* 'невеличкий' (Уманець III, 279), *переволока* 'пересыхающий' (Дубровський МУС 417), *турунчѣк* 'всякий рукав реки'¹⁸, 'быстрый и глубокий проток, рукав реки' (Гринч IV, 297; РУС II, 614), *охѣб*, *охѣбище* 'ramię, odnoga, boczne koryto rzeki' (Југ 34), *смѣга*, *смѣжка* 'Streif; ein schmaler Arm flissenden oder stehenden Wassers' (Нова Камінка Лв) (Верх Батюки 294), *гірло* 'рукав, протока через плавню'¹⁹, *зѣвороть* 'залив в реке, ее колено'²⁰.

б) Для проточного рукава, який потім вливається в основне русло цієї ж річки, найширше виявляються назви, що розвинулися з структури **приток-ъ: приток* (Карасин, Прип'ять, Ситовичі, Смолява, Журавичі, Грибовиця та ін. Вл; Бугрин Рв; В. Глибочок Тр; Шетовиця, Парубець, Прилуки, Тростянка Чрг; Просянка Хрк; Боберки, Радич, Ільник, Матків, Климець, Голобутів та ін. Лв; Бобовище, Чорний Потік, Добросілля, Гетя, Свалява та ін. Зк; Кути, Ланчин ІФ; Василів, Валява, Берегомет, Добринівці, Коритне та ін. Чрв; Глодова Зп; Ковалівка Пл; Зелені Кошари Мк; Інгулець Дн; Первомаївці, В. Олександрівка, Цюрупинськ, Кочкарівка Хрс), *приток* (Аб-

¹³ І. Вагилевич, *Rozprawy o języku południowo-ruskim*, 1843, Рукописный отдел Библиотеки АН СССР (Ленинград). Собран. А. С. Петрушевича, № 22.

¹⁴ І. Вагилевич, *Idyotykon* (I пол. XIX ст.). Відділ рукописів Наукової бібліотеки АН УРСР ім. В. С. Стефанка (Львів). Шифр. Ваг 55 (пап. 16).

¹⁵ Там же, див. також І. Вагилевич, *Rozprawy o języku południowo-ruskim*.

¹⁶ Малоросійський словарь, собранный Платономъ Лукашевичемъ съ 1824—1849. Рукописный отдел Библиотеки АН СССР (Ленинград). Шифр: I, 380.

¹⁷ Краткий малорусский словарь. Составленный Дмитриемъ Запарой. Изюм, 1849. Рукописный отдел Библиотеки АН СССР (Ленинград). Шифр: 45. 8. 241.

¹⁸ А. Браунер, *Заметки о рыболовстве на р. Днестре и Днестровском лимане в пределах Одесского уезда. Окремий відбиток з книги «Сборник Херсонского земства», 1887, № 2, отд. III, с. 4.*

¹⁹ Й. О. Дзендзелівський, *Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я*. — Лексикографічний бюлетень, в. VI, Київ, 1958, с. 41.

²⁰ И. И. Манжура, *Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ.* — Сборник Харьковского историко-филологического общества, т. 2, в. II, Харьков, 1890, с. 180; Уманець I, 247.

ранка, Невицьке, Чорнотисове Зк; Товстолуг Тр; Погребки, В. Писарівка, Шаповалівка, Соснівка См; Пристін, Писарівка та ін. Хрк), *приток* (Мощина Вл; Яворів, Ясень ІФ; В. Чернятин Хм; Сторчове Зп; Шевченкове См), *прит'ік* (Ворохта ІФ), *прит'ік* (Довге, Уголька Лв; Ясіння Зк), *прит'юк* (Брід, Липецька Поляна Зк). Інші більш поширені назви: *притока* (Пісків, Берестовець Рв; Городня, Гориця, Нові Драчинці Чрг; Береза См; Глинське Хрк; Вижгородок, Лощинівка Тр; Коржовець Хм; Кропивна, Верещаки Чрк; Новомиколаївка Дн; Решетилівці, Новокочубеївка, Демидівка Пл; Білозерка, Новомиколаївка Хрс; Лалове, Синевир, Ділове, Росішка, Верх. Водяне, Рахів та ін. Зк; Тухля, Корчин, Лосинець, Братківці Лв; П'ядики, Козаківка ІФ; Слобідка Чрв), *притока* (Бородівка, Крайникове Зк), *збіванка* (Кривка Лв; В. Лучки, Данилове Зк; Довгопілля Чрв), *спад* (Олька Пряш; Раневичі, В. Дорошів Лв). Спорадичні та поодинокі назви: *вт'ок* (Підкормілля Вл), *ст'ік* (Струсів Тр), *сток* (Бондарі Рв), *злив* (Залізничка Чрк), *спуст* (Пугарівка Жт), *уст'уп* (Мутин См), *впад* (Баранівка Жт; Довге Зк), *коса* (Поляна Зк), *зворина* (Репинне, Негровець Зк), *їст'е* (Сваркове См), *каналаш* (Макареве Зк), *грéбл'а* (Угроїди, Хмелівка, Рясне та ін. См), *збіванок*, р. од. *збіванка* (Лихобора Лв), *збіванець*' (Іза Зк). У кількох селах записано по дві назви: *приток*, *збіванка* (Підгородці Лв), *прит'ік*, *приток* (Тхорин, Рудня Поліська Жт), *приток*, *спад* (Лімна Лв), *впад*, *влів* (Жерев Жт), *ростока*, *коса* (Іршава Зк), *залів*, *коса* (Пнів ІФ). У переважній більшості сіл назв не виявлено із-за відсутності реалії.

У літературі ще відзначено: *зари́чок* (РУС III, 614), *в'їтяжина* 'небольшой проток из реки в сторону, который образует остров, обходит его и снова в ту же реку впадает' (Яворн 102—103; РУС III, 614), *зари́чок* 'такой же проток, но большой и широкий' (Яворн 103).

в) Для глухого, непроточного рукава річки, затоки наші матеріали найширше засвідчують: *залів* (Журавичі, Мощина, Усичі, Грибовиця, Смолява Вл; Березне Рв; Щеніїв Жт; Копилів, Тетіїв Кв; Городня, Прилуки, Фаєвка, Даньківка, Браниця, Тростянка, Олишівка, Авдіївка, Добрянка, Карильське, Краснопілля та ін. Чрг; Горинівка, Будки, Вороніж, В. Писарівка, Імшана, Старикове, Шалигине, Бояро-Лежачі та ін. См; Просянка, Пристін, Константинівка Хрк; Коржовець Хм; Струсів Тр; Клембівка Вн; Кропивна Чрк; Хрулі, Ковалівка, Решетилівці, Білухівка Пл; Інгулець Дн; Білозерка, Щюрупинськ, Первомаївці, Берислав, В. Олександрівка Хрс; Боберки, Радич, Крушельниця, Комарники, Либохора, Тухолька, Корчин, Іль-

ник, Довге, Братківці, Підгородці та ін. Льв; Білоберезка, Кубівці, Ланчин, Козаківка ІФ; Люта, Лалове, Бобовище, Завидове, Брід, Чорнотисове, Абранка, Голятин, Синевир, Данилове, Золотарево, Вільшани, Білин, Рахів та ін. Зк; Берегомет, Шипівці, Коритне, Василів Чрв)²¹, *залієв* (Карасин Вл), *залив* (Чертіжне Пряш; Товстолуг Тр)²², *залів* (Поліське Жт), *затіка* (Гориця, Кукарі, Вибереж, Масани, Залісся, Хоробичі, Шкрабове, Новоселівка, Соснівка, Костирів, Іваньків, Криски, Лебедин, Нехаївка, Красне, Митченки, Осіч, Пирогівка та ін. Чрв; Макове, Баничі, Береза, Семенівка, Бочечки, Воскресенка, Клепали, Коренівка, Річка та ін. См; Воронівка Чрк)²³, *затока* (Ворохта ІФ; Улюч Пряш)²⁴, *завод'* ж. р. (Вікторове, Глухів, Сопич, Реутинці та ін. См; Клепачі Хм; зрідка на Вл, Рв, Жт)²⁵, *коса* (Повурськ та інші Вл; Вовкошів, Бондарів, Пісків, Дубровиця та ін. Рв; Хорин, Рудня, Поліська, Мар'янівка та ін. Жт; Козелець, Шестовиця, Надинівка Чрг; Шаповалівка та ін. См; Вижгородок, Лощинівка Тр; Западинці Хм; Залізничка Чрк; Сторчове, Глодова Зп; Новоолексіївка Хрс; В. Лучки, Олешник, Чорний Потік, Верхне Водяне, Росішка, Ділове, Ясиння та ін. Зк; Голобутів, Уголька Льв; Милувань, П'ядики, Пнів ІФ)²⁶. Вужчі ареали виявлення мають: *руків* (Гордіївка, Гунічі, Маньківці, Сокульча Жт; Тамарівка, Батурин, Курінь, Обмачів та ін. Чрг; Білокопитове, Іванівка, Обложки, Поділове та ін. См)²⁷, *закло* (говірки Волині, Полісся; Кошівка, Невкля, Тупичів та ін. Чрг; Дунаєць, Черневе та ін. См)²⁸, *закло* (спорадично на Жт, Рв), *горин'ка* (Лядець, Давид-Городок, Хоромськ, Бережне, Рубель, Ольпінь, Білогуша, Струга у районі Столина Брестської обл. БРСР)²⁹, *захід*, *заход* (Замглай, Новий Білоус, Новоселівка, Холми, Іванине, Іванівка, Красноармійське, Бучки та ін. Чрг; Ямпіль, Сабичево та ін. См), *заходина* (Леонівка, Семенівка та ін. Чрг; Княжичі, Микитів-

²¹ Див. також Уманець І, 247; Кміцикевич 114; Рудн НГТ 50; Іван-Шумл І, 113; Сабалдир 123; Ізюмов УРС 267.

²² Див. також Партицький І, 180.

²³ Див. також Піскунов 87; Тимченко І, 131; Уманець І, 55, 169, 130, 247; Грінч ІІ, 108; Кміцикевич 114; Дубровський УРС, 107; Рудн НГТ 50.

²⁴ Див. також Партицький І, 180.

²⁵ Див. також Левченко 43; Тимченко І, 131; Уманець І, 230, 247; Грінч ІІ, Іван-Шумл І, 113; Дубровський СМУ, 119; Сабалдир 123; Йогансен 90, Ніковський.

²⁶ Див. також Грицак ГНЯ 77.

²⁷ Див. також Уманець ІІІ, 279; Тутк 117; УРС V, 230; РУСн ІІІ, 211, СУМ VІІІ, 905.

²⁸ М. В. Ніканчук, Гісторыка-этымалагічныя нататкі. — Беларуская лінгвістыка, в. 6, Мінск, 1974, с. 69.

²⁹ Повідомлення М. В. Никончука.

ка, Озерне, Руденка, Степне, Шатрище, Шостка та ін. См), *балавѹха* (Радчицьк, Рухча, Глинки, Столинський р-н БРСР, ряд суміжних говірок на лівому березі Прип'яті), *заток* (Ушомир, Пугачівка, Макиївка та ін. Жт; Холзовка См; Велятино Зк), *затон* (Копище Жт; Бородівка Зк), *затон* (Північна Кв; Лопатичі Жт), *заг'ін* (Кикова Жт), *затун* (Теребля, Вільхівці Зк), *затун* (Підкормілля Вл), *вирок* (Зазірки та ін. См), *в'ірок* (Переходичі, Старе Село, Дроздинь, Вежиця Рв), *закуюток* (говірки району Овруча Жт), *закуюток* (В'язівка Жт). До назв з локальними ареалами відносяться: *забочина* (Ображіївка, Тиманівка, Козацьке та ін. См), *забчка* (Старі Яриловочі, Прибинь, Короп, Нехаївка, Шабалинів та ін. Чрг), *закабай* (Жовідь, Попільня, Хрінівка, Камка та ін. Чрг), *забоковина* (Білошицька Слобода, Шишківка та ін. Чрг), *плесо* (Путиловичі Жт), *пл'осо* (Замисловичі, Озеряни Жт), *плес* ч. р. (Микитське См), *в'ідплесок* (Радомишль, Старий Солотвин, Глезно Жт), *струга* (Мацкове См), *струга* (Ворсівка, Федорівка, Веприн, Вишевичі, Біля криниця, Вел. Рача Жт; Заруддя Кв)³⁰, *затсруга* (Раївка Жт), *заток* (Бурівка, Тупичів та ін. Чрг), *заг'ок* (Феневичі, Катюжанка, Абрамівка та ін. Кв), *заток* (Барвінківка Жт; Трипілля Кв), *зати'к* (говірки околиці Острога Рв), *розлів* (Хмелівка, Угроїди, Рясне См), *закб'сок* (Нова Радча, Літки Жт), *зарог* (Чоповичі Жт), *зарог* (Змітнів Чрг), *зарожок* (Ваганичі та ін. Чрг), *зас'т'ій* (Вирля Жт), *застбій* (Попільня Жт), *застійло* (Корець Рв), *зарожок* (Бобер Кв), *зарб'жек* (Халявин Чрг), *озеро* (говірки на південь від Овруча у межиріччях Уж—Тетерів, Тетерів—Здвиж), *озе'ро* (Глинське Хрк), *озе'рце* (Червона Воля, Дубники Жт; Літки Кв), *озе'рце* (Негровець Зк), *оз'ерце* (Селезівка, Побичі Жт), *озерце* (говірки південніше Овруча), *аз'ерце* (Максим, Моровськ, Карпилівка Чрг), *тіхе гозеро* (Лютарка Хм). Спорадичні та поодинокі назви: *затбчина* (Бреч Чрг)³¹, *затбковина* (Машеве Чрг), *зачодовина* (Тополівка та ін. Чрг), *забоч* ж. р. (Пакуль та ін. Чрг), *затбна* (Кнути та ін. Чрг), *закабайок* (Смичин Чрг), *закабайчик* (Маховики Чрг), *завертъ* ж. р. (Тулиголове См), *в'орг'еббк* (Денисовичі Кв), *закол* (Лашуки Чрг), *закола* ж. р. (Довга Гребля Чрг), *закапелок* (Дорошівка та ін. См), *откбс* (Уралове См), *прірва* (Чорнобривкине, Нечаївка См); *заб'іг* (Копилів Кв), *завб'й* (Маренин Рв), *одрб'сток* (Камінь Жт),

³⁰ Див. також О. Калитовський, Географія для середніх шкіл, Львів 1912, с. 129; Тутк 19.

³¹ Див. також Ізюмов УРС 292; Рус II, 43.

ка́верт' ч. р. (Норинське Жт), *за́в'ід'* (Стара Котельня Жт), *за́вод* (Вишнівка Жт)³², *за́водок* (Безпечне Жт)³³, *за́вод'д'е* (зрідка на Волині і Поліссі), *ту́пик* (Станишівка Жт), *туп'ік* (Поліське Жт), *ку́лик* (Тешиця Рв), *ба́н'ка* (Галичі Рв), *охв'ісок* (Ходорків Жт), *шл'амарка* (Глушки Жт), *глуш ж. р.* (Немирівка Жт), *кот'іл'* (Смідин, Старі Кошари Вл), *ковт'оба* (Коленці Кв), *кувба́н'а* (Дідовичі Жт), *за́р'ічок* (Новоселиця Хм), *обр'єчок* (Кованка Жт), *ке́мпа* (Березне Рв), *са́жалка* (Бобруйки Чрг), *ставо́к* (Демидівка Пл), *обміл* (Ситовичі Вл), *міліна́* (Сваркове См; Залужжя Зк), *м'іліна́* (Перга, Городець Жт), *тихово́д'д'а* (Великі Прішцьки Кв), *т'іхово́д'* ч. р. (Новошепелевичі Кв), *тихово́да* (говірки району Сарни Рв), *о́дплин'* ч. р. (Малин Жт), *від'т'ік* (Баранівка Жт), *прі́ток* (Писарівка Хрк), *прито́к* (Сваричі ІФ), *заплі́в* (Новиця ІФ), *самосто́й* (В. Дорожів Лв), *за́лива* (В. Раковець Зк), *пастов'єн'* (Мизове Вл), *йа́рок* (Біличі Лв), *бул'бо́на* (Василів Чрв), *ба́лта* (Горбівці Чрв), *зарі́нник* (Гнила Лв), *то́ва* (Олька Пряш), *ро́стока* (Поляна Зк), *лапу́'в*, р. од. *лапо́ва* (Свалява Зк), *мі́ртва во́да* (Статчин Пряш), *стойа́чий рука́в* (Валява Чрв), *пу́ста рі́чка* (Кам'янка Тр), *бр'ідо́к* (Лукичі Чрв), *бруд*, р. од. *бро́да* (Вонигове Зк), *жовту́ха* (Раневичі Лв), *болото́* (Данилове Зк), *стойа́ча вода́* (В. Чернятин Хм). У значній кількості сіл засвідчено факультативно вживані назви: *за́лів*, *коса́* (Бугрин Рв; Верещаки Чрк; Новокочубеївці Пл; Кочкарівка Хрс), *за́лив*, *коса́* (Стрілки Лв), *за́лів*, *усту́п* (Мутин См), *за́лів*, *то́н'а* (Гетеня Зк), *за́лів*, *пл'єсо*, *теч'плі́ц'а* (Широкий Луг Зк), *за́лів*, *роко́віна* (Прип'ять Вл), *за́лів*, *зато́ка* (Бахмач Чрг), *за́лів*, *закаба́й* (Макишин Чрг), *за́лів*, *закаба́й*, *рука́в* (Дібровне Чрг), *за́лів*, *за́куток*, *за́вод'*, *за́кло* (Землянка См), *за́лів*, *за́ход* (Свеса См), *за́лів*, *туп'ік* (Листвин Жт), *зато́ка*, *за́точина* (Високин'я Чрг), *зато́ка ж. р.*, *зато́к ч. р.* (Орлівка Чрг), *зато́ка*, *рука́в* (Сосниця, Сновське Чрг), *зато́ка*, *рука́в*, *за́вод'* (Смяч Чрг), *зато́ка*, *рука́в*, *зато́на* (Уздиця См), *зато́ка*, *рука́в*, *за́ход*, *захо́д*, *виро́к* (Добротове См), *зато́ка*, *рука́в*, *закаба́й* (Гірськ Чрг), *зато́ка*, *за́боч ж. р.*, *за́кло* (Пушкарі Чрг), *зато́ка*, *за́кло* (Ріпки Чрг), *зато́ка*, *за́бочка* (Нові Яриловичі Чрг), *зато́ка*, *коса́* (Шевченкове См), *зато́ка*, *за́бо́ка* (Березна, Оболоння Чрг), *зато́ка*, *за́ход*, *захо́д*, *за́боковина* (Перелюб Чрг), *коса́*, *за́бо́ка* (Погрібки См), *коса́*, *за́ход* (Жадове Чрг), *за́вод'*, *коса́* (Соснівка См), *за́вод'*, *рука́в* (Сваркове См), *за́вод'*, *за́ходина*, *прото́чина* (Стара Гута См), *за́вод'*, *за́бо́ка* (Новгород-Сівер-

³² Див. також Грінч II, 196; Ніковський 240.

³³ Див. там же.

ський Чрг), *завод'*, *зіб́о́ка за́ход* (Очкине См), *завод'*, *отсто́й* (Антонівка См), *рукáв, за́ход, за́кол, за́колка* (Шептаки Чрг), *рукáв, за́ход' ж. р., па́зуха, лопáтина* (Вовна См), *рукáв, за́то́на* (Кролевець См), *рукáв, лагу́на* (Слоут См), *за́кло, струга́* (Мацкове См), *за́кло, зарóг* (Чапліївка См), *за́кло, за́куток* (Некрасове См), *за́кло, за́пан' ж. р.* (Іонине См), *за́кло, закапéлок* (Клишки См), *за́ход, закаба́й* (Орликівка, Тихоновичі Чрг), *за́то́чина, замани́ха* (Любеч Чрг), *прото́чина, за́ход* (Зноб-Новгородське См), *прото́чина, за́ходовина* (Радомка Чрг), *забо́чина, за́боч ж. р.* (Ковпинка Чрг), *забо́чина, плес ч. р.* (Глухів См), *за́бо́ка, за́ход* (Крединька См), *за́ход, за́ходина* (Турівка Чрг), *за́ход, заход́, за́ходина, турóк* (Зноб-Трубчевська См), *за́ход ч. р., за́ход' ж. р.* (Стягайлівка См), *заход́, за́кут* (Попівка См), *за́ход, заход́, за́кот* (Білиця См), *за́ход, отто́к* (Костобобрів Чрг), *за́ходина, за́ход' ж. р.* (Білоусівка См), *за́ходина, за́кол* (Остроушки См), *за́ходина, турóк* (Олександрівка Чрг), *за́ходина закаба́л'чик* (Тимоновичі Чрг), *зарóжок, за́кол* (Вел. Дирчин, Малий Дирчин Чрг), *за́кол, закаба́й* (Кусії Чрг), *за́то́к, закаба́й, закаба́йіна, закаба́йловка* (Баранівка Чрг), *за́бега, лагу́на* (Охранієвичі Чрг), *заплив, одплин' ч. р.* (Городище Жт), *розли́в, коса́* (Шаповалівка См), *коса́, тiхл'ад'* ж. р. (Руська Мокра Зк), *коса́, ліма́н* (Зелені Кошари Мк), *туп'ік, стар'ік, стар'ічо́к* (Сухолуччя Кв), *ковт'еб, ковт'о́бина* (Черевач Кв), *кісн'ак, піщани́к* (Новомиколаївка Дн), *мо́чара, то́ва* (Дубриничі Зк).

У літературі ще фіксуються: *бу́хта* (Уманець I, 55; Тимченко I, 25; Іван-Шумл I, 26; РУС I, 48; Сабалдир 29; Йогансен 20; Ізюмов УРС 49; Ніковський 54; Шаровольський 71; УРС I, 105 та інші), *ви́полоч ж. р., за́кісок* (РУС II, 43), *за́косок* (Грінч II, 90); Дубровський СМУ 119; Ніковський 257; РУС II, 43), *при́бік* (Желех 739; Рудн НГТ 50), *за́болонь ж. р., заво́діна* (РУС II, 14), *за́біг* (Дубровський СМУ 119; Југ 84), *ла́хта³⁴, лиман* (Кміцикевич 114), *зали́м* (Шаровольський 71), *за́ворот* (Грінч II, 22; Ізюмов УРС, 252), *за́воро́т* (Грінч II, 22; Дубровський СМУ, 119; Ніковський 241), *за́воріт, -оту, за́воротень, -тня* (Онацький 443), *рам'я* (Тутк 19), *загі́н, -го́ну* (Ніковський 234), *вибереже, врѣ́з* (Партицький I, 180).

На східному Поліссі зафіксовано ряд назв для певних різновидів річкових заток: *зато́н 'велика річкова затока'* (Любич, Мена, Блешня, Карповичі, Кудлаївка, Пушкарі, Попівка, Рижки, Батурин Чрг; Зноб-Новгородське, Івот, Крупець, Макове, Полошки, Шалигине, Ленінське, Тулиголове, Ярове, Бруски,

³⁴ З. Кузеля і М. Чайковський, Словар чужих слів, Чернівці, 1910, с. 179.

Конотоп, Рижівка См), *узбочок* ід. (Красноармійське Чрг), *тón'a* 'велика глибока затока' (Хрінівка, Баранівка, Кнути, Костирів, Пушкарі Чрг), *прийм* 'вузька і довга річкова затока' (Шептаки Чрг), *прог'ажина* ід. (Зноб-Новгородське, Вовна См), *закосок* 'довга затока' (Костирів, Лебедин, Рижки, Шабалинів Чрг), *озер'іна* 'затока круглої форми' (Блешня, Орликівка Чрг), *ур'єз* 'кругла затока типу озера' (Любеч Чрг), *затón* 'велика річкова затока із заглибленням у кінці, в тупику' (Старі Яриловичі, Митчинки, Обмачів Чрг; Стягайлівка, Ямпіль, Кролевець См) (Черепанова).

У літературі також відзначено: *бўхта* 'невелика глибока затока' (СУМ I, 267), *віполоч* ж. р. 'род неглибокого речного залива' (Грінч I, 178), *заводь* 'невелика затока' (СУМ III, 57), *перетік*, *перетічок*, *перетічка* ід. (Уманець III, 212), *лахта* ід. (Грінч II, 348; РУС II, 43 та ін.). *затóчна лахта* ід. (РУС II, 43), *плéсо* 'затока у широкому місці', *бакáй* 'затока у вузькому місці' (Уманець III, 212), *заводь*, *завод'іна*, *заворот (-роту)* 'временний или мелководный залив' (РУС II, 43), *кутов'іна* 'затока у вигляді кута'³⁵, *закло* ід. (Луб'янка Кв), 'частина озера, що клином заходить у сушу' (Норинськ ЖТ)³⁶, *протéчина* 'рукав річки з стоячою водою' (Желех 780), *закіс*, *-косу*, *закісок*, *-ску* 'krumm fließender u. das Ufer unterwaschernder Fluss' (Желех 249), *лимáнник* 'часть лимана, которая при легком ветере попадает в полосу безветрия и остается неподвижной'³⁷, *зabіч* (Домонтове, Лозівок, Боровиця Чрк; Коропівка, Новогеоргіївськ Кр; Домоткань, Паньківка, Дніпродзержинськ, Кіровське, Старі Кодаци, Звонецьке, Військове, Вовниги Дн; Градизьк, Власівка, Келеберда Пл), *зabóкка* (Ржищів, Гусинці, Ходорів Кв; Канів Чрк), *зabочень*, *зabóччя* (Андруші Кв), *заворóть* (Боровиця Чрк; Вереміївка Пл)³⁸, 'затока, що широким півколом заходить у берег, або затишне місце недалеко від течії', *кутóк* 'вузька затока форми кута, на дві-три тоні, з крутішими, ніж у забочі, берегами', *підкут'тя* (Канів Чрк; Коропівка, Новогеоргіївськ Кр; Новий Орлик Пл) 'затока у вигляді кутка на одну тоню', *захóд* (Старі Кодаци, Звонецьке Дн; Новоолександрівка Зп) 'тимчасова затока з Дніпра в балку, яка виходить у Дніпро', *затón* (Коропівка Кр; Келеберда Пл), *закісок*

³⁵ Й. О. Дзензелівський, Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я. — Лексикографічний бюлетень, в. VI, Київ, 1958, с. 45.

³⁶ М. В. Ніканчук, Гісторыка-этымалагічныя нататкі. — Беларуская лінгвістыка, в. 5, Мінск, 1974, с. 69.

³⁷ А. Браунер, Заметки о рыболовстве на р. Днестре и Днестровском лимане в пределах Одесского уезда, с. 51; Грінч II, 359.

³⁸ Див. також Тимченко I, 131; Уманець I, 247.

(Трипілля Кв; Канів Чрк), *закосень* (Вишенки Кв), *підкосья* (Вишеньки, Трипілля Кв) 'затока, утворена косою і берегом Дніпра або більшої коси', *затьоби* (Новогеоргіївськ Кр; Дюмоткань, Старі Кодаки Дн) 'заповнені водою (під час повені) низькі місця по берегах річки', *губа* 'на півночі СРСР — поширена назва заток, які глибоко вдаються в сушу' (СУМ II, 186; УРС I, 369), 'морська затока при усті річки (на Білому морі)' (РУС I, 194), *крипичовина* 'речної затон'³⁹.

На означення морської затоки у словниках відзначено назви: *морська затока* (Іван-Шумл I, 177; Тутк 19; РУС II, 458), *затока* (Тимченко I, 192; Рудн НГТ 90; Дубровський СМУ 88; 119; РУС II, 43), *заводь* (Уманець I, 169; Іван-Шумл I, 77), *сага* (Білецький-Носенко 320; Тимченко I, 192; Іван-Шумл I, 177; Шаровольський 224), *затока, лиман, сага* (Кміцикевич 350), *лукоморе* (Рудн НГТ 90; Желех 415), *лукомор'я* (Російсько-український словник, 1937, 329; Російсько-український словник 1948, 228 з ремаркою застар.; УРС II, 461; СУМ IV, 554), *залив морський, одного морська* (Партицький II, 35), *плесо* (бойк)⁴⁰, *отнога*⁴¹.

З погляду походження засвідчені назви групуються:

а) *бакай, закабай, закабайок, за-
кабайчик, закабал'чик, закабайіна,
закабайловка;*

б) *бал'аву́ха;*

в) *ба́лка;*

г) *ба́лта;*

д) *ба́нка;*

е) *банд'у́га, бендюга, бындю́га;*

є) *вибережє;*

ж) *збіванка, збіванок, збіване'ц';*

з) *за́біч, за́боч, за́бока, за́бока, за-
бо́чина, за́бочка, за́боковина, за́боч-
чя, за́бочень, узбо́чок, при́бік;*

и) *за́болонь;*

і) *болото;*

ї) *бóвтало;*

й) *за́біг, заб'іг, за́бега;*

к) *бр'ідо́к, бруд;*

л) *бул'бо́на;*

м) *бурча́к;*

н) *бу́хта;*

о) *за́верт', в'ерт'ебо́к, ка́верт';*

п) *ви́рок, в'іро́к;*

р) *вітка;*

с) *заводь, завод', за́в'ід', завод,
за́водок, заво́д'де, заво́да, заво́діна;*

т) *заво́й;*

у) *переволо́ка;*

ф) *за́ворот, заво́рот, за́вороть;*

х) *га́рло;*

ц) *глуш;*

ч) *за́гін;*

ш) *го́рин'ка;*

щ) *гре́бл'а;*

ю) *гу́ба;*

я) *яри́к, ери́к, е'рик;*

ь) *жовту́ха;*

А) *пройом;*

³⁹ Мр. Г., 3 життя селян на Чигиринщині. — Український етнографічний збірник, т. I, Київ, 1914, с. 40; Яворн 394.

⁴⁰ І. Вагилевич, Rozprawy o języku południowo-guskim; див. також І. Вагилевич, Idyotykon.

⁴¹ Словарь мало-русскихъ нарѣчій (30-і роки XIX ст.). Рукописний відділ Библиотеки АН СССР (Ленинград). Шифр: 26, 5. 125.

Б) зворина;
 В) йарок, йарок, яруга;
 Г) каналош;
 Д) кѣмпа, к'ѣмпа;
 Е) коса, закіс, закісок, закосок,
 зак'осок, закосень, підк'осся, кісн'ак,
 отк'ос, кос'аніц'а, к'осів;
 Є) закап'елок;
 Ж) ковт'оба, ковт'еб, ковт'обина;
 З) закол, закола, заколка, закло,
 закл'о;
 И) закот;
 І) кот'іл';
 І) крак;
 Й) кув'бан'а;
 К) кулик;
 Л) закуток, закуток, закут, кут'ок,
 кутувина, підкуття;
 М) лагуна;
 Н) лапу'в;
 О) л'ахта, зат'очна л'ахта;
 П) залів, залі'в, залів, зал'ів, за-
 л'ів, заліва, злив, влів, розлів, залив
 морський;
 Р) лиман, лиман, лиманник;
 С) залім;
 Т) лопатина;
 У) л'юка;
 Ф) заман'иха;
 Х) обміл, мілина, м'іл'іна;
 Ц) млин'овиц'а;
 Ч) м'очара;
 Ш) віднога, однога, отнога, від-
 ножина, зан'ога, однога морська;
 Щ) озеро, озе'ро, озерце, оз'ерце,
 озе'рце, озе'рце, аз'ерце, озеріна, ти-
 хе го'зеро;
 Ю) впад, спад, отпадок, отпад во-
 ды, запан';
 Я) протоloch';
 Б) пазуха
 а) пастов'ен';
 б) заплів, заплів;
 с) віполоч;
 д) пішч'аник;
 е) пл'есо, пл'осо, плес, в'ідпл'есок;
 ф) прав'ец';
 г) прост'ак;
 х) спуст;
 і) рамено, рамено, рам'я, рамя
 р'ѣки;
 ј) рів, р'ів, ров, ривч'ак, р'івч'ак,
 ривч'ак, ровч'ак, рувч'ак, ров'ец', ро-
 в'ец, річ'ак, прірва, ұри'ів, ұрыв, пе-
 рерівок, пер'ерва, пр'орва;

к) зарінок, зарічник;
 л) зарічок, зарічок, зарічок, зар'і-
 чок, зар'ічок, зар'єчок, обр'єчок, р'є-
 чечка, пуст'а річка;
 м) зароз, зароз, зар'ожок, зар'о'-
 жок, зар'ожек;
 н) роковина, роковина;
 о) в'ідр'осток, одр'осток, одр'осток;
 р) рукав, рукавич'ча, стоячий ру-
 кав;
 қ) русло, русло;
 г) ур'єз, вр'єз;
 с) сага, сага, сага;
 т) сажалка;
 у) сак;
 в) см'юса, см'южка;
 х) став'ок, заст'ій, заст'ій, заст'ійло,
 отст'ій, самост'ій;
 у) стар'ій, стар'ій, стар'іч'ок;
 з) стрілиця;
 А) сторона;
 В) островок, стр'юга, струга, за-
 струга, струй'ок;
 С) уступ;
 Д) те'члий'а;
 Е) т'ихл'ад', тихов'од'а, т'ихов'од',
 тихов'ода;
 Ф) розтока, роз'тока, роз'стока,
 роз'тока, роз'тока, роз'тока, роз'тока,
 роз'тока, роз'тока, роз'тока, роз'то-
 чина, роз'точина, роз'точина, роз'тік,
 роз'т'ік, роз'т'ік, роз'т'ок, роз'т'ів-
 ка, в'ітт'ока, прот'ока, прот'ока, про-
 ток, прот'ік, прот'ік, прот'ок, прот'і-
 чок, прот'ічок, перет'ік, перет'ічок, пе-
 рет'ічка, зат'очина, зат'очина, зат'око-
 вина, від'т'ік, отт'ок, зат'юки, прот'о-
 чина, протечина, прит'ока, прит'ока,
 течія, течія, п'д'туча, уст'єприт'ок,
 прит'ок, прит'ок, прит'ок, прит'ік, прит-
 ік, прит'ік, прит'ік, прит'ік, прит'ік,
 ст'ік, сток, вт'ок, морська зат'ока;
 Г) затон, затон, затон, зат'ін, за-
 т'ун, зат'ін, зат'ін, зат'она, тон'а;
 Н) перетинка, перетинка;
 І) това;
 Ј) вітяжина, прот'ажина;
 К) тровл'анка;
 Л) тупик, туп'ік, туп'ік;
 М) тур'ок;
 N) турун'чик;
 О) ұст'є;
 Р) охаб, охабище;
 Қ) охв'ісок;

R) *отход, заход, заход, заходина,*
заходовина, заход;
S) *криличовина;*
T) *ш'амарка;*

U) *лукоморе, лукомор'я;*
V) *міртва вода, стояча вода;*
Y) *роз'д'ел'на вода.*

Як термін гідрорельєфу *затока* (<*za-tok-a) ж. р. 'частина річки, озера, моря, що вдається в сушу' широко відоме у слов'янських мовах; пор. з цим значенням біл. *зато́ка*, пол. *zatoka*, словац. *zátoka*, чес. *zátoka*, полаб. *zatu'öce* 'Buchtstricht'⁴²; пор. також рос. діал. *зато́чка* 'речної заливчик' (Маштаков МВС, 39; СРНГ II, 104), смол. *зато́ка* 'болотистий луг и песчаное место, затопляемые весной при разливе рек' (СРНГ II, 96), болг. діал. *зато́ка* 'место на реке, где можно отвести в сторону воду, для ловли рыбы' (Григорян 166), пол. *zatoka* 'zatozczenie, zataczane, zaokrąglenie, zakręt, węzyk, zakół', 'miejsce, gdzie rzeka wężykiem idzie', 'wir, ton, odmet, bezdeń, otchłań wodna, topiel; zator' та ін. (SW VIII, 316), укр. діал. *зато́чка* 'закрут, коліно річки' (ДЗНЗ 226).

Українськими писаними пам'ятками відзначається з XVIII ст.: Судь водный великий и малий въ затоках... позатоплювавши (Хмельницький)... рушилъ помалу... в пуг свой (Картотека ІСУМ); Хвилоненко по за островами и затоками Днѣпровими такъ обліснулъ и ку окопу до войска главнѣйшого прійшолъ (Літ. Вел. IV, 263).

На базі апелятива *затока* утворено чимало топонімів, зокрема описових: *Бердянська Затока, Джарилгацька Затока, Каламітська Затока* та ін.

Зато́чина, зато́чина 'рукав річки' демінутив від *зато́ка*: пор. також рос. діал. (смол.) *зато́чина* 'речної заливчик' (СРНГ II, 104), словац. *zatočina* 'miesto, kde sa niečo (obyč. rieka, zriedkavejšie cesta ap.) zatača, stáča, ohýba; zákruta, ohyb' (SSJ V, 545).

Ізоглосу *зато́к, зато́к, зат'ок, зато́к* 'затока' продовжують рос. діал. (терск.) *зато́к* 'залив реки, омут' (СРНГ II, 96), пол. *zatok* 'затока' (SW VIII, 316), чес. *zátok* id. (Jungmann V. 574), словен. *zatók* id. (Pleteršnik II, 887; Badjuga 251), бол. *зато́к* 'морська затока, лиман' (Геров, II, 129).

Прото́ка відома ще як 'річка або струмок, що з'єднує дві водойми', 'вузька смуга води між двома ділянками суходолу, яка сполучає два моря, два океани, або море з океаном', 'вузька порожнина, канал у живому організмі' (СУМ VIII, 323; Грінч III, 485 та ін.); пор. біл. *прото́ка* 'праліў; рэчка, рукаў, які злучає два вадаёмы' (Яшкін 151), рос. *протока* 'проток, побочное

⁴² Rost P. Die Sprachreste der Draväno-Polaben im Hannöverschen, Leipzig, 1907, S. 445.

разветвление реки', *сухая протока* 'протока, пересохшая по середине, так что по ней нельзя проехать в лодке' (Маштаков МВС, 93).

Демінутив від *прото́ка* *прото́чина* в українській мові відоме ще як 'место в плотине, где вода просачивается', 'дыра, проеденная мышами' (Грінч III, 486); пор. біл. *прато́чына* 'месца, дзе сочыцца вада; крынічная скважина' (Яшкін 151), рос. *проточина* 'проток', 'проточенная скважина; мышьядины, червоточина, водороина' (Даль III, 1364).

Ізоглосу *проті́к*, *прот'і́к*, *прото́к*, *прот'о́к* 'затока' продовжує рос. діал. *проток* 'рукав реки, проран, побочное русло, связь озера с рекою' (Даль, III, 1361), пор. також біл. *праток* 'праліў; рэчка, рукаў, які злучае два вадаёмы' (Яшкін 151), болг. *прото́к* 'пролив' (Григорян 166), макед. *проток* id. (РМЖ II, 575), чes. *průtok* 'kanal' (Jungmann III, 732).

Писаними пам'ятками відзначається з початку XVIII ст. Наприклад, 1707 р.: половину лѣсу купленого въ семь записѣ именованною зъ сѣножатю и зъ протокомъ воднымъ (Картотека ІСУМ); у щоденнику Я. Марковича: а потомъ хочай еще версть 15 ишоль степомъ же, однакъ уже жадной рѣки незискалъ, ни протоку, и такъ воротился назадъ⁴³.

Проті́чок, *прот'і́чок* (<*рго-ток-ьк-ъ) демінутив від *проті́к*; *проті́чок* відоме ще як 'ручей, ручеек' (Грінч III, 485).

Ізоглосу укр. діал. *переті́к* (<*рег-ток-ъ) 'затока' продовжують біл. *ператок* 'праход, рукаў, які злучае азярыну з ракой', 'месца, дзе ў перыяд паводкі працякае вада' (Яшкін 143), пол. діал. *przetok* 'wąski pasek wody między dwoma brzegami, cieśnina' (SW V, 222), в. луж. *přetok* 'Durchfluss' (Pfuhl 540), словен. *pretok* 'рукав річки', 'протока', 'канал', 'млинівка', 'русло річки' (Pleteršnik II, 283; Badjura 229).

Переті́чок демінутив від *переті́к*.

Паралелями для укр. *вітто́ка* (<*от-ток-а) 'затока' є біл. *адто́ка* id. (Яшкін, 10).

Укр. *відт'і́к*, *отто́к* (<*от-ток-ъ) 'затока' пор. рос. діал. *отто́к* 'сток, жолоб, труба, канава для стоку' (Даль II, 1974). СУМ подає *відт'і́к*, — *то́ку* 'пристосування для стікання рідини'.

Для укр. діал. *переті́чка*, *зато́ковина*, *зат'юки*, *протечина* та композита *уст'еприток* 'затока' в говорах інших слов'янських мов паралелей не виявлено, тому їх можна вважати оригінальними утвореннями.

Від кореня *ток-* на означення затоки, рукава річки у слов'ян-

⁴³ Дневник генерального подскарбья Якова Марковича, т. II, Київ, 1893, с. 78.

ських говорах засвідчуються ще структури: болг. *útoĳa, utóĳ* (Григорян 166), біл. *адтóчына, атóчына, атóка* (Яшкін 10, 17).

Метафора *рукáв* 'відгалуження руслу річки' широко відома в більшості слов'янських мов, пор. з таким же значенням біл. *рукаў*, рос. *рукáв*, мак. *ракав* (PMJ III, 49), болг. *рѣкáв* (Григорян 191), словен. *gokáv* (Pleteršnik II, 436), србхрв. *рукáвац*; пор. також біл. *рукáвіна* id. (Яшкін 167), пол. *ŗekaw morski 'zatoka'* (SW 534), србхрв. *morski rukav*, словен. *gokav 'der Kanal'* (Pleteršnik II, 436).

В описуваному значенні українськими пам'ятками відзначається з XVI ст.: Омочю бєбрянѣ рукавѣ въ Каялѣ рѣцѣ (Картотека ІСУМ).

Віднога (<*ot-pog-a) в українській мові відоме ще як 'відгалуження стовбура дерева, дороги тощо', 'відгалуження гори' (СУМ I, 612; Желех 100; Тимч I, 298; Грінч I, 221), 'пагін', 'гілка' (Желех 100). Фіксується у «Лексиконі» П. Беринди: *ѡтокъ морскій: ѡ(т)нога, лима(н) або ѡстровъ, выспа* (с. 154). Слово це добре відоме і в говорах інших слов'янських мов: пор. біл. *аднóга* 'заліў мора або ракі', 'адгалинаванне гары' (Яшкін 9), рос. діал. (сиб.) *отнога* 'часть речки, отделяющаяся в течении своем по особому направлению', урал. *отножина, отножка* 'узкий, в роде ерика, рукав, отделяющийся, напр., от озера. Вода в нем на одинаковом уровне с озером' (Маштаков МВС 74), доп. *атнóжбина* 'ответвление оврага, реки' (СРДГ II, 214), 'острог, ветвь или боковая приставка', *отнога хребта*, арх. *отнóга стамикá* 'подводный выступ плавучей льдины', *отнóжина столба* 'подпора или пасынок', *отнóги дерев* (Ficus) 'сучья, достигающие земли и вступающие корнями', каз. *отнóги яблони* 'побеги от корня' (Даль II, 1920), пол. *odnoga, jednoże*, діал. *otnoga* 'część wydzielająca ś. na bok z całości, odgałęzienie, gałąź, ramię', 'uboczne koryto rzeki, łacha', 'część morza głęboko w ład zachodząca, golf', 'korzeń zęba trzonowego', переносно 'obrobek, wyrodek', 'odgałęzienie, oddział, dział', 'odłam, wydiał, gałąź' (SW III, 630—631), кашуб. *odnoga* 'zatoka, zalew, łacha', 'stopień pokrewieństwa, pokolenie', застар. 'mąż, który opuścił żonę', 'syn, który założył rodzinę', *odnożka* 'część pędów, liści, odcinana od rośliny macierzystej i zdolna do samodzielnego rośnięcia, sadzonka', заст. фігур. жарт. 'córka, wnuczka, prawnuczka', *córka zamężna*, знев. 'żona, która opuściła męża' (Syhta III, 288), н. луж. *wótnoga*, демін. *wótnożka* 'побег, отпрыск, боковая ветвь, ветвь, виноградная лоза, усик, прищепка' (Muka II, 950), в. луж. *wotnoha* 'odnoga, boczna gałąź', 'odgałęzienie', *gałąź*, 'konar', 'ablegier, obkład', 'filia', 'branża' (Zeman 527; Pfuhl 868), словац. діал. *odnoha* 'panoha' (Kálal 407). У формах *odnoga, otnoga* 'gałązka', 'latorośl', 'odgałęzienie czegoś, пр. rzeki, łaki' старональськими

пам'ятками фіксується з XIV—XV ст. (Slstp V, 470). Пор. також (derivати *ot-pog-a) словац. *odnož 'prízemný výhonok, výrastok rastliny na rozmnožovanie', odnožiť, obnožovať 'výhnať odnože'* (SSJ II, 496), чес. *odnož, odnoziti id.*, кашуб. застар. *odnóg 'opuszczenie współmałżonka', odnożné id.*, *odnožk* жарт. *'syn, wnuk, prawnuk'* (Sychta III, 288).

Пор. також топоніми: *Віднога* — притока Полтавка, притока Середньої у басейні П. Донець (Маштаков Дон 54, 60), балка у с. Лоцмано-Кам'янка (Дн), берег у с. Терешки (Хм) (ОКІМ), мікротопонім (куток села на Дрогобиччині (NGB 123), *Воднога, Вуднога, Выднога, Уднога, Однога* — 3 мікротопоніми (гора, ліс) на Зк, *Водножанський, Одножанський* — гора у с. Широкий Луг (Зк) (Петров 188), пол. *Odnoга* — озеро (Wisla 281). Темпер на території Зк апелюють *віднога* не фіксується, але відзначені вище мікротопоніми, очевидно, не всі можна пояснити як результат міграційних процесів.

Географія виявлення, час фіксації (у пол. з XVI ст.) та ін., безперечно, вказують, що *ot-pog-a давня, можливо, й праслов'янська метафора.

Пор. таку ж метафору (словотворчий варіант до *ot-pog-a), що має словенсько-чесько-словацьку ізоглосу: словен. *pánoga 'der Wasserarm', 'der Seitenarm eines Flusses', 'der Mühlgang', 'der Gebirgszweig', 'das Fach einer Wissenschaft', 'der Seitentrieb', 'ein Thel Gabelastes', 'irgend eine Abzweigung', 'der Aufterfuss'* (Pleteršnik II, 7; Badjura 71), словац. *panoha 'rozvetvená hrubá haluz al. hrubý koreň'* (SSJ III, 20), чес. *panoha, dem. panůžka 'větev, haluz, ratolest'* (Jungmann II, 877). І хоча *ot-pog-a і його похідні та *pa-pog-a у різних слов'янських говорах зазнали значного семантичного розгалуження, проте всі вони більш чи менш виразно зберігають спільну ознаку 'відгалуження', те, що має відгалуження'. Первісним значенням *ot-pog-a (і *pa-pog-a), очевидно, було 'гілка, пагін'. Щодо розвитку семантики пор. болг. *крак 'нога', діал. 'ответвление, отросток', 'отросток, что раздваивается', 'железнодорожная ветка', 'рукав реки', разкрака 'местность, разделенная потоком'* та ін. (Григорян 105; див. також РМЖ I, 361).

Відзначу, що в староболгарській *нога* фіксується як гідрографічний термін. Наприклад, у Шестидневні Іоана Екзарха: а състави водные. рекше пазоухы и ноги, иже по своему образу, на коемъждо мѣстѣ земнѣмъ въ оудоли все ѿстало, то то гъ моремъ прозва⁴⁴.

⁴⁴ И. Дуриданов, Географската лексика на старобългарския език с оглед на праславянски. — Хиляда и сто години славянска писменост, 863—1963, София, 1963, с. 195.

Зано́га (<*za-pog-a), крім 'рукав річки', відоме ще як 'закуток між горами' (Шух V, 285; Hgabec 52), 'закут' (Желех 259); пор. рос. *зано́га* 'углубленное место около реки или озера, заливаемое весенней водой' (урал.), 'узкая часть пашни или луга, вдающаяся в лес на подобие залива', 'крутой поворот речки' (петерб.), 'ямка' (пск., твер.), 'углубление в шестке русской печи, куда сгребают горячие угли' (пск., твер.) (СРНГ, 10, 281), чес. *запо́га* 'затишне місце між горами'⁴⁵, болг. *зано́га* 'горный склон', 'крутая долинка', 'полянка в лесу' (Григорян 161), пор. також рум. *zănoagă* 'гірська котловина', 'поляна', молд. *зэноагэ* id.

Наведений український та російський матеріал, здається, виразно вказує, що первісним значенням *зано́га* було 'відгалуження (річки, озера тощо)' — подібно, як *ot-pog-a. Болг. ж *занога*, на думку Й. Заїмова, первісно означало 'полегат, сложен път през планина' (=път (удобен) за нога), а оттук името се прехвърлило и върху цялата местност, през която минава такъв път⁴⁶. Думаю, що це досить проблематично, бо с. болг. (XII ст.) *заножиє*, з яким, безсумнівно, пов'язане сучасне болг. *зано́га*, виразно стосується моря: и акы заножиѣ морскимъ образомъ соуща (Шестиднев Іоана Екзарха), соут бо другана ѿ(т) морѣ, акы заножиѣ се створѣша (там же)⁴⁷.

А. Чоранеску рум. *zănoagă* пов'язує з болг. *за(д)нога* (Cioranescu 910), проте точніше буде, очевидно, *za-pog-a* (БЕР I, 600), яке утворено аналогічно до *ot-pog-a, *pa-pog-a.

Від болг. *зано́га* утворено велику кількість топонімів *Заногата* і описових *Голяма Зано́га*, *Малка́ Зано́га*, *Под зано́гата*, *Стрѣ'мни зано́ге*, *Чилова Занога*, *Широката Занога* та ін.⁴⁸ За свідченням Й. Заїмова, 'името є розпространено почти в цяла България; то се дава на склонове и не големи височини, през които обикновено минава напречен път закъм билото на планината'⁴⁹; пор. рум. *Zănoaga*, *Zănogi*, *Zănogul* — назви гір, лісів, сіл⁵⁰. Відомі такі топоніми і в районі Українських Карпат: *Запо-*

⁴⁵ Пол. діал. *zanoga* 'u gołębiarzy, szpara w szczycie gołębnika, którą łapią obce gołębie za nogę' (SW VIII, 194), очевидно, лише омонім, паралельне утворення і не пов'язується з топографічним терміном укр. *зано́га*, рос. *зано́га* та ін.

⁴⁶ Й. Заїмов. Местните имена в Пирдопско, Софія, 1959, с. 169.

⁴⁷ Й. Дуриданов, цитована праця, с. 193.

⁴⁸ Див. Й. Заїмов, цитована праця, с. 168—169; Н. П. Ковачев, Топонимията на Троянско, Софія, 1969, с. 139; БЕР I, 600 та ін.; пор. болг. антропонім *Заногенов*, що є дериватом топоніма *Заноге*; див. С. Илчев, Речник на личните и фамилни имена у българите, Софія, 1969, с. 209.

⁴⁹ Й. Заїмов, цитована праця, с. 168—169.

⁵⁰ Jordan I. Toponimia romineasca, București, 1963, p. 537.

га, Запога — полонина у с. Синевир, полонина у с. Луг, Заноги — пасовище у с. Драгове, Занога — мікротопонім на території Рахова (Петров 142, 167), Запога — гора на території с. Зелена на ІФ, 'житло пастухів на полонині' (з 1788 р.) у цьому ж селі (Hrabec 153, 211), Запога — куток села Сукіль на Льв (ОКІМ). Зважаючи на фонетику (вибуховий г), семантику (пасовища, гори тощо) та локалізацію (гірські вершини), появу згаданих українських топонімів, очевидно, слід ставити у зв'язок з румунськими впливами та валаською колонізацією.

Метафора *рамено*, *рамено* 'рукав річки', хоч і має в українській лексикографії певну традицію (див. вище), проте, як свідчать наявні матеріали, в живих народних говорах вона не поширена. Ізоглосу продовжують біл. *рамя* 'рукаў ракі' (Яшкін 163), пол. *ramię* id. (SW V, 472), словац. *rameno* id. (SSJ III, 693)⁵¹, пор. також в луж. *ramjo* 'Meersarm' (Pfuhl 579), *ramjo morja* id. (Zeman 381; Jakubaš 294), чес. *rameno mořské* id. (Jungmann III, 790). Метафора ця широко відома і в інших мовах; пор. молд. *брац* 'рука' (вся) і 'рукав річки', рум. *braț* id., франц. *bras* id., іспан. *brazo* id., тур. *kol* id.

Запропоновану О. Патрицьким описову назву *рамя рѣки* пор. з чес. *rameno potočné neb říčné* id. (Jungmann III, 790), словац. *rameno rieky* 'postranný, boční tok', 'mŕtve rameno rieky z ktorého neodteká voda' (SSJ III, 693), нім. *Flussarm*. Не виключено, що це кальки.

Праслов'янська анатомічна назва *рамено* в результаті метафоризації в українських говорах відома ще як 'перекрестье креста', 'в ветряной мельнице каждое из двух бревен, проходящих сквозь вал и перекрещивающихся, к которым приделаны крылья', 'в мельнице: радиус, соединяющий круг колеса с осью' (Грінч IV, 5), *рамена* 'делать ступи' (Шух I, 104), *рамя* 'сила, влада' (Желех 796) та ін. Чимало в подібний засіб розвинуло нових значень це слово і в інших слов'янських говорах; див. SW V, 472—473 та ін.

Пазуха 'затока' у наших матеріалах відзначається як спорядичне, проте взагалі це давня і поширена метафора, яка українськими пам'ятками у значенні 'морська затока' фіксується з XVIII ст. Наприклад, у описі острова Сім (1731 р): Тамо пристанище з'єло тихое и безмолвное, отвсюду горами окруженное, въ естественной единой пазусъ морской⁵²; пор. д. рус. *пазуха* 'затока' (Срезн II, 861), с. болг. (Шестиднев Іоана Екзар-

⁵¹ Див. також Matejčík J. *Lexika Novohradu*, *Vecný slovník*, Martin, 1975, s. 169.

⁵² *Странствовання Василя Григоровича Барського по святих місцях Востока с 1723 по 1747 г.*, Санктпетербург 1886, II, с. 169.

ха) *пазоуха* 'морська затока'⁵³, с. србхр. (XIII ст.) *пазоуха* id. (Даничић II, 268), с. пол. (XVIII ст.) *razucha* id. (Linde IV, 69; SW IV, 97), рос. діал. *пазуха, пазушина* 'залив, заводь, бухта' (Даль III, 12; Маштаков МВС, 76), *пазушьє* 'залив, продолженіе реки' (Миртов 221; СРДГ II, 219), србхр. *pāzucha 'zaton, zaliv'* (RHSJ IX, 726), словін. топонім *Pazāha, Pāzā'sā, Pazeška, Pazā'scā* 'Bezeichnung eines Zuges im Garder See' (Lorentz II, 1508); пор також грец. *ζάλλος* 'пазуха', 'затока', 'бухта', лат. *sinus* 'пазуха', 'затока', 'бухта', нім. *Busen* 'пазуха', 'затока' осм.-тур. *којун* 'пазуха', 'морська затока' (Радлов II, 528); пор. аналогічні метафори пол. *łopo 'zatoka, odnoga morska, golf'* (SW II, 814), с. пол. (XVIII ст.) *pača* id. (Linde IV, 13; SW IV, 2).

Пазуха широко вживається на означення різних порожнин, що заглиблюються в щось, чомусь, заглибин і т. п.; пор. укр. *пáзуха* 'на великому човні приміщення для пасажирів та вантажів' (Василенко 15; Грінч III, 87), 'вухо, отвір в обусі сокири для топорища' (Шух I, 157), 'заглибина між гілкою і стовбуром дерева або основою листа та стеблом', *лобові пазухи* (СУМ V, 16), рос. діал. *пáзуха* 'печурка, зогнетка, зольник, заулочек влево от шестка, для загребанья жару', 'в овине просто продухи, что по обе стороны в слани, в полу, вдоль стен, куда проходит жар из ямника', 'дуга или навес кладки, кривизна свода, парус свода' та ін., див. Даль III, 12 та ін.

Лукомор'я <*lQk-o-mog-ije; пор. *лука* (<lQka) 'дугоподібний вигин русла річки або берега річки, моря' і *море*; пор. рос. *лукоморье* id., біл. *лукамор'е* id. СУМ *лукомор'я* кваліфікує як 'старовинна народна, а також поетична назва морської затоки, бухти' (СУМ IV, 554).

У давньоруській вживалися *лукомориє* 'морської залив, берег залива', *лукоморьскыи* 'прил. от сл. *лукомориє, лукоморьць* 'житель лукоморья' (Срезн II, 52). В українських писаних пам'ятках зустрічається з кінця XVII ст. Наприклад, у Збірнику 1693 р.: дошедши же соре⁵⁴ і до лукомора; и ту о^тишо¹ (Карто-тека ІСУМ), у «Тишівській Александрії» (кінець XVIII ст.): И единого дне спочивало войско его (Олександра Македонського. — Й. Д.) над морем и конѣ пасли по лукоморю⁵⁴.

З авторів XIX ст. зустрічаємо це слово у Ю. Федьковича у поезії «Віра»: *Лиш оден керманич Годен тебе перевести Кризь ні в лукоморе Батьківського того краю!*⁵⁵. У сонеті М. Зерова

⁵³ И. Дуриданов. Географската лексика на старобългарския език с оглед на праславянски. — Хиляда и сто години славянска писменост 863—1963, София, 1963, с. 195.

⁵⁴ І. Панькевич, Тишівська «Александрія» из початку XVIII в. — Науковий збірник товариства «Просвіта» в Ужгороді, т. I, Ужгород, 1922, с. 84.

⁵⁵ Поезії Осипа Юрія Федьковича, Львів, 1907, с. 235.

«Князь Ігор» 1921 р.: *Князь Ігор очі до zenіту звів і бачить: сонце під покровом тьмяним: Далека Русь за обрієм багряним, і горе чорний накликає Див. Та не вважає князь на віщий спів: «Нум, русичі, славетні дні спом'янем, Покажем шлях кощеям препоганим до Лукомор'я голих берегів!»*⁵⁶. М. Т. Рильський у «Дошовій трилогії» (1936 р.) вжив це слово образно: *Як люблю я цю мокринь осінню, В цих огнях, що впали на асфальти, Юно-му шептати поколінню: До щасливих лукомор'їв чальте!*⁵⁷ В сучасній українській літературній мові слово *лукомор'я* активізувалося з часу виходу перекладу М. І. Терещенка поеми О. С. Пушкіна «Руслан і Людмила» в 1949 р.

Ізоглосу *завод'* (<za-vod-ь; пор. вода) 'глухий рукав річки', 'тиха річкова затока' продовжують біл. *завадзь* 'затока, заліў' (Яшкін 68), рос. *заводь* 'небольшой открытый залив в реке', 'залив между двумя рынками, мысами', 'глубокое, вдавшееся в берег место реки, всегда противоположное плесу, от мели', 'место в реке, обычно глубокое, где, благодаря выступу яра, вода стоит спокойно' (Маштаков МВС 26).

У говорах української мови *заводь* ще відоме як 'тиховоддя, позадь річки' (ДзНГ 134; Черепанова 70—71), 'низина, заливаема весенней водою, зона разлива' (Ріпки Чрг; Локня См) (Черепанова 71), пор. також рос. *заводь* 'глубокое, тихое место в реке; омут', 'яма на поемных лугах, в которых вода остается до тех пор, пока не высохнет во время летних жаров', 'общее наименование мест более или менее замедленного течения около берегов реки и озер', 'место в речном пороге или в самой реке, где вода, ударяясь о камень или мыс, принимает обратное течение', 'круговое течение, суводь', 'продолговатые озера, параллельные течению реки, — следы покинутого русла', 'низкие полы вообще, отделенные от реки гривкою, за которою разливная вода стоит до усышки' (Маштаков МВС, 26), 'водоворот в реке', 'мыс, образуемый слиянием двух рек', 'глубокое место, прикрытое островом, мысом или искусственно огороженное в море для уменьшения морского волнения, а в реке — для ослабления быстрого течения' та ін. (СРНГ 9, 327).

Взагалі це давній спільносхіднослов'янський термін гідрорельєфу; російськими пам'ятками *заводь* відзначається з XIV ст. (Срезн I, 902).

Для *заводина* (<*za-vod-in-a) 'затока' паралеллю є рос. діал. *заводина, завбдіна, заводіна* 'небольшой залив в реке или озере, заводь', 'голое место среди зарослей в озере или реке' (СРНГ 9, 323).

⁵⁶ М. Зеров, Вибране, Київ, 1966, с. 51.

⁵⁷ Максим Рильський, Твори в десяти томах, т. 2, Київ 1960, с. 55.

Укр. *заводд'д'а* (<*za-vod-ije) 'затока': пор. рос. діал. *заво́дье, за́водье* 'небольшой залив в реке или озере, заводь' (СРНГ 9, 328). Структура ця відома і в говорах інших слов'янських мов, але з іншою семантикою; пор. пол. *zawodzie* 'miejsce za wodą' (SW VIII, 353), словац. *závodie* id. (SSJ V, 559).

Укр. *за́водок* (<*za-vod-ък-ъ) 'затока'; пор. рос. діал. (сарт., моск.) *заводо́к* 'небольшой залив, заливчик' (СРНГ 9, 326).

Для локалізму *завод* (<*za-vod-ъ) 'затока' паралелей не виявлено.

Форма ж. р. *завода* постала під впливом *затока* та ін.

Зали́в, за́лив та ін. (<*za-liv-ъ; пор. *залива́ти*) в описуваному чи близькому значенні широко вживається й в говорах інших слов'янських мов; пор. рос. *зали́в* 'пространство воды, вдавшееся в землю, губа и более относится до моря, озера', 'низкое заливаемое водой место в лугах или пашне', 'сильно смоченный дождем лес, луг, поле' (Маштаков МВС 30), біл. *залиў* 'водная прастора, яка ўрэзалася ў сушу' (Яшкін 773), словац. *záliv* (SSJ V, 470), чес. *záliv*, в луж. *zaliw* (Pfuhl 968; Jakubaš 489), словен. *zalive* (Pleteršnik II, 848), схрв. *záliv*, макед. *залив* (PMJ I, 212), болг. *залив* (Григорян 81), пол. *zalew* (SW VIII, 151). Пов'язується із *заливати*.

У пам'ятках демінутив *заливокъ* як термін гідрорельєфу відзначається з 1637 р.: *заливокъ* ставу Коновецького (Картотека ІСУМ); отже, початкова форма *залив* мала б існувати ще перед цим.

Залив відоме ще й як 'заливанье металлов, запайка' (Яворн 253).

Форма ж. р. *за́лива* із *залив* під впливом *затока* і т. п. Вузьколокальні *влив, злив* відомі й як 'місце злиття двох річок в одну'.

Запли́в (<*za-plъv-ъ, від *запливати*: вода запливає в сушу) 'затока' пор. з пол. діал. *zapływ* 'zapływanie, zapłynięcie, zatok' (SW VIII, 223). У сучасній українській літературній мові *заплив* вживається лише як спортивний термін 'змагання із плавання або гонки на човнах, яхтах і т. ін. з одного старту' (СУМ III, 262), що вперше фіксується «Російсько-українським словником» 1937 р.⁵⁸; рос. *заплы́в* id. також новий термін, який лексикографічно започаткований словником Ушакова (т. I, 1935, с. 105).

Забі́г, заб'іг пов'язується із *забігати*: *za-běg-ъ; пор. рос. діал. *забег* 'пристаніще для судов у заливах Онежского озера'

⁵⁸ За даними картотеки Інституту мовознавства АН УРСР (Київ), *заплив* як спортивний термін вперше вжила київська обласна газета «Пролетарська правда» від 20. XII. 1937 р.: *Найбільший інтерес являли запливи з участю Тарі, Бойченка і Альошиної* (с. 4).

(Маштаков МВС, 23; СРНГ 9, 248). *Забіг* вживається ще як 'ковзкий спад, з якого з'їжджають сани', 'притулок, захисток' та ін. (СУМ III, 22; Грінч II, 5).

Відзначається у літопису С. Величка: Болшъ и знаковъ з той сторони жегляромъ королъ позволить над Двиною, еднакъ не без особливої воли пановъ тамошнихъ ґрунтовъ; а звлаща где ся в своимъ забѣгу вдираетъ оная наибольшей при Пѣлтинскимъ берегу⁵⁹.

Укр. *зэхід, захід*, р. од. *зэходу, захѳду* (<**za-chod-ъ*; пор. *ходити, заходити*) широковживане у ряді значень слово (СУМ III, 380—381); теж і біл. *зэхад, захѳд*, рос. *заход*. Проте *зэход, захѳд* 'затока' діалектизм. Його ізоглосу продовжують біл. діал. *захѳд* 'адгалінаванне, рукаў ракі, скіраваны па цячэнню' (Яшкін 78), рос. діал. (урал., зап. сиб.) *захѳд* 'залив реки' (арх.) 'пролив', (арх., ср. урал.) *захѳд* 'устье реки' (СРНГ II, 156).

У значенні 'затока' писаними пам'ятками відзначається з першої половини XVIII ст.: Татарка (озеро) -зъ заходами⁶⁰.

У говорах слов'янських мов структура **za-chod-ъ* вживається й на позначення деяких інших топографічних понять: біл. *захѳд* 'вузкі завулак', 'глухое месца' (Яшкін 78), рос. *заход* 'участок поля у леса' (СРНГ II, 156); пол. *zachód* 'waagerechter oder leicht abschüssiger, langgestreckter Teil eines Abhangs, der gewissermaßen einen quer zum Berg verlaufender Gehweg bildet' (Nitsche 41).

Для *зэходина, зэходовина, зэхѳд* 'затока' паралелей у наявній літературі не виявлено, тому їх можна рахувати специфічними східнополюськими діалектизмами.

Загін <**za-gop-ъ*; *загонити(ся), заганяти(ся)*: вода заго-ниться клином у сушу. У значенні 'затока' письмовими пам'ятками відзначається з XVIII ст. Широко вживається на позначення інших топографічних понять; пор. укр. *загін* 'тиховоддя, позадь річки; місце на річці, де вода тече тихо, повільно' (Шух II, 225; ДЗНГ 130, 131—132), *загін, -гѳну* 'ділянка землі для випасання худоби' (Лисенко СПГ 76) та ін.; див. Грінч II, 26; Желех 238; СУМ III, 77 та ін.; пор. також рос. діал. (арх.) *загѳн* 'место (узкая полоса земли при слиянии рек, мыс и т. п., откуда нет выхода, некуда бежать), в которое охотники загоняют собаками песцов или каких-либо других зверей', (куйбыш.) 'большая поляна' та ін., див. СРНГ 10, 18.

Залім, -лѳму <**za-lom-ъ*; пор. *заломити, заломлювати*: бе-

⁵⁹ Сказаніе о войнѣ козацкой з поляками. — Пам'ятки українського письменства, т. I, Київ, 1926, с. 249.

⁶⁰ Описание именій, принадлежавших Гетману Даниилу Апостолу. Материалы для отечественной истории, т. I, Київ, 1853, с. 275.

рег річки заломлюється в сушу. *Залім, залом* відоме ще як 'закрут, коліно річки, дороги' (ДзНЗ 219), *залом* 'течение реки при крутом повороте' (Добронове Чрг) (Черепанова 75), 'zalom skalny, ostra krzywizna' (ОКІМ) та ін.; див. Грінч II, 59; Желех 254; Кміт 80, Лисенко СПГ 78 та ін.

Східнополіське *уступ* (<*u-stOp-ъ; пор. *вступити*: вода вступає, заглиблюється в берег) 'затока'; пор. пол. діал. *ustęp* 'wbrzeże, buchta, zatoka' (SW VII, 379) с. пол. *wstap* id. (Nitsche 215), чес. *ústup mořský 'zátoka'* (Jungmann IV, 802), в. луж. *wustup* id. (Pfuhl 930).

На позначення топографічних понять *уступ* відоме ще як 'місце злиття двох річок', 'початок річки' (Пушкарі Чрг), 'підніжжя гори' (Орлівка Чрг) (Черепанова 221); пор. також рос. *уступ* 'всякий излом прямой черты, с понижением, или с заломом назад... Береговые, горные уступы' (Даль IV, 1084).

Затон (*затон, затун, затун*) відоме ще як 'місце, затоплене водою річки, озера, що розлилися, або спокійна, тиха затока річки, озера', 'спеціально захищене від течії і льодоходу місце або природна затока річки, пристосовані для ремонту чи зимової стоянки суден' (СУМ III, 355), 'повінь' (Грінч II, 108; ДзНП 121). Досить поширений у слов'янських мовах топографічний термін; пор. біл. *затон, затон* 'затока, адгалінаванне ракі, заліу; месца, зручнае для лоўлі рыбы', 'сенажаць, акружаная адгалінаваннем ракі', 'невялікае забалочанае паніжэнне' (Яшкін 77), рос. *затон* 'длинный, не проточный залив в реке, образуемый отделившеюся от берега наружною косою', 'залив реки, защищенный от льодохода и ветров', 'совершенно спокойная вода, течению которой припятствует выше его коса, т. е. обсохший и выдавшийся в реку далее от яра берег', 'бухта, закрытая от всех ветров', 'место в водополе, понимаемое водою', 'вода, покрытая снегом (весною)' (Маштаков МВС, 399), н. луж. *zaton* 'die Untiefe; der Abgrund im Wasser, die Bodenlosigkeit im Morast, Sumpf u. s. w.' (Мука II, 1050), словац. *zatoň* 'chránené, tiché miesto, zátišie' (SSJ V, 545), чес. *zatoň* id., србхр. *zaton* 'морська затока, zatonj (Schütz 83), словен. *zaton, zátón* 'der Tümpel', 'der Meerbusen', 'Insel' (Pleteršnik II, 887; Badjura 251), болг. *затон* 'излучина, залив', 'место на реке, где легко можно утонуть', 'место, обычно на дунайских островах, с подпочвенной водой, где разводится рыба' (Григорян 82), полаб. *zotü'ön* (*zótön*) 'Verhau im Walde',⁶¹ пол. *zatonie* 'kleine Bucht'; 'ruhiges Wasser unterhalb einer Insel' (Nitsche 195).

⁶¹ Rost P. Die Sprachreste der Draväno-Polaben im Hannöverschen, Leipzig, 1907, s. 445.

Етимологічно пов'язується з *топиту*: *затон* < *затоппнъ (Фасмер II, 83); пор. укр. діал. (хрк.) *вітанок* 'место, откуда вытягивают рыбу из-подо льда', *вітонка* 'выйма, прорубь во льду в зимнее время для ловли рыбы' (Яворн 102), *затоніти невід* 'опустить невод в прорубь под лед', *затонка* 'прорубь во льду в зимнее время на реке для ловли рыбы. Когда ловят рыбу, то делают большую прорубь, куда опускают невод и тянут его подо льдом до витонка. Все место называется тоня' (Яворн 274—275).

Форма ж. р. *затона* утворилася із *затон* під впливом *заток*, *завод*, *заточина* і т. ін.

Паралеллю для східнополіського *зпан*' 'затока' є рос. діал. (твер., амур.) *зпань* 'завод, речної залив', (волог.) 'дерев'яна загородка на реке для избежання столкновения с мелями, косами. В ней делают ворота для пропуска судов', (волог.) 'загородка', (новг.) 'преграда', (арх.) 'плотина', (пск.) 'вертикально опущенная сеть при ловле рыбы', (арх.) 'подъемная дверь, закрывающая вход в подполье; ход в подполье'; пор. також (моск.) *зпанья* 'подъемная дверь в подполье', (твер.) *зпанья* 'люк в потолке овина' (СРНГ 10, 302). В. Даль зближує під знаком питання із *западать* (Даль I, 1528), М. Фасмер погоджується з цим і етимологізує як *за-паднь, ср. *западня* (Фасмер II, 78). Асиміляція *дн* > *нн* досить характерна для багатьох північноросійських говорів⁶², де переважно й відзначається структура *зпань*.

Ур'єз (< *у-гєз-ъ; пор. *урізатися, врізатися* — затока врїзується в сушу) в описуваному значенні в говорах інших слов'янських мов не виявлено; проте пор. рос. діал. *урез воды* 'линия берега, до которой доходит вода реки или озера в спокойном состоянии. Осенью между урезом воды и валом — ... полоса тонкой грязи' (Маштаков МВС 109).

Для вузьколокального східнополіського *пройм* (< *рго-јѣт-ъ; *проймати, пройняти*) 'затока' паралелей не виявлено; пор. рос. *пройм* 'сквознина большого размера. Для дверей, окон и печей покидаются при стройке проемы', 'вырезка' (Даль III, 1261).

Для карпатських діалектизмів, утворених від основи дієприкметника *збиваний*, — *збіванок* (< *z-bi-va-p-ъk-ъ), *збіванець* (< *z-bi-va-p-ъc-ъ) 'затока' у доступній літературі паралелей не виявлено.

Відзначене як спорадичне східнополіське *закот* 'затока' пор. з біл. діал. *закота* 'затока, закрут, лука ракі або рачны заліў', 'нізкі луг, заліты веснавој вадој і адзелены ад ракі высокім

⁶² Р. И. Аванесов, Очерки русской диалектологии, Москва, 1949, с. 168.

берагам з вузким праходам, дзе пры спадзе вады робіцца ез для лоўлі рыбы', 'месца на рацэ ці канаве, перагароджанае ка-ламі, паміж якімі пакідаецца прасвет для нерата; ез' (Яшкін 72). Очевидно, *za-kot-ъ; пор. *котити, закотити, закочувати*, до-кладніше див. ДзНГ II⁶³.

У писаних пам'ятках відзначається з середини XVI ст.: Мы в тое озеро и в жерелы и в закоты... не вступаемъ (Арх. ЮЗР I/VI, 42), Гдѣ на рѣкахъ здавна било обикновение заниманіе заготовъ, такое и впредь имѣеть быть обикновение хранено.

Поліське *зáрог* (<*za-gog-ъ), *зарóжок* (<*za-gog-ьк-ъ) 'за-тока' відноситься також до віданатомічних утворень типу *занó-га, віднóга* (див. вище). Ізоглосу його продовжує біл. діал. *зарóг* 'від рачной затоки', *зарóжак* 'тупік', 'від рачной затоки ці старыцы на лузе, у нізіне' (Яшкін 75); пор. укр. діал. *зарóжок* 'мыс на реке' (Смяч Чрг) (Черепанова), подані Є. Желехів-ським без паспортизації *záróg* ч. р., *zaróže* с. р. 'abgelegender, einsamer Ort' (Желех 267, 268), болг. *зáрог* 'речная излучина в виде рога', 'свободный участок земли между двумя нивами или двумя домами разных крестьян' (Григорян 188), біл. *зарóжкі* 'зрезаны ўлукаткі ландшафт; звлістыя выступы лесу, поля, лугу' (Яшкін 75); пор. також укр. діал. (сумське) *заріжок* 'у кожевников: при разрезывании кожи поперечными кусками на семь кусков (начиная от хвоста) последний кусок, находящийся перед рогами' (Грінч II, 89).

Слово *ріг* (<*рогъ*) у слов'янських говорах досить широко відоме на позначення різних топографічних понять, що мають клиновидний виступ; пор. укр. *ріг* 'вугол вулиці, річки', 'мыс' (Грінч IV, 20), *рог* 'мыс на реке' (Кошівка, Смяч та ін. Чрг; Очкине, Уралове та ін. См.), 'полуостров, опоясанный с трех сторон излучиной реки' (Стягайлівка См), 'лесной клин' (Бу-рівка, Тупачів та ін. Чрг; Уралове См) (Черепанова), 'острая вершина' (Марусенко 247), рос. *рог, рожок* 'мыс, лука, коса', 'изгиб или колено реки', 'долгий овраг', 'отрог балки' (Даль III, 1696), пол. *góg 'węgiel, kał, narożnik, kant; zbieg ulic*', 'odpo-га, gamię, widły' та ін. (SW V, 740—741; Nitshe 333); див. також Яшкін 169; Григорян 188; Badjura 327 та ін.

Всі відзначені метафоричні утворення з коренем kQt- — *zá-кут, закúт, záкуток, закуток, кутовіна, підкúття* із значенням 'затока' не мають паралелей у говорах інших слов'янських мов. *Зáкуток* відоме ще як 'мыс на реке' (Баранівка Чрг) (Черепанова 74), *зáкут* 'віддалене, малопомітне, звичайно відлюдне

⁶³ Друкується.

місце', *закуюток, закутень* 'місцевість, віддалена від великого адміністративного центру; глушина', *закуюток* 'віддалена від центру частина міста, села і т. ін.' (СУМ III, 176, 177); пор. вживані в інших слов'янських говорах структури з цим коренем на позначення різних топографічних понять: біл. *закўтак, закўцце* 'аддаленае ад галовнай вуліцы месца; глуш' (Яшкін), пол. *zakął, zakątek* 'ustronie, ubocze, zacisze' (SW VIII, 120), словац. *zákutie* 'odľahlé, tiché miesto, tichý, odľahlý kút; vzdialený, bokom ležiaci, odľahlý kraj; malá tichá, bokom ležiaca dedina; zátíšie: zákutie parku, záhrady; lesné, skalnaté zákutie' (SSJ V, 464), словен. *koť, kotek, kotec, kotič, zakótek, zakótje, zákotje* 'кінець, відгалуження рівнини, долини' (Badjura 187), *zakót* 'ein abgelegener Ort' (Pleteršnik II, 843).

Подібною метафорою є й регіоналізм *закапéлок* 'затока'; пор. *закапéлок* 'место за печкой, печурка, закоюлок' (Грінч II, 45).

Назви для описуваного поняття з коренем *бок-* виявляються головним чином у поліських говорах. Мотиви номінації досить прозорі.

Ізоглюсу *зáбіч, зáбоч* (<*za-bok-ь) 'затока' продовжує біл. діал. *забач* 'старык, частка ракі з затокай пры беразе', *Забач* — урочышча старык на лузе (Яшкін 67).

Укр. *забока, забóка* (<*za-bok-a) 'затока'; пор. рос. *забо́ка* 'вдавшаяся в берег часть реки, залив', 'речной рукав, образующий с основным руслом остров', 'островок, отдаленный от большого острова протокой', 'речной мыс на острове с луговой растительностью', 'небольшая долина у реки, окруженная горами', 'небольшой луг, образуемый изгибом горы и рекою', 'край, обочина; место, лежащее сбоку по отношению к чему-либо' і т. п. (СРНГ 9, 263—264), біл. *забо́ка* 'бассцекавая азярына на лузе, якая ніколі не перасыхае', *Забóка* — урочышча старыца каля с. Заспа (Яшкін 67).

Забочина (<*za-bok-in-a) відоме ще як 'край дороги' (Невкля Чрг) (Черепанова 70); пор. рос. діал. (волог.) *забочина* 'бок, сторона', 'боковая гниль бревна (в ели) или паз в сосне, произошедшие от того, что прежде был затес дерева' (СРНГ 9, 272).

Укр. *забóччя* (<*za-bok-ije) 'затока'; пор. біл. діал. *забочча* 'месца на боках чаго-небудзь; бок старыцы', пор. також біл. діал. *забóчышча, забачэўе, забокі, закабакі* (?) ід. (Яшкін 67—68).

Укр. *забокóвина* (<*za-bok-ov-in-a) 'затока'; пор. біл. діал. *бакавіна* 'затока у рэчцы са стаячай вадой, дзе мочаць лен і каноплі', 'край дарогі, броўка; бок, схіл дарогі' (Яшкін 19).

Для інших назв з цим коренем — *забóчка* (<*za-bok-ьk-a), *забóчень* (<*za-bok-ьп-ь), *узбóчók* (<*u-sъ-bok-ьk-ъ), *прібíк*

(<*rǫi-bok-ъ) серед слов'янських народних топографічних назв паралелей не виявлено.

Прибік С. Рудницький пропонував (паралельно з *бічна часть*) як відповідник до нім. Seitenteil, він же уводив *прибік* для Seitabhang та Seitengehänge (РуднНГТ 109, 108, див також Тутк. 165).

Слово *прибік* відоме ще як 'боковая пристройка к зданию, напр., прибоки в клуні — по обеим ее сторонам, для большей вместимости, находятся в связи с клуней, но отделены от нее стенами', 'часть сеней, прилегающая к хате, отделенная от остальных сеней стеной — здесь находится устье варистой печи и вход в хату' (Грінч III, 406; див. також Желех 739); пор. також пол. przybok 'część boczna domu, skrzydło' (SW V, 263).

У середньополіського *сторонá* 'затока' мотиви номінації взагалі такі ж, як і назв з коренем bok- (див. вище); пор. також пол. діал. strona 'węzka smuga wody tuż przy brzegu morza Baltyckiego, pomiędzy jego brzegiem stromym a pierwszą ławą piaszczystą' (SW VI, 459), болг. діал. *странá* 'склон, крутизна', 'круча над рекою', 'пологая широкая местность', 'редкий мелкий лес', 'крутое и потому не годное для обработки место', *стърна* 'крутая, покатая часть холма, речного русла, склон', 'небольшой скат вдоль дороги' (Григорян 208), словен. stran, strana 'широка висока вершина, схил' (Badjura 30, 31).

Застій 'відсутність руху, нерухомість', 'відсутність розвитку, зупинка, затримка в чому-небудь' (СУМ III, 331) <*za-stoj-ъ; пор. *стояти*. *Заст'ій*, *застой* у говорах нашої мови відоме ще як 'вода, що залишилася в низьких місцях після весняного водопілля', 'тиха вода біля берега', 'наповнена водою яма'; пор. ще *застойник* 'наповнена водою яма в лісі' (Черепанова 78). Мотиви номінації в усіх значеннях одні — стагнація. Пор. рос. діал. *застой* (волог.) 'стоячая вода в озерах или болотах, покрытая тиной с затхлым запахом', (олон.) 'место для причала и стоянки судов', 'место, где скапливается рыба' (СРНГ II, 61).

Укр. діал. *отстой* 'затока' пор. з рос. діал. (камчт.) *отстой* 'залив, гавань, пристанище, защита, затишье', (ирк.) *отстой* 'заливы на Байкале, где могут укрываться суда от бури' (Даль II, 1964—1965).

Для укр. діал. *застійло*, *самостой* 'затока, рукав річки' паралелей не виявлено.

Тіхл'ад' у районі Карпат відоме ще як 'повільна течія річки на окремі ділянці' (Грицак НГЯ, 80), 'глибоке місце, де дуже повільно тече річка', 'повільна течія води при березі річки',

'тиха місцевість між горами, де не віє вітер', перен. 'тиха спокійна людина'. Специфічний діалектизм із суфіксом -jady⁶⁴.

Глуш широко відоме як 'глушина', 'зарослий ліс або сад', 'віддалені від культурних центрів, малолюдні, тихі місця' (СУМ II, 20). Схожість ситуації (затока — тихе, глухе місце порівняно з річкою) зумовила семантичну спеціалізацію, внаслідок чого розвинулося значення 'затока (глуха, тиха)'; пор. біл. *глушэц* 'старарэчышча, рукаў ракі, ператвораны ў заліў' (Яшкін 50), рос. *глуши́ца* 'непроточный рукав реки; заводь, старица' (СРНГ 6, 219; Даль I, 884).

Глуш (<*glux-ь) та його деривати на позначення топографічних понять (різних тихих глухих місць) широко відомі і в інших слов'янських мовах, див. Яшкін 50; Nitsche 128 та ін.

Для поліського *тупик*, *туп'їк*, *тупік* 'затока' паралелями є рос. діал. *тупик*, *тупица* 'тупой или глухой заход в реке', 'приглубь за косой' (Маштаков МВС, 109), *тупік* 'оконечность залива или озера' (Даль IV, 894); пор. також біл. діал. *тупік* 'месца, вуліца з вийсцем у адзін канец; закавулак' (Яшкін, 191).

Ізоглосу східнополіського *турок* 'затока' продовжує біл. діал. *турок* 'месца, вуліца з вийсцем у адзін канец; закавулак'; пор. топоніми *Ваўчкóў турок* — лощина біля с. Шаламы на Славгородщині (Яшкін 191), *Турок* — село Петриковського р-ну на Гомельщині, село на Мінщині. Етимологічний склад: **тур-ѡк-ѡ*; пор. біл. діал. *тур* 'тупик' (Яшкін 191).

Закло вперше лексикографічно відзначив П. Білецький-Носенко (с. 144) у значенні 'выступка, выходящая и входящая в меже', потім М. Левченко (с. 43) у значенні 'закоулок'.

За наявними у нашому розпорядженні матеріалами, *закло* як топографічний термін — типовий поліський діалектизм. Крім 'затока', *закло* на Поліссі ще відоме як 'кусок землі, вдающийся в чужую землю' (Козелецький повіт) (Грінч II, 50; Ніковський 256), 'частина місцевості, оточена з трьох боків ярами', 'крутий поворот, загин дороги' (Лисенко СПГ 78), 'угол, тупик' (Кези, Кукарі, Городня, Невкля Чрг), 'мыс на реке' (Масани Чрг; Паліївка См), 'поляна в лесу' (Роща См), 'отрог оврага' (Новий Білоус Чрг) (Черепанова 73). М. В. Никончук у говірках Рв, Жт, Кв фіксує досить широке розгалуження семантики *закло*: 'земля, що вклинюється в чужу землю', 'поле, що вклинюється в ліс', 'ліс, що вклинюється в поле', 'лука клином серед поля', 'поле, що гострим вуглом оточується болотами, річкою

⁶⁴ Докладніше див. Й. О. Дзєндзелівський. Іменники з суфіксів -jady в українській мові. — *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej*, 12, Warszawa, 1972, s. 197.

або лісом', 'поляна, що вклинюється в ліс', 'клин поля в лісі, нива вуглом', 'болото, що клином входить у лози', 'вугол сіножати в лісі', 'вугол сіножати, що вклинюється в сусідню ділянку сіножати', 'ділянка сіножати, що викошена трикутником', 'вугол на полі, сіножати', 'вугол землі, луки, сіножати, що утворений коліном річки', 'клин землі при злитті річок', 'вугол місцевості, обмежений з трьох боків річками', 'берег клином', 'мокра лощина, оточена лісом або водою', 'лощина, оточена кущами', 'заболочена місцевість', 'заплавне озеро', 'вир, яма', 'річище, колишне русло річки', 'круте коліно річки', 'круте коліно дороги', 'відріг рову', 'будь-який тупик', 'місце, куди ніхто не заходить, не заїжджає, тільки худобу там пасуть', 'місце, де зникає дорога і починається бездоріжжя', 'у хліві закуток для курей, поросят, теляти', 'куток у кімнаті', 'заткало отвору комина', 'в'юшка, каглянка', 'заноза в ярмі', 'середина огірка'⁶⁵. Ізогლოსу продовжує біл. діал. *закла* 'вигін ракі' (Яшкін 71), 'залиў на павароце ракі' (басейн Уборті)⁶⁶. Як слушно зауважує автор, у більшості наведених значень спільним є 'те, що виступає, що має гострий вугол', тому він гадає, що *закло* < *закълo*⁶⁷, власне, **за-къл-о*.

Цей же корінь *къл-* у *клин*, *ікло*, діал. *кло*, мн. *кла* 'зуби — ікла', 'наросток' (ВерхрЛем 425), 'грань, пруг, руб предмета' (Шух I, 249), 'кінець, край, куток (села)' (Нгабес 40), *клив* 'клик', мн. *клы*, *кльва*, *кловакы* 'клики', *кльвий зуб*, *закла* ж. р. та ін. (див. Желех 348, 349; ВерхрЛем 425; Грінч II, 250, 252 тощо); *къл* чергуванням пов'язується з *колоти*⁶⁸.

Топоніми: *Закло* — куток у с. Буки Жт; поле у с. Риботин Чрг (ОКІМ), *Закло* 'сеножаць і зароснікі алешніку' у с. Пяркі на Кобринщині⁶⁹.

Утворення з коренем *тєg-* *витяжина* (< **vi-tєg-in-a*); *прот'а-жина* (< **pro-tєg-in-a*) виразно зберігають внутрішню форму, позначаючи довгі, видовжені, протяжні затоки; пор. рос. діал. (арх., біломор.) *затяг* 'вдающаяся в сушу часть моря, озера, реки; залив', (терск.) 'залив, огражденный косою со стороны течения реки', 'место в реке, где у берега вода тиха' (СРНГ II, 121, 123). У говірках Сумщини *прот'а-жина* зафіксовано ще в значенні 'узкая и длинная низина в лесу, узкая и длинная сено-

⁶⁵ М. В. Ніканчук, Гісторыка-этымалагічныя нататкі. — Беларуская лінгвістыка, в. 6, Мінск 1974, с. 69—71.

⁶⁶ Там же, с. 69.

⁶⁷ Там же, с. 71; див. також Ж. Ж. Варбот, К реконструкции и этимологии некоторых праславянских глагольных основ и отглагольных имен. II. — Этимология, 1972, Москва 1974, с. 49—53.

⁶⁸ Докладніше див. Ж. Ж. Варбот, цитована праця, с. 50—53.

⁶⁹ Мікратапанімія Беларусі, Мінск 1974, с. 90.

косная полоса на болоте' (Зноб-Трубчевська, Стара Гута См) (Черепанова 184); пор. *прот'ажина* 'узкая и длинная сенокосная полоса среди леса, среди болота' (Білоусівка, Зноб-Новгородське, Очкине, Стягайлівка, Уралове См), 'ровная и длинная сенокосная низина' (Кренидівка, Стара Гута См) (Черепанова 172), *пóтызь* 'длинное озеро, болото или лужа'⁷⁰.

Східнополіський регіоналізм *заманіха* (<**za-man-ix-a* від *заманити, заманювати*) 'затока' пор. з рос. діал. *заманіха* (волжс.) 'глухое русло, тупик, ложный фарватер, глубина, замкнутая с трех сторон отмелями, почему судно, зашедшее туда ошибкой, должно воротиться', (астрах., касп., рах.) 'не настоящий, обманчивый проход для судов, ложный фарватер, замкнутый с одного конца мелководьем', (ниже-волж.) 'малозаметная длинная, неширокая подводная коса, идущая параллельно берегу реки и руслу и отделяющая от берега затоном', (волж.) 'глубокое место между косой и берегом', (касп.) 'бурун, короткое, но сильное волнение у берегов и над подводными скалами', (нижегор.) 'быстрое течение на реке, увлекающее за собой плоты' (Даль I, 1498; Маштаков МВС, 31—32; СРНГ 10, 232), *заману́ха* 'залив' (СРДГ II, 8); пор. також рос. діал. *заманіха* 'корытина, плетневая загородка на озере, где прикармливают уток и кроют сетью' (Даль I, 1498). В усіх трьох східнослов'янських мовах *заманіха* відоме і як ботанічний термін; див. СБН 102; СУМ III, 201; Даль I, 1498 тощо.

Східнополіські діалектизми *за́кол* ч. р., *за́кола*, *за́колка* ж. р. 'затока' етимологічно, очевидно, пов'язуються з коренем *kol-*; пор. укр. *кіл*, р. од. *коля́*, *колю́ти*; пор. біл. діал. *зако́л* 'месца на рацэ, кругом абгароджанае коллям для лоўлі рыбы' (Яшкін 71), рос. діал. *зако́л* 'участок реки между берегом и мелководьем' (калуж.), 'изгородь в поле со стороны моря, устанавливаемая для того, чтобы скот во время отлива не ходил на прибрежную полосу' (арх.), 'отметка опасного места в реке' (пск.), 'копна сена, сложенная между двумя кольями' (смол., новг., петерб.) та ін. (СРНГ 10, 141—142); пор. також укр. *зако́ли* 'изломы' (Грінч II, 51).

Форма ж. р. *за́кола* виникла із *за́кол* під впливом *зато́ка* і т. п.

За́болонь 'заводь' РУС ілюструє цитатою з творів М. М. Грінченко (Загірної): *Вода тільки злегенька ворухила в цій заболоні білі головки латаття* (РУС II, 14). У інших доступних нам джерелах *за́болонь* 'заводь' не відзначається. Є підстави припускати, що М. М. Грінченко чула це слово скоріше всього десь

⁷⁰ И. И. Манжура, Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губ., с. 190.

на Східному Поліссі (де народилася і провела значну частину життя).

Заболонь 'затока' можна пояснювати як результат перенесення на затоку назви іншого топографічного об'єкта; пор. засвідчене на Східному ж Поліссі *заболон'* 'мокрая, заболоченная низина' (Уздиця См) (Черепанова 69), тобто подібно до *болото, бálта, мóчара* 'затока' (див. нижче).

Можна його кваліфікувати і як префіксальне утворення: *за-болонь*; пор. укр. діал. (захід.) *болонь* 'луг, равное поле'⁷¹, 'луговая низменность' (Марусенко 217). В українській мові досить широко відомі утворення з коренем *болон-* (<*bol-n-), що позначають різні (звичайно болотисті) топографічні об'єкти: *оболонь, оболонья* 'заплавні луки' (СУМ V, 550), *болонье* 'Blachfeld, Ebende', 'Au, Trift, Weide, Glacis' (Желех 39), *оболонье, оболонь* 'лугова низина'⁷², *болонья* 'болото біля річки', 'заболочена низина', 'заплавна лука' (Черепанова 24); у фольклорних записках: *Въ чистейкимъ полю, въ болонечейку, На коню, гей, на коню*⁷³ та ін.; див. Грінч I, 84; III, 21; Марусенко 217, 238; Лисенко СПГ 140 та ін. Широко відомі такі утворення і в інших слов'янських мовах; пор. біл. *абалонь, абулонь, абалонне, балонне, балонь, балонье, блонне, блонь* (Яшкін), пол. *blonie, bloniec* (Nitsche 108) та ін. Уважається, що пов'язується з *болото* (<*bol-t-o), див. Фасмер I, 189.

Середньополіський регіоналізм *охвісок* 'затока', ймовірно, префіксально-суфіксальне утворення від широко тут і в інших районах України вживаного *хвóса, фóса* 'невелика річка', 'рів навколо ділянки поля, луку для захисту від пошкодження худобою' (Лисенко СПГ, 223), 'рів, яма' (Марусенко 253), 'русло річки' (ДзНГ 116).

Навряд, щоб *охвісок* 'затока' можна було зближувати з *хвіст* і етимологізувати як *o(b)-xvost-ъk-ъ (із спрощенням *ст>с*); хоч пор. біл. діал. *адхвóсце* 'затока ракі або возера' (Яшкін 10); пор. також рос. діал. *ухвóсьтьє речки* 'верх, исток, начало, вершина' (Даль IV, 1109), 'конец острова, который обращен в сторону течения реки и оканчивается песчаною косою, напоминающий хвост', *ухвостье речки* или *воложки* 'нижня часть или конец реки, воложки' (Маштаков МВС 109—

⁷¹ Я. Ф. Головацкий, Материалы словаря малорусского наречия, собранные в Галиции и в Северовосточной Венгрии (рукопис, зберігається у Ленінградському відділі АН СРСР — фонд 216, опис 3, № 178), л. 13.

⁷² П. С. Лисенко, Словник діалектної лексики Середнього і Східного Полісся, Київ 1961, с. 46.

⁷³ Я. Ф. Головацкий. Народные песни Галицкой и Угорской Руси, т. II, Москва 1878, с. 58.

110), *хвост острова*, *хвост* 'конец острова, лежащий по течению реки' (Даль IV, 1179; Маштаков МБС 110) і щодо типології пол. діал. *ogon rzeki 'ujście rzeki'* (SW III, 714), *ogon 'Untiefe, Sandbank, Furt'* (Nitsche 169, 251), словен. *rep* (Badjura 203, 247, 264) та ін.

Середньополіський діалектизм *шл'амарка* 'непроточна затока річки' дериват від *шлям* 'мул, намул, грязюка', що, як і пол. *szlam, ślam 'rzedki mul'*, *fizj. 'śluz (mucus)'*, *góř. 'ruda płoczkowa najmniej czysta, błotniasta, błoto rudne, najuboższa ruda mialka, mokra'*, *'błoto w chodnikach, mul'* (SW VI, 632), рос. *шлам* 'мелочь, осадок, получаемый промывкой руды' (Даль IV, 145), укр. літ. *шлам* id. (УРС IV, 506), біл. *шлам* id., *чес. ślam 'Schlamm'* (Jungmann IV, 479), словац. *šliam*, діал. *šlajm' hlien, pena'* (SSJ IV, 430), литов. *šlamas* 'тина, ил, грязь', 'жидкое болото', 'неряшливый человек', *šlimas* 'болотистая земля', 'открытое пространство земли, высыхающее летом'⁷⁴ та ін., германізми; пор. нім. *Schlamm* 'намул, твань, баговиння, грязюка'. Отже, первісно *шл'амарка* мало б означати 'болотиста затока, з намулом, баговинням'. Серед українських народних топографічних назв взагалі відомі утворення із складним формантом *-арка*; пор. відзначене на Чрг *тумарка* 'яма в озері', 'глубокая яма в болоте' (Тихоновичі Чрг) (Черепанова 217).

Від *шлям* відомі ще похідні: *шлямбвий* 'относящийся к шлямму', *шлямівка* 'очистка дна пруда', *шлямувати* 'очищать дно пруда', 'перемывать кишки при приготовлении колбас' (Грінч IV, 504; Желех 1094).

В українській мові *шлям* відоме ще як 'хутро', 'один з чотирьох довгих швів у кожусі'⁷⁵, фіксується і форма ж. р. *шляма* 'то место на конце доски, которое остается не отделенным пилою, а отколотым', 'у человека: ключица' (Грінч IV, 504; Білецький-Носенко 400); *шлямовий* 'брюшковый в отличие от хребтового: Мѣхъ лисій шлямовый' (Закревський 592; з посиланням на Марковича), пор. також с. біл. (з 1616, 1646) *шламъ, шлям* 'футра'⁷⁶, пол. *szlama*, діал. *ślama* 'mada, grunt wysoki gliniasty', *szlama, ślama, ślamaga, ślamazara* 'kobieta ślamazarna, rozłazła, zaniedbana i niemrawa', *szlamazarnica* 'kobieta niechlujna, flądra, plucha' та ін., с. пол. (з XVII ст.) *slama, ślama, szlamy* 'skóra z brzuchów i z boków lisich a. rysich' (SW VI, 632).

⁷⁴ Л. Г. Невская, Балтийская географическая терминология, Москва, 1977, с. 87, 88.

⁷⁵ В. Гнатюк, Кушнірство у Галичині. — Матеріали до українсько-руської етнології, т. I, Львів, 1899, с. 76; Грінч IV, 504.

⁷⁶ А. М. Булыка, Даўнія запазычанні беларускай мовы, с. 365.

Шлям і дериват *шлямовий* українськими писаними пам'ятками широко відзначаються з початку XVIII ст. Наприклад, у реєстрові викраденого одягу у стародубського протопопа Ф. Подгурського від 1729 р.: Кунтушъ дочери моеи рецетовый, жовтый, новий, зъ золотимъ галономъ въ кругъ по разу, а по шлямахъ по два рази и шнуркомъ золотимъ обложеній, лисѣми шлямами добрыми подшитій і гарлами добре опушень⁷⁷, у щоденнику генерального хорунжого М. Ханенка в записі від 27 січня 1733 р.: Куплены три футра, завойковое и шлямовое, лисіи да попеличое, дано за оные 36 р.⁷⁸, у посаговому записі М. Єсимонтовського від 6 травня 1744 р.: Кунтушъ канавацовій чирвоної, подъ шлямами, на бокахъ и кругомъ пудзаментъ — 45 р.: Кунтушъ златоглавній зеленої, з футромъ шлямовымъ рисьсьмъ, зъ корунками золотими, зъ сръбромъ, 115 р.⁷⁹.

Нім. *Schlamm* етимологічно пов'язане з групою *schlafen* і первісно означало 'болото, грязюка' (Kluge 653; Duden 607). Отже, інші значення в українській, білоруській та польській мовах секундарні. Укр. *шлям* та біл. *шлам*, *шлям* спочатку, очевидно, означало не 'хутро взагалі', а 'хутро з черева', тобто гіршого гатунку, як с. пол. *ślama*, *ślama* (див. вище).

М. Юрковський допускає, що укр. *шлям*, можливо, засвоєно через польське посередництво. Рос. гірничий термін *шлам*, очевидно, безпосередньо з нім. *Schlamm* (див. Фасмер IV, 452); гірничий термін укр. *шлам* (вперше лексикографічно фіксується російсько-українським словником 1948 р.), біл. *шлам* (вперше в російсько-білоруському словнику 1953 р.) поширилося через посередництво російської мови. С. Рудницький для нім. *Schlamm* пропонував *намула*, *намул*, *наміл*, *міль*, *мул*, *мулавіна*, *здрідь* (РуднНГТ 105).

Пор. топонім *Шлямарський* — рудник на річці Вузні⁸⁰.

Кемпа в українських говорах відоме як 'острів на річці' (ДзНО 104; Желех 341), 'острів' (Желех 341), 'гора, формою напминающая подкову' (Марусенко 231), 'місце, де набирають глину, пісок' (Гизовщина Жт); пор. пол. *кєра*, діал. *кєра*, *кієра* 'кирка, рєк, *gromadka*', 'grupa drzew jednego wieku i gatunku, otoczona innymi drzewami', 'wyspa na rzecelub jeziorze porośnie-ta krzewami', 'wzgórek', 'kupa kamieni w polu', *кєрїна* 'pagórek

⁷⁷ Бытовая малорусская обстановка в документах XVII—XVIII ст. — Киевская старина, т. XIX (1887), с. 352.

⁷⁸ Дневник генерального хорунжого Николая Ханенка (1727—1753 г.), Київ, 1884, с. 95.

⁷⁹ Сулимовский архив. Семейные бумаги Сулим, Скоруп и Войцеховичей. XVII—XVIII в., Київ, 1884, с. 219.

⁸⁰ И. Фундуклей, Статистическое описание Киевской губернии, ч. I, СПб, 1852, с. 87.

на łące, trzęsawisku, górka' (SW II, 317), кара 'кєра дрzew на rzece lub jeziorze', 'wzgórze, pagórek', 'płat wyciętej murawy, cegła torfu' (Sychta II, 153).

Пор. топоніми, утворені на базі цього апелятива: *Кемпа* — острів у с. Іванне Рв, острів у с. Вербень Рв, острів у с. Чудель Рв (ОКІМ), *Кемпа* — куток у с. Лімна Лв; пор. також пол. *Кєра* — 2 ставки (Wisła 126, 226), *Bogowska Kєra* — сажавка (Wisła 135) та ін., див. Sychta II, 153 та ін.

Сага в описуваному значенні письмово фіксується з XVII ст. Наприклад, у Протоколах Полтавського суду: ... ест куда водѣ по сагах рсходитися (1676 р.), Продаем лѣс свой власний... стоячий над Переводом, власне межі сагами Перевудскими (1694 р.), Судия енера^тныи^и ... уваживши неслушност чернякову, приказал абы тая сага была попр^ежнему гачена (1700) (Картотека ІСУМ); Сага Вербовая и пристань Вербовая надъ лиманом. Сага Бузовая и пристань Бузовая надъ лиманомъ (Літ. Величка III, 482).

Крім 'затока річки, рукав річки', *сага* в українських говорах відзначається ще як 'заглибина з природною водою, де водиться риба'⁸¹, 'Meerbusen, Morast, Sumpf' (Желех 847), 'невелике озерце, ставок тощо', 'низинна місцевість, сінокіс' (Ващенко 87), 'болотистое место в плавнях, где растет камыш', 'песчаный берег речки' (Марусенко 248), 'tiefer Schnee' (Желех 847). Ізоглосу укр. *сага* продовжують рос. діал. донск. *сага* 'речной залив, ложбина' (Миртов)⁸², (нврс.) *сага* 'ложбина серпом, вероятно от старицы, на плоских мысах речек, горбом к реке; в разлив заливается', 'долгий, песчаный мыс, коса' (Даль IV, 4; Маштаков МВС, 99). З походження тюркізм; пор. кирг. *саха* 'вустя річки' (Радлов IV, 261; див. Фасмер III, 543).

Чимало утворено гідронімів від апелятива *сага*: локалізуються вони на Лівобережжі та в північних центральних районах УРСР: *Сага* — річка у с. Пивки Пл, у с. Жуківка Чрс, у с. Курячівка Лг, у с. Церковище Чрг⁸³, озеро у с. Вел. Сорочинці Пл, у с. Галицьке Пл, у с. Келеберда Пл, ставок у с. Плавинне См, стояча вода у с. Ломовате Чрк, місце для купання у с. Кіровка Днц (ОКІМ), *Сага* — річка у Козелецькому повіті (перша пол. XVIII ст.)⁸⁴, струмок в с. Цесарська Слобода (Чрк)⁸⁵,

⁸¹ С. І. Дорошенко. Матеріали до словника діалектної лексики Сумщини. — Діалектологічний бюлетень, IX, Київ 1962, с. 117.

⁸² Див. також Словарь русских донских говоров, т. III, Ростов, 1976, с. 101.

⁸³ Див. також Маштаков, Днепр 53, 58, 292; А. Шафонский, Черниговское наместничество. Типографическое описание, 1851, с. 351, с. Каталог річок України, с. 101.

⁸⁴ Россия, т. XII, 1903, с. 376.

⁸⁵ А. Похилевич, Сказания о населенных местностях Киевской губернии, Київ, 1864, с. 618.

болото у с. Хотинівка (Чрг)⁸⁶, болото біля с. Сикав'є (Арх. ч. VI, т. 2, с. 189), *Саз* — протока у с. Новий Калкаїв Пл⁸⁷ та ін.

Укр. діал. *лахта* Б. Грінченко (як і пізніші лексикографи) не паспортизує⁸⁸, нам також не довелося засвідчити його в якихось українських говорах.

Проте принаймні десь у півн.-сх. частині східнополіських говорів *лахта* мало б бути (чи було), на що вказують його деривати — регіоналізми *лахтоватина* 'поросла травою поляна в лісі' (Ковпинка Чрг), *лахтовина* id. (Олександрівка, Красноармійське, Леонівка, Пушкарі Чрг; Білиця, Шатрище, Клишки См), 'поросла травою низина' (Архипівка, Костобобрів, Семенівка, Пушкарі Чрг) (Черепанова 114).

Лакта широко виявляється в півн.-зах. російських говорах у значенні 'небольшой морской залив; губовина, заливец, бухта' (Даль II, 620), 'тихое огороженное заколом место в реке для ловли рыбы', 'небольшое место, занятое болотами или тундрой', 'пруд, в котором мочат лен', 'низменное место у озера или залива, на котором косится трава' (Маштаков МВС 55).

З. Кузеля і М. Чайковський⁸⁹ кваліфікують укр. *лахта* як германізм, очевидно, зближуючи його з нім. *Lache* 'колобаня, калюжа, баюра'. Проте слід погодитися з М. Юрковським, який вважає його русизмом (Jur 82); рос. *лакhta* — угро-фінське запозичення; пор. фін. *lahti*, вепс. *laht* (Даль II, 260; Фасмер II, 467). В українські говори *лахта*, очевидно, потрапило від російських переселенців.

Това у західних районах Зк відоме ще як 'ярок з водою', 'місце, де завжди стоїть вода, велика калюжа' (Перечин Зк), у говірках Пряш. *това* 'вода-стояча, що сашом (осокою — Й. Д.) заросла' (ВерхрЗн. II, 272), 'озеро'⁹⁰, 'багно'⁹¹; у говірках півн. Лемківщини *това* 'tief ausgespülte Flusstelle; Lache' (ВерхЛм 474). Ізгласу продовжують сх. словац. *tov* 'ribnik', *tova* je dze voda stoji, i v našim valafe mame tovu (Czambel 605). Етимологічно пов'язується з угор. *tó* 'озеро', 'ставок', що угро-фінського походження. Форма *това* ж. р., очевидно, під впливом другого компонента (*tó* у присвійній формі *tova*) композитів типу угор-

⁸⁶ Список населенных мест Черниговской губернии, СПб., 1859, с. 135.

⁸⁷ Список населенных мест Полтавской губернии, СПб, 1852, с. 214.

⁸⁸ Без паспортизації і розкриття семантики *лакhta* відзначає й М. О. Руберовський у «Словаре малорусского наречия» (т. III, с. 31), який зберігається у рукописному відділі Бібліотеки АН СРСР у Ленінграді (шифр: № 19. I. I.).

⁸⁹ З. Кузеля і М. Чайковський. Словар чужих слів, Чернівці 1910, с. 179.

⁹⁰ М. Гиряк, Українські народні казки Східної Словаччини, т. IV, Пряшів 1972, с. 257.

⁹¹ Там же, т. II, Пряшів 1966, с. 307.

ських гідронімів XII—XV ст. Appathaua, Posontaua, Feyertho, Ferteutu, Hodosto, Folutoa; пор. також Tova (МТЕС III, 928; див. також Szinnyi II, 743). З огляду на сх.словац. tov не включено, що укр. закарп. *то́ва* ж. р., сх.словац. *tova* ж. р. стали з *tov (< угор. tó) під впливом семантично близьких слів у формі ж. р. типу *затока, ріка* тощо; пор. відзначені у Дубриничах Зк паралельно вживані *мóчара, то́ва* ж. р. 'глухий рукав річки' при звичайно широко вживаному у закарпатських говорах апелятиві *мóчар, мóчар'* ч. р. і досить поширених гідронімах *Мочар, Мочар'* (Петров 185—186).

Пор. гідронім *Това* — ставки у Перечині, М. Березному Зк; Смольнику Пряш (Петров 208).

Піщаний (від *піщаний*) відоме ще як 'осадочна гірська порода, що складається з піску, зцементованого глиною, вапном і т. ін.' (СУМ VI, 553), 'піщаний берег' (Нові Яриловичі Чрг; Шостка, Собичеве, Кролевець, Поділове, Волокитине, Котоп, Дмитрівка, Іскривщина См), 'піщаний насип біля річки' (Наумівка Чрг; Іонне См), 'яма в піску' (Добрянка Чрг; Річки См). На Східному Поліссі Є. О. Черепанова відзначила також *пісковік, пісковáтка, піщáнка, піскавня* 'піщаний берег', *пісковік, пісцугán* 'піщаний насип біля річки', *піскавня, піщáнка* 'яма в піску'; пор. інші топографічні терміни з коренем *pēs-ъk- *піски, піскова, пісковата, пісковатиці, пісковина, пісковище, пісковісько, піскувате, піскува́ха, піскун, піщуган* 'низинне піщане місце', *пісочник, піщанка* 'невеликий піщаний насип біля річки' (Марусенко 242).

Мотив номінації: коли затока пересихає, видніється її піскувате дно, піщані береги. Аналогічно утворилися й *зарінок, зарі́нник* 'затока' (див. ДЗНГ 136).

Ізгласу префіксально-суфіксального поліського *обрéчок* (<*ob-gĕk-ъk-ъ) продовжує біл. діал. *абрэчак* 'заросля рака; забалочаны поплаў на былым старарэчышчы' (Яшкін 7). При номінації взято до уваги просторову ознаку — зіткнення другого-рядного, неосновного (затоки) з основним (річкою). Щодо словотвору і способу називання пор. *обніжок* 'перекладина між ніжками стола або стільця' (Грінч III, 20), рос. *облѣсье* 'опушка леса, края леса', *обмежек* 'полоса вдоль межі' (Даль III, 1535, 1540) і т. п.

Зарі́чок, зарі́чок (*<za-gĕk-ъk-ъ) у говорах української мови, крім різних відгалужень русла річки, заток, відоме ще як 'заливна низина коло річки' (Москаленко 35; Марусенко 229), 'зарічний, протилежний берег річки' (РУС I, 19).

Оскільки в говорах інших слов'янських мов паралелі для *зарі́чок* 'затока' відсутні, то його можна віднести до специфіч-

них українських утворень. Мотивом номінації *зарічок* 'затока' могло бути знаходження цього відгалуження за основним руслом річки, за річкою; пор. *заріччя*. Проте не виключено, що значення 'затока' розвинулося із 'заливна низина коло річки'.

Пор. гідроніми: *Зарічок* — затока у с. Безпечна Кв; *Зарічок* — місце для купання у с. Полонне Хм; *Зар'іч'ок* — болото у с. Яблунівка Чрк; *Зарічка* — острів у с. Млів Кв; *Зарічки* — берег у с. Терешки Хм (ОКІМ).

Назва *коса* на описуваний топографічний об'єкт перенесена у зв'язку з його формою; пор. ще *коса* 'вузька намивна смуга суходолу в морі, річці тощо, сполучена одним кінцем із берегом; мис' (СУМ IV, 304), 'песчаная гряда на воде' (Яворн 383), 'обмілина' (Тутк 44), 'низменность возле речки', 'небольшая отлогая насыпь песку возле речки' (Марусенко 232). Подібна метафоризація *коса* фіксується в усіх слов'янських мовах⁹².

Від апелятива *коса* в різних значеннях утворено чимало топонімів: *Коса* — село на Од (АТП 766), *Коси* — місце на Пслі у с. Токарі См, *Коса* — мис у с. Станіслав Хрс, *Коски* — брід у с. Людвинівка Жт (ОКІМ), *Коска* — притока *Ірпіння*⁹³ і в складі описових назв *Бердянська Коса*, *Кінбурнська Коса*, *Сергійвська Коса*, *Тендрівська Коса*, *Федотова Коса* та ін.⁹⁴. Подібні топоніми широко відомі в інших слов'янських мовах, див. *Bezlaž I*, 289; *Profous II*, 316 та ін.

Паралеллю для *закосок*, *закісок* (<*за-кос-ък-ъ) є рос. діал. *закосок* (волжс.) 'заманиха, тупица, тупик, тупой или глухой заход в реке, приглуб за косою', (прм.) 'небольшая песчаная коса, отмель за косою' (Даль I, 1474), 'небольшая подводная песчаная отмель, идущая от берега в стрежень реки', 'глубокое место реки между берегом и узкою мелью — косою' (Маштаков МВС, 29). *Закіс* відоме ще як 'krumm fließender u. das Ufer unterwaschender Fluss' (Желех 249), пол. *zakos* 'gzygzak, zakzēt (стежки, дороги)', 'zergentyна' (SW VIII, 132).

Паралеллю для регіоналізму *откос* (<*от-кос-ъ) 'затока' є рос. діал. (арх.) *откосок* 'отмель клином, вбок или углом от косы, отрог или ветвь' (Даль II, 1895); пор. укр. *відкосу* 'das Eis an den beiden Seiten des Flusses' (Желех 98).

Для *кісн'як* (<*кос-ъп-як-ъ), *закосень* (<*за-кос-ъп-ъ) *підкосся* (<*родъ-кос-іје), *кос'аниця* (<*кос-jan-ic-a) в доступній

⁹² Див. Smilauer V. *Přiručka slovanské toponomastiky*, Praha, 1970, с. 95—96.

⁹³ И. Фундуклей, *Статистическое описание Киевской губернии*, ч. I, СПб., 1852, с. 40.

⁹⁴ Див. В. Я. Нежнипапа. *Українсько-російський словник географічних назв УРСР*, Київ, 1964.

літературі паралелей не виявлено, тому їх слід уважати специфічними діалектизмами.

Відзначене на ПЛ *стрілиця* 'боковое течение, водоразделом которого служит коса' лише один із випадків вживання цього слова як гідрографічного терміна. У говорах нашої мови *стрілиця* відоме як 'прорізаний канал на болоті', 'кряж' (Грінч IV, 216; Ніковський 758), 'осушувальний канал' (РУС II, 238), 'вододіл' (Тимченко I, 40; Іван-Шумл I, 40). Є. О. Черепанова на Східному Поліссі зафіксувала *стріла* 'притока річки' (Коханівка См), *стрілка* id. (Митченки Чрг; Коханівка, Дмитрівка См); пор. також *стріличка* 'вершина гори' (Тутк 6). Изоглосу укр. *стрілиця* 'рукав річки' продовжує пол. *strzała* id. (SW VI, 472, 197); пор. також біл. *стрэлка* 'пясчаны намыў у рацэ' (Яшкін 182), рос. *стрёлка* 'острый и долгий мыс, коса, остроконечный берег, особенно при сливе двух рек'.

Укр. діал. *відрóсток*, *одрóсток*, *одрó'сток* 'затока, рукав річки' виникло як метафора з *відрóсток* (<*ot-orst-ъk-ъ; пор. *відрости*, *відростати*) 'пагін, що росте від гілки стовбура, кореня або стебла рослини' (зовнішня схожість розташування частин: подіно як *вітка* 'притока', 'затока', *гілка*, *галу́зка* 'притока річки' тощо); пор. таку ж метафоризацію словен. *odrastek*, *odgraslek*, *gazraslek*, *izrastek* 'відгалуження гірського хребта' (Vadžuga 82).

Крак у буковинських говорах, крім 'рукав річки', відоме ще як 'притока річки' (ДзНП 302; МБС 4, 91), 'гілка', а деминутив від нього *крачóк* — 'місце розгалуження русла річки'. Изоглосу буков. *крак* продовжують рум. *сгас* 'розсоха', 'голінка', 'штанина', 'рукав річки', 'ніжка (циркуля)', 'ріжок (вил та ін.)', молд. *крак* 'нога', 'штанина', 'ріжок (вил)', 'сук', болг. *крак* 'нога', 'ніжка (стола та ін.)', діал. *крак* 'рукав реки', *разкра́ка* (*рѣс-кра́кѣ*) 'местность, разделенная потоком', *кра́чканица* 'ряд камней, по которым можно перейти реку или болото', *крачел* (*кръчѣл*) 'небольшой земельный участок, выступающий между других участков подобно штанине' (Григорян 105), мак. *крак* 'krak, sve što rača', 'rečni krak, rukavas, ogranak', 'železnicki krak', діал. 'noga' (PMJ I, 361), србхрв. *крак* 'голень', 'нога, сустав ноги (у раков)', 'ответвление, отросток, ветка (ж.р.)', *речни крак* 'рукав реки'⁹⁵, словен. *krak* 'langes Bein, die Häckse', 'der Schenkel', 'Zirkelschenkel', 'das Ende am Hirschgeweih', 'ein hervorragender Knochen', 'das Stichbein, der Spath (eine Pferdekanheit)' (Pleteršnik I, 455; SSKJ III, 467).

Рум. *сгас* та молд. *крак* вважаються болгаризмом (Cioga-

⁹⁵ И. И. Толстой, Сербохорватско-русский словарь, Москва 1970, с. 223; RHSJ V, 448.

pescu 245; Mascea 194; Tiktin 429). Буков. *крак* 'рукав річки', 'гілка', 'притока річки', очевидно, стоїть у зв'язку з рум. *сгас* 'розсоха', 'рукав річки' тощо.

З притоки річки на описуване поняття (зовнішня схожість розташування), очевидно, перенесені назви: *вітка*, *прітока*, *прітока*, *пріто́к*, *пріт'ік* *пріт'ук*, а, можливо, також і *рів*, *ров*, *рівча́к*, *рувча́к*, *ровча́к*, *рове́ць*, *рове́ц*, *пото́к*, *пот'ічо́к*, *пб'ту́ча* та деякі інші, див. ДзНП 298.

У значенні 'річка', 'струмок' *ровча́к* відзначається в описі Київського золотоверхого Михайлівського монастиря (1701—1736 р.): село Б'гуровщина ... обмежена Корчовкою до рубежа ровчака текучого з озера Мокрицького (Картотека ІСУМ).

Ровець 'водостічна канава' фіксується також з XVIII ст.: посередь пути малъ ровець, ради теченія водъ дождевных⁹⁶. Як назва річки у Подільській землі *Ровець* зустрічається з 1430 р. (ССУМ XIV—XV ст. II, 294).

Назву *річа́к*, можливо, скоріше слід виводити з *рівча́к* як результат стягнення *рі́йчак* > *річа́к*, ніж пов'язувати з *річка*, *ріка*.

Паралелями для *стру́га*, *струга́* 'затока' є словен. *struga* 'рукав річки' (Badjuga 226), рос. діал. *струга* 'боковой залив (старица) на реке Норове; наибольшая струга — Ямская', 'омут, колдобина в речке, которая летом пересыхает, покидая лишь местами воду' (Маштаков МВС, 104).

В українських говорах *стру́га* відоме ще як 'ручей, струя' (Грінч IV, 219), 'фарватер річки' (Дідівщина СМ) (Черепанова 205), 'рівчак' (Лисенко СПГ 206), *стру́жка* 'болотистая впадина, наполненная водой' (Марусенко 215).

Українськими письмовими пам'ятками, очевидно, із значенням 'річка, струмок', 'протока' фіксується з XVII ст. Наприклад, у королівській грамоті Пінському і Турівському єпископові Р. Корсакові від 15 березня 1633 р.: а тая земля пошла обрубомъ, поченши отъ броду Ставищъ ажъ до Кисельнинъ и къ ставу дворца владыки его милости, а оттуль до Печищъ, а отъ Печищъ до струги, которая бѣжить съ поль Паршевицкихъ, межа сеножатея паней Курейшиной и Паршевицкихъ, а тою стругою у смугу до сѣножати Корычовки, а отъ Корычовки опять до Ставищъ (Ак ЮЗР V, 17).

Взагалі це давній слов'янський гідрографічний термін, який зазнав значного семантичного розгалуження, пор. ст. сл. *строуга* *тріфіс*, *contritio*' (Miklosich LP 892), д. рус. (XII ст.) *струга*

⁹⁶ Странствовання Василя Григоровича-Барського по святих місцях Востока с 1723 по 1747 г., с. II, СПб. 1886, с. 97.

'струя, течение' (Срезн III, 558), пор. також біл. діал. *струга* 'роу, выбіты ручаямі, якія сцякаюць з високага месца', 'высокае месца узвышша' (Яшкін 182), пол. *struga* 'smuga płynu, wody, pływaca, stojaca, spływajaca, kaluza wydłużona, potok, strumień, strumyk', 'rzeczka mała', 'brózda, rowek, kanałik, koryto, gynsztok' (SW VI, 464), в луж. *truha*, зм. *tružka* 'Bach, Wassergraben' (Pfuhl 755), н. луж. *tšuga* 'канава, ручей, течение' (Мука II, 787) та ін.; пор. також латис. *strūga* 'струя воды или воздуха', 'снежная или градовая туча' *struga* 'болото', 'лужа', *straigā* 'низкое место, где можно провалиться'⁹⁷. Взагалі того ж кореня, що й *струя*, *струм*, *струмись*, *остров*.

Середньополіський діалектизм *застру́га* 'затока' — префіксальне утворення від *струга* (див. вище); пор. рос. діал. *застру́га*, *за́струга* (терск., волж., касп.) 'залив, огражденный косою со стороны течения реки', (астрах.) 'небольшой, вдавшийся в берег реки залив, который можно перегородить для ловли берега в стрежень реки', (арх.) 'глубокое место в реке, озере и т. д.; омут; место, где круто обрывается песчаная мель' (арх., астрах.) 'длинное углубление в речном дне, промытое течением воды' та ін. (СРНГ II, 68—69).

З невеликої річки, струмка на описуване поняття перенесено (на підставі зовнішньої схожості) назви *зворина*, *речечка*, а також *поток*, *пот'ічок*, *п'отуча*. Сюди ж, очевидно, відносяться також *бурчак*: пор. *бурчак*, зм. *бурчачок* 'журчащий ручей', 'струя проточной воды, текущей с шумом' (Грінч I, 115; Дубровський СУМ 28; Тутк 88), 'журчащий проток воды'⁹⁸, 'долина потока' (Марусенко 219), оноματοпоетичне з коренем *bugk-*; пор. *бурчати*.

Сруйок: пор. укр. діал. *струя*, *струя*.

Ярік, *єрік*, *єрик* у говорах басейну Дністровського лиману та Добруджі відоме як 'штучний невеликий і вузький канал, протока'⁹⁹; пор. рос. діал. *ерик* (оренб., дон., кубан., низовье реки Урал, тереск., волж., касп., юго-вост.) 'непроточный рукав реки; старый рукав реки, наполняющийся водой лишь в половодье; старица', (оренб.) 'рукав реки', (астрах., урал.) 'узкий рукав реки, впадающий в море', (дон., астрах., краснояр.) 'приток реки', (оренб.) 'исток реки', (дон.) 'небольшая речка', (дон., курск., краснодар.) 'ручей, речеек', (дон.) 'текущая вода больше

⁹⁷ Л. Г. Невская, цитована праця, с. 86.

⁹⁸ А. Афанасьев-Чужбинский, Словарь малорусского наречия. — Материалы для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики, т. I, СПб, 1856, с. 20.

⁹⁹ Див. А. Браунер, Заметки о рыболовстве на р. Днестре и Днестровском лимане в пределах Одесского уезда, с. 4; Грінч. I, 468; РУС III, 614.

ручья и меньше реки', 'искусственный канал', (краснодар.) 'канавка для стока воды', (самар.) 'узкое длинное озеро в прибрежной полосе' та ін. (СРНГ 9, 26—27; СРНГ I, 146) 'неглибокий длинный овраг, ручей, проток' (Миртов 87).

На думку Ф. Вовка, *ерик* «...мабуть, занесене до Добруджі некрасівцями»¹⁰⁰ (російськими старообрядцями). Це взагалі можливо, проте не виключене й безпосереднє запозичення від турків, які в словнику українських говорів цього району залишили немало слідів; пор. тур., тат. *jarык*, *jarуk* 'щілина', 'розщеплений' (Радлов III, 121, 133; Фасмер II, 24).

За свідченням відомого дослідника поліської лексики М. В. Никончука, *гóрин'ка* у відзначених говірках вживається ще й у значенні 'притока (Горині)'. Цікавий випадок утворення апелятива від гідроніма. Спочатку *Гóрин'ка*, очевидно, вживалося як назва конкретної притоки Горині (у гідронімії поширене явище, коли демінутив назви річки стає назвою її притоки, див. нижче), згодом *Гóрин'ка* > *гóрин'ка* апелятивізувалося, стало назвою притоки і, нарешті, з притоки ця назва перейшла на непроточний рукав.

Апелятив *турунчúк* 'всякий рукав реки' вперше відзначив А. Браунер¹⁰¹, вперше ж лексикографічно із значенням 'швидкий і глибокий проток, рукав реки' його зафіксував Б. Грінченко, а після й ряд інших лексикографів, див. вище. Гідронім же *Турунчúк* на означення протоки, яка біля с. Херсонські Чобручі відгалужується від Дністра, протікає паралельно з основним руслом Дністра і через Біле Озеро на південний захід від Біляївки знову вливається в Дніпро, у різних описах зустрічається значно раніше¹⁰². А. А. Берлізов про цей гідрооб'єкт пише: «Турунчук — протока, рукав Дністра, що тече через плавні на захід. В Турунчуку проводиться рибальство кітцями, «накидками», ятерами і іншими снастями»¹⁰³.

Турунчúк безперечний тюркізм, у якому виразно розрізняє-

¹⁰⁰ Ф. Вовк, Українське рибальство в Добруджі. — Матеріали до українсько-руської етнології, т. I, Львів, 1899, с. 36.

¹⁰¹ А. Браунер, Заметки о рыболовстве на р. Днестре и Днестровском лимане в пределах Одесского уезда. Окремий відбиток з книги «Сборник Херсонского земства», 1887, № 2, отд. III, с. 4.

¹⁰² Див. А. Скальковский, Опыт статистического описания Новороссийского края, ч. I, Одеса 1850, с. 64; Н. П. Пузыревский, Материалы для описания русских рек и истории улучшения их судоходных условий. Вып. I. Днестр, его описание и предложения об улучшении, СПб. 1902 с. 66—70; карта перед с. 41; П. Л. Маштаков, Днестр 30.

¹⁰³ А. А. Берлізов, Лексика рибальства українських говорів нижнього Подністров'я. — Наукові записки (Чернігівського державного педагогічного інституту), т. IV, вип. IV, Чернігів 1959, с. 76.

ться зменшувальний суфікс *-чук*. Остання частина слова *Турун* — не зовсім ясна. На думку І. Г. Добродомова¹⁰⁴, можливо, її слід пов'язати з старою османсько-турецькою назвою Дністра — *Турла* (Радлов III, 1459). Основа для *Тур-ла*, очевидно, іранська; пор. грец. *τυρας* (Страбон), *τηρης* (Геродот) 'Дністер'¹⁰⁵, що з іран. *tīras* 'швидкий', 'сильний'; див. також Фасмер 4, 61. У тюркських мовах існує суфікс *-ла*¹⁰⁶, тому допустимо у *Турла* виділяти кореневу морфему **Тур-*. Відомий (переважно як зменшувальний) і тюркський суфікс *-(α)н*, де *α* символ будь-якого голосного¹⁰⁷. Отже, можливо: **Тур-ун-чук* — слово з двома демінутивними суфіксами, щось як би **Дністричок* (<**Днѣстр-ик-ѡк-ѡ*). Вірогідність цієї гіпотези могла б підтверджуватися: а) і гідронім *Турунчѡк*, і апелятив *турунчѡк* завжди пов'язуються з Дністром; б) гідронімом *Турунчѡк* позначається протока Дністра, власне, значно вужче його паралельне русло, яке в загальному ландшафті може сприйматися як маленький Дністер (див. вище); пор. чималу кількість приток з назвами, які є демінутивами назв річок, у які ці притоки впадають: *Калюсик* — притока р. *Калюс* (притока Дністра), *Бужук* — притока р. *Буг* і в інших басейнах — *Горинька* — притока *Горині*, *Десьонка* — притока *Десни* тощо. Явище це взагалі досить поширене. Проте доведеною запропоновану версію можна було б вважати тоді, коли б був знайдений реконструйований вище словотворчий варіант до *Турла* — **Турун*.

І. Г. Добродомов звернув нашу увагу на можливість й іншого тлумачення *турунчук* (*Турунчук*). «Древнетюркский словарь» (Ленінград, 1969, с. 539) фіксує слово *торын* (*tarim*) I. 'рукав, проток реки'; II. 'титул, присоединяемый к именам женщин или детей ханского рода'; III. 'и(мя) собственное'; IV. *usmi tarim*, см. *usmi*. *Usmi tarim* 'название реки в Туркестане' (с. 617). На булгарському ґрунті *tarim* мало б дати щось подібне до **турым* (**турум*) з асимілятивним переходом *м > н* перед початком зменшувального суфікса *-чук* (*-чык*): **турум-чук > турунчук*.

При правильності першої етимології гідронім *Турунчук*, ві-

¹⁰⁴ Висловлена в приватному листі до автора цих рядків.

¹⁰⁵ Див. В. И. Абаев, Осетинский язык и фольклор, т. I, Москва—Ленінград, 1949, с. 185.

¹⁰⁶ Див. Э. В. Севортян. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования, Москва, 1966, с. 178—179; Zajączkowski A. Sufiksy imienne i czasownikowe w języku zachodniokaraïmskim (Przyczynek do morfologii języków tureckich), Kraków, 1932, s. 44, 147.

¹⁰⁷ Э. В. Севортян, цитована праця, с. 172; A. Zajączkowski, цитована праця, с. 18—20.

рогідно, первісне утворення, а апелятив *турунчук* — секундарне. Перше, очевидно, виникло ще в османсько-турецькому (чи змішаному турецько-українському) середовищі (отже, не пізніше XVIII ст.), а друге могло розвинутися й пізніше, можливо, уже й на українському ґрунті.

Друга версія з точки зору семантики, фонетики та словотвору більш вірогідна (первісним тут, очевидно, апелятив *турунчук*). У зв'язку з цим гадаємо, що висловлена І. Г. Добродомовим у статті «К виявленню болгарского пласта в речных названиях Украины (Кодыма)» (друкується) ідея про необхідність дослідження болгарських елементів у гідронімії Північного Причорномор'я має певну перспективу.

Відзначений гідронім у 60-их роках минулого століття у с. Слободзеї *Турунчак* є, безперечно, частково українізований варіант *Турунчук*. Аналогічно, очевидно, слід кваліфікувати й апелятив *турунчик* (Онацький 1587) по відношенню до *турунчук*.

Відзначене І. Вагилевичем у 30—40-их роках XIX ст. *бендюга*, *бєндюга*, *бындюга* 'затока' не виявлено нами в сучасних українських говорах, не фіксують його в цьому значенні й друковані джерела.

Очевидно, знаходиться у зв'язках з пол. *binduga*, діал. *bienduga* 'miejsce nad rzeką, gdzie się składa drzewo przeznaczone na spław i zbija się tratwy', 'spław drzewa', 'zbijanie drzewa w tratwy' (SW I, 524), біл. діал. (Гроднинщина) *біндзюга* 'край зямлі над возерам ці над рэчкай'¹⁰⁸, с. біл. (1536 р., 1584 р.) *бєндюга* 'месца сплаву лесу'¹⁰⁹.

Пол. *binduga* вважається германізмом; пор. нім. *Bindung* 'зв'язування, з'єднання, скріплення', що від *binden* 'зв'язувати, в'язати' (Duden, Etymologie, 67—68).

Виходячи з наявних відомостей про етимологію та семантику відзначених польських, білоруських і українських слів, гадаємо, що первісним було значення 'збивання плотів для сплаву', з якого розвинулося 'місце над річкою, де збивають плоти для сплаву', а далі (оскільки такі плоти споруджують звичайно десь у тихому спокійному місці, тиховодді або в затоці) постали 'місце сплаву лісу', 'затока'; з останніх легко могло розвинутися й значення 'край землі над озером чи річкою'.

В українські та білоруські говори цей германізм, правдоподібно, проник через польське посередництво. Пол. *binduga*, *bienduga* писаними пам'ятками не фіксується, але оскільки біл. *бєндюга* відзначається уже в першій половині XVI ст., то в польських говорах цей германізм мав бути ще перед цим.

¹⁰⁸ Ф. Т. Сяшковіч, *Матэрыялы да слоўніка Гродзенскай вобласці*, Мінск, 1972, с. 51.

¹⁰⁹ А. М. Бульна, *Даўнія запазычанні беларускай мовы*, Мінск, 1972, с. 40.

SW у словниковій статті *binduga* як варіант відзначає *winduga* (SW I, 156), а в статті *winduga — binduga* (SW VII, 615). У найновішому одинадцятитомному польському словнику читаємо: *winduga przestarz.* 'część portu rzecznego, służąca za miejsce składowe dla towarów wyladowanych ze statków; w węższym znaczeniu: miejsce składu drzewa spławnego; *binduga*' (SJPD 9, 1107); див. також Brückner 27.

С. Б. Лінде пол. *winduga* подає у гнізді *winda* з поясненням 'miejsce nad rzeką spławną do windowania i składania towarów ze statków, das Windehaus, der Windeort, die Winde' і ілюструє цитатами з текстів другої половини XVIII ст. (Linde VI, 329).

Пол. *winduga* звичайно пов'язують з *winda* 'wszelka machina do podnoszenia w górę ciężarów, dźwigacz, dźwig, dźwigownica, wciąg, wciągarka, podnośnica, zóram, lewar', 'rodzaj olbrzymiej szpulki, na którą nawija ś. szpagat w czasie jego robienia' та ін. (SW VI, 614), яке з нім. *Winde*. Можливо, що пол. *winduga* виникло в результаті контамінації з *binduga*.

Для відзначених І. Верхратським західнонадністрянських *смуга*, *смужка* 'вузька проточна чи непроточна затока' паралелями є сх. поліські *смуга* (Смичин Чрг), *смугалина* (Боронівка Чрг) 'продолговатая полоса водной поверхности среди болотной топи', *смужалина* id. (Холми, Архипівка, Дігтярівка, Кудлаївка Чрг), 'мокрая низина с родниковыми водами' (Перелюб Чрг) (Черепанова 199), біл. *смуга*, *смуга*, *смужавінка* 'невялікае цячэнне на балоце', 'багністая пратока', 'вузькая забалочаная нізіна, рэчышча', *смуга*, *смуга*, *смугарына* 'непраходнае балота, багна; гразкае месца', с біл. *смуг* 'вузькая і доўгая палоска поля, доўгі лужок і наогул все тое, што мае выгляд паласы', 'міжгор'е, цясніна' (Яшкін 177), пол. *smuga* 'wstęga, strumień: Dunajec rozpleciony w kilku smug jasnych, smug', застар. *smuk* 'wążki a długi pas ziemi, łąki lasu między rolami a lasami' (SW VI, 246); пор. також у складі композита укр. *лісосмуга* 'смуга лісових захисних насаджень'¹¹⁰. Очевидно, цієї

¹¹⁰ *Лісосмуга* — неологізм 30-х років нашого століття, коли у зоні степу стали влаштовувати полезахисні лісонасадження. За даними Картотеки Інституту мовознавства АН УРСР, *лісосмуга* в текстах відзначається з другої половини 40-их років. Наприклад, у «Законі про п'ятирічний план відбудови й розвитку господарства УРСР на 1946—50 рр.»: *Закласти в колгоспах за 1946—50 рр. нові полезахисні лісосмуги на площі 33 тис. гектарів* (1946, с. 27); у оповіданні Ю. Яновського «У шахті» (Київські оповідання, 1948): *Поле було безмежне, і рахували його не одиницями виміру, а «від балки до грейдера», «від лісосмуги до річки»* (Ю. Яновський. Твори в двох томах, т. 2, Київ, 1954, с. 128). Лексикографічно *лісосмуга* вперше фіксується УРС (т. II, Київ 1958, с. 452).

ж етимології і відзначені Є. О. Черепановою *смушчало* с. р., *смушчаловина* 'заболоченная узкая и длинная низина с подпочвенными водами' (Прибынь Чрг).

Укр. *смуга* зм. *смўжка*, як і пол. *smuga*, зм. *smuzka* та ін., взагалі означає 'слід, риска, проведена чимось на чомусь', 'штрих', 'басаман, довгий синець на тілі від удару', 'пруг'. Як результат метафоризації *смўга* та ін. поширилося на означення топографічних понять. П. А. Тутківський у своєму словнику географічної термінології відзначає *смуга* 'пояс, полоса, зона' (Тутк 182); С. Рудницький до німецького географічного терміна *Vlauband* як український відповідник подає *синя смуга* (Рудн НГТ, 49).

У півд. зах. українських говорах *охаб* ч. р. (*охаба* ж. р., згруб. *охабище*, *охабисько*) відоме ще як 'старе русло річки', 'калюжа', 'болото' (ВерхрЗн 45; Грінч III, 75), 'прибережна частина течії річки, де рух води повільніший, ніж на середині річки' (Грицак НГЯ 78), пор. також *оха́бик* 'вода, яка повільно тече біля берегів ставка' (Грицак НГЯ, 78), *вахобвиг'е* 'колишне русло річки' (ДзНГ 140), *охабище* 'Ravin' (Рудн НГТ 100). Очевидно, пов'язується з вживаним у цих говорах *оха́бити*, *оха́біти* 'залишити'¹¹¹ (*оха́б* — 'залишене').

Є. Желехівський фіксує *оха́бити*, *оха́бити*, *заоха́бити* 'попсувати', 'нищити', 'нівечити' та його деривати *оха́бленник* 'liederlicher, nichtsnutziger Mensch' *оха́блище* 'Schindanger' (Желех 586); пор. також *охаба* 'грубе трухляве дерево', 'ледащо', 'непотріб', 'нездара' (ВерхрЗн 45; Грінч III, 75), *охаб* id. (ВерхрЛем 445), *охаба* 'пархи, погань' (Шух V, 289).

Оха́бити <*охаb-i-ti; пор. рос. *хабить* 'псувати', болг. *хабя* та ін., див. Фасмер IV, 214.

Топоніми: *Охаб* у селах Олександрівка, Стеблівка, Задня, *Вохабище*, *За охаб* — поля у Перечині, *За охаб* у с. Буштино Зк, *Пуд охабом* у с. Убля Пряш (Петров 189), *Охаба* притока р. Свіж (басейн Дністра)¹¹².

В українській народній топографічній номенклатурі *бакій* полісемантичне слово, воно означає 'вибій з водою, калюжа на дорозі; баюра', 'глибока яма в річці, ставку' (СУМ I, 91), 'выбой в грязной дороге' (Білецький-Носенко 49), 'глубокая яма в реке, пруде', 'грязный наполненный водою ухаб на дороге, выбоина, ложбина, посредине которой лужа' (Грінч I, 22), 'велика заглибина в річці'¹¹³, 'выбоина на проточной балке,

¹¹¹ Докладніше див. ДУЗП, с. 97—98.

¹¹² Каталог річок України, с. 37.

¹¹³ С. І. Дорошенко, Матеріали до словника діалектної лексики Сумщини. Діалектологічний бюлетень, в. IX, Київ, 1961, с. 104.

уступ¹¹⁴, 'яма в болоте' (Пискунов 10), 'ухаб' (УРС I, 29), 'ви-
бій, вибоїна'¹¹⁵ (Дн, Пл, Жт), 'выбоина на дороге' (Марусен-
ко 214), 'глибока вибоїна, яма, в балці, вибоїна з брудною во-
дою, провалля' (степові говори)¹¹⁶, 'кубло, вигреблене в землі
курми'¹¹⁷ (Кв); *бакая* 'балка, яруга' (ВерхрНЗ 61), *бакіістий*
'з ямами, вибоїстий'¹¹⁸, *бакаїстий*, *бакаеватий* 'ухабистий, ви-
боїстий' (Білецький-Носенко 49), *бакаї'стий*, *бакаюватий*.

З поданого видно, що *бакіі* поширене в говорах східних та
центральної України, включаючи Поділля. Ізоглосу
укр. *бакіі* продовжує рос. діал. (півд.) *бакіі* 'речної проток
в плавнях, в камышах', 'залив, образуючийся на низьменних
берегах Азовського моря под впливом льда или сильного ветра'
(СРНГ 2, 57).

Слід погодитися з М. Юрковським, який *бакіі* уважає тюр-
кізмом: пор. турец. діал. *bakaj 'resztka; pozostałość po deszczu,*
kaluža' (Jur 68). Помиляються, хто зближує *бакіі* з *бак*
'посудина для рідин, цистерна'.

Можливо, що з *бакаї* пов'язується укр. *бакаль* 'озеро'¹¹⁹;
пор. рос. діал. (рост., волж., казан. та ін.) *бакалда* 'небольшой
залив, озеро, яма, которая наполняется водой только во время
весеннего половодья', 'яма на дороге, залитая водой в распу-
тицу; глубокая колея, рытвина на дороге', 'овражек', *бакалдина*,
бакальдина 'ухаб или выбоина на дороге', 'яма, низкое место,
заполняемое водой во время половодья, после дождя и т. п.',
'омут в маленькой речке' (СРНГ 2, 58); див. Фасмер I, 109;
Jur 68.

Від апелятива *бакіі* утворено велику кількість топонімів,
які локалізуються в басейнах середнього Дніпра та Дону (див.
Маштаков, Днепр; Маштаков Дон), що також вказує на його
тюркське походження.

Закабай 'затока' — префіксальне утворення від *бакіі*, яке
знало метатези. Можливо, слід передбачити **за-бакіі* > *за-*
кабай чи **кабай* (що в результаті метатези з *бакіі*): *за-кабай*;
префікс *за-* виступає у багатьох засвідчених народних назвах
для затоки (див. вище). У східнополіських говорах *закабай*
відоме ще як 'тупик' (Перепис, Тихоновичі Чрг) (Черепанова

¹¹⁴ Манжура, цитована праця, с. 176.

¹¹⁵ П. С. Лисенко, Лексичні особливості говірок Ставищанського району
Київської області. — Діалектологічний бюлетень, в. V, Київ, 1955, с. 41.

¹¹⁶ Ф. Т. Жилко. Нариси з діалектології української мови, Київ, 1955, с. 179.

¹¹⁷ С. П. Лисенко, Словник специфічної лексики правобережної Черкащини. —
Лексикографічний бюлетень, в. VI, Київ, 1958, с. 9.

¹¹⁸ Ф. Т. Жилко, цитована праця, с. 179.

¹¹⁹ Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западнорусский край,
т. II, СПб, 1872, с. 259; див. також Желех 10.

72). *Закабай* і його деривати *закабайок*, *закабайчик* та ін. — оригінальні східнополіські діалектизми.

Етимологія укр. *бакдй* вказує, що первісним його значенням, очевидно, було 'калюжа, баюра', а з цього легко могло розвинутися 'вибій з водою на дорозі', 'яма в болоті', '(глибока) яма в річці' і т. ін. Значення 'затока', вірогідно, постало з 'калюжа', 'яма в болоті': у засушливу літню пору рукав річки увесь чи частинами тимчасово нерідко пересихає, залишаючи калюжі, болотисті видолинки і т. п. Подібно (шляхом перенесення назв боліт, калюж) виникли й *болото*, *балта*, *бóвтало*, *ковт'оба*, *ковт'обина*, *ковт'об*, *кувб'ан'а*, *мочара* 'затока'. Можливо, сюди ж слід віднести *каверт*, *лагуна*, *бан'ка*. Останнє, очевидно, утворилося внаслідок повної редукції початку слова, афезери *ковб'анька* (зм. від *ковб'аня*).

Виполоч (<*vy-polk-ъ; пор. *полокати*) відоме ще як 'лужа, промоина, водомоина' (Тутк 93). С. Рудницький для *Auswaschung* подає *вимул*, *виміл* і *виполоч*, *виполочка* (РуднНГТ, 46); пор. пол. *wypłocz*, *wypłoczysko* 'wodomyj'; *rów*, *wymyty przez wodę deszczowa*, *wyrwa*, *wodociek*, 'wyrwa, początek jaru' SW VII, 975; Nitsche 66), *wypłucz*, *wypłuczysko* id. (Nitsche 66).

Вузьколокальне зах. карпат. *лапув*, р. од. *лапова*, очевидно, пов'язується з угорським *lár* 'болото, драговина, мочар, трясовина', що угро-фінського походження (MTES II, 720—721); пор. укр. діал. закарп. *лапош* 'болотяний, болотистий (про землю та ін.)' (Чопей 167).

Пор. топоніми: *Лапѣв* — потік у с. Ряпедь; *Лапов* — потік у с. Чинадієве, *Лапош* — 5 мікротопонімів на Зк (Петров 179).

В українській мові *лим'ан* вперше фіксується «Лексиконом» П. Беринди: *отокъ морскій: онога, лиман або островъ, выспа* (Беринда 154). В інших пам'ятках (1699): ... кгрунтъ з сѣножатти рѣкою ... и лиманами (Картотека ІСУМ), у літописі Величка: (Запорозжці) лотками, Конскою и Днѣпромъ мимо Асламъ — Кермень прокравшися и въ лиманъ Очаковскій вилинувши, пристанули тими лотками ку берегу Кримскому (Літ. Вел III, 243).

Укр. *лим'ан* < тур. *liman* 'порт, пристань' < ср. грец. *λίμενι* (ος), *λίμενας* < грец. *λίμην* id. Пол. *liman* < укр. *лим'ан* (Sławski IV, 258). Зафіксовані у Пов. вр. літ *лимень* 'лиман' та Григорієм Амартолом *лимѣнь* (Срезн II, 22) безпосередньо з грецької (Фасмер II, 497).

Лим'анник від *лиманний*: *лиман-ник*.

Германізм *бұхта* 'затока' (<нім. *Bucht* id.) вперше лексикографічно фіксується з 1896 р. (див. вище). Такого ж походження рос. *бұхта* id. (з 1789 .), біл. *бұхта* id. та пол. *buchta* id. (з XVII ст.).

Уведене О. Партицьким *вибереже* 'затока' — виразний (українізований) полонізм (пор. пол. *wybrzeże* id.), який не подають пізніші лексикографи і який не фіксується українськими народними говорами.

Топографічний термін *губа*, як на це вказує його семантика (морська затока на півночі СРСР), порівняно недавно перейнятий з російської мови: пор. рос. *губа* id., рос. діал. (пск.) *губа* 'полоса землі, вдаючися в реку' (СРНГ 7, 192).

Балка 'відгалуження русла річки', очевидно, з *балка* 'яр з пологими схилами'. В українських говорах *балка* відоме як 'овраг, образованный течением реки', 'низменность возле реки' та різні різновиди яру; див. Марусенко 214—215. У значенні 'яр, долина в степу' *балка* пам'ятками відзначається з XVII ст. (Тимченко ІСУЯ 54). Про етимологію єдиної думки немає, див. Фасмер I, 115—116 та ін.

Значна частина із засвідчених позначень для описуваного поняття виникла в результаті перенесення на затоку, рукав річки назв інших гідрографічних об'єктів.

а) із млинівки — *млинівці*'а.

б) із старорічища, колишнього русла річки (затоки, рукави річки часто й бувають на місці старорічищ) — *старік*, *стар'ік*, *стар'ічок*, а, можливо, і *охаб*, *охабщице* (див. ДзНГ 143, 144).

в) з русла річки — *русло*, *русл'о*.

г) із устя, гирла річки — *уст'е*, *гирло*, а, можливо, і *впад*, *спад*, *сток*, *стік* (див. ДзНУ 128 і далі); *впад*, *сток*, *стік* у наших говорах відомі і як 'місце злиття двох річок'.

д) з розтоки, місця злиття двох річок, місця розгалуження русла річки — *розтока*, *р'озтока*, *рост'оки*, *рост'очина*, *р'озтік*, *р'озт'ік*, *розт'ік*, *розт'ок*, *отход*, *збіванка* (ДзНГ 11), а, можливо, і *розлів*, яке відоме й як 'повінь' (див. ДзНПв 126).

е) з невеликих водоймищ із стоячою водою (коли початок рукава річки, затоки пересихає, то решта його утворює тимчасове ізольоване водоймище) — *ставок*, *сажалка*, *озеро*, *озерце*, *озеріна*, сюди ж, можливо, належить і *плесо*, *пл'осо*, *лагуна*, *то́н'а*.

Праслов'янський (індоевропейський) гідрографічний термін *плесо* в українських говорах (як, до речі, і в говорах інших слов'янських мов) зазнав значного семантичного розгалуження. *Плесо* відоме як 'відносно широка, зі спокійною течією ділянка річки між двома перекатами, закрутами' (СУМ VI, 578), 'озеро по теченню реки, сильно расширенное место реки, чистое, незаросшее, с тихим течением' (Грінч III, 194), 'русло річки' (ДзНГ 115), 'тиховоддя, позадь річки' (ДзНГ 131), 'місце злиття двох річок в одну' (ДзНГд), 'глибока яма в реке с водо-

воротом' (Марусенко), 'водная поверхность среди болотной топи типа озера' (Тулиголове См), 'озеро' (Мутин См), 'пологий берег реки, заливаемый весенней водой' (Гірськ Чрг), 'мель на реке' (Березна Чрг), пор. також *плёсце* 'водная поверхность на болоте типа озера' (Жовтневе См), 'озеро' (Коханівка См), *плес'* ж. р. 'низина у реки' (Бруски См) (Черепанова 161).

Український діалектний матеріал, здається, дає підстави вважати, що основним (початковим) значенням слова *плесо* є 'незаросле глибоке місце в озері; така ж ділянка русла річки з повільною течією', див. також Машек 458.

В'ідплёсок 'затока' — префіксально-суфіксальне утворення від *плесо*: *ot-*ples*-*ъk*-ъ; пор. рос. діал. *отплёсок* 'отплесье, боковой разлив плеса, пойой, залив, завод', яке В. Даль співставляє з *отплескать* (Даль II, 1935), *отплёсье* id. (твер.) 'подводная коса, от мыса?' (Даль II, 1935).

В українських говорах *тón'a* відоме ще як 'ділянка водоймища в якій неводом ловлять рибу', 'улов риби за одним захоном невода'¹²⁰, 'відрізок часу з моменту закидання у воду для рибальства невода до кінця вибирання його з води'¹²¹, 'місце, де тонуть, небезпечне місце'¹²². Етимологічно пов'язується з *тонѣти*, див. Фасмер IV, 77.

Пам'ятками документується з XV ст. Наприклад, у книзі документів Мгарського Лубенського монастиря від 1686 р.: абы жаден рыбалка... не важился в уступѣ Ромянковском так и в тонах приналежных... ловити (Картотека ІСУМ). І образно у Літопису С. Величка: ви (братія наша. — Й. Д.) ... вь схизматической погибельной тонѣ погрязнувше, всебѣдственѣ жизни своея лишитися¹²³.

є) з боліт, калюж (у засушливу літню пору рукав річки увесь чи частинами тимчасово нерідко пересихає, залишаючи калюжі, болотисті видолинки і т. п.) — *болото*, *бáлта*, *бóвтало*, *ковт'оба*, *ковт'б'бина*, *кóвт'еб*, *кувбáн'a*, *мбчара*. Можливо, сюди ж слід віднести *кабай*, *віполоч*, *бáн'ка*, *каверт'*, *лагуна*.

ж) з коліна, закруту річки (у таких місцях часто бувають затоки) — *заворот*, *заворót*, *завороть*, а, можливо, й *захód*, *залім*; див. ДзНЗ 222 та ін.

з) з виру — *вирóк*, *в'ірóк*, *завóй*, а, можливо, й *бул'бона*, *каверт'*, *кот'іл*; див. ДзНВ 143, 157, 153, 146.

Буковинське *бул'бона* ономотопея з елементом *blb-* у цих

¹²⁰ Й. О. Дзєндзелівський. Словник специфічної лексики говірок Нижнього Подністров'я. — Лексикографічний бюлетень, в. VI, Київ, 1958, с. 52.

¹²¹ А. А. Берлізов, Лексика рибальства українських говорів Нижнього Подністров'я, с. 75.

¹²² К. Шейковский, Опыт южнорусского словаря, т. V, в. I, Москва 1884.

¹²³ С. Величко, Сказаніє о войнѣ козацкой с Поляками, с. 79.

говорах *бульбона, больбона, бильбонія* відомі ще як 'найглибше місце в річці з постійним водоворотом', 'прірва, западина на сухому місці; трясовина' (МБС I, 44).

и) з тиховоддя, позаді річки — *тиховод'д'а, т'іховод', тиховода*; див. ДзНГ 132.

і) з мілин — *міліна, м'іл'іна, обміл, бр'ідок, бруд*.

ї) з теплиці, джерела з теплою водою (і місця, де це джерело знаходиться) — *те^члиц'а*; див. ДзНДж 178—179.

Назви, відзначені у пунктах е, є, і, ї, переважно стосуються мілких непроточних заток.

До назв, перенесених на затоку з інших топографічних понять, слід віднести також *грєбл'а, йарок, лўка, островок, паствовєн'*; пор. відзначене на Рв *пастувінь* 'низина, що поросла травою' (Марусенко 240).

СПИСОК МЕНШ ВІДОМИХ СКОРОЧЕНЬ

- АТП УРСР — Українська РСР, Адміністративно-територіальний поділ, Київ, 1947.
- Vadjura — R. Vadjura. Ljudska geografija. Terensko izrazoslovje, Ljubljana, 1853.
- Білецький-Носенко — П. Білецький-Носенко, Словник української мови, Київ, 1966.
- Григорян — Э. А. Григорян, Словарь местных географических терминов болгарского и македонского языков, Ереван, 1975.
- Грицак НГЯ — М. А. Грицак, Назви гідрорельєфу в говірці с. Ясіня Закарпатської області. — Питання гідроніміки, Київ, 1971.
- ДзНВ — Й. О. Дзензелівський, Українські назви для виру. — *Onomastica*, XXIII, 1978.
- ДзНГ — Спостереження над українськими народними назвами гідрорельєфу. — *Onomastica*, XVII, 1972.
- ДзНДж — Українські народні назви для джерела. — *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae*, т. 25, 1975.
- ДзНЗ — Українські назви для закруту, коліна річки. — 3 минулого і сучасного українців Чехословаччини. — Педагогічний збірник № 3, Братіслава, 1973.
- ДзНО — Українські назви для острова на річці. — *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae*, XII, 1966.
- ДзНПв — Українські назви для повені. — *Jazykovedný zborník. 4, Acta Facultatis Philosophicae Universitatis Saffarikanae, Bratislava*, 1975.
- ДзНУ — Українські назви для гирла, устя річки. — *Onomastica*, XV, 1970.
- Картотека ІСУМ — Картотека історичного словника української мови (Інститут суспільних наук АН УРСР, Львів).

- Марусенко — Т. А. Марусенко, Матеріали к словарю українських географических апеллятивов. — Полесье, Москва, 1968.
- Маштаков МВС — П. Л. Маштаков, Матеріали для областного водного словаря, Ленинград, 1931.
- МБС — Матеріали до словника буковинських говорів, вип. I, Чернівці, 1971 і наступні.
- MTES — A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára, I—III, Budapest, 1967—1976.
- OKIM — Ономастична картотека Інституту мовознавства АН УРСР, Київ.
- Петров — А. Петров, Карпаторусские межевые названия из пол. XIX и из нач. XX в., Прага, 1929.
- PMI — Речник на македонскиот јазик, I—III, Скопје, 1961—1966.
- Руди НГТ — С. Рудницький, Начерк географічної термінології. — Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ, т. XII, Львів, 1908.
- СРДГ — Словарь русских донских говоров, I—III, Ростов-на-Дону, 1975—1976.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров, вып. I, Москва—Ленинград, 1965 і наступні.
- SSKJ — Slovar slovenskega knjižnega jezika, knj. I, Ljubljana, 1970 і наступні.
- СУМ — Словник української мови, I—XI, Київ, 1970—1980.
- Тутк — П. А. Тутковський, Словник геологічної термінології (Проект), Київ, 1923.
- Черепанова — Е. А. Черепанова, Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья (рукопис).
- Jur — M. Jurkowski. Ukraińska terminologia hydrograficzna, Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1971.
- Яшкін — І. Я. Яшкін, Беларускія геаграфічныя назвы. Тапаграфія, Гідралогія, Мінск, 1971*.

Список назв областей УРСР

Вл — Волинська	Пл — Полтавська
Вн — Вінницька	Рв — Ровенська
Дп — Дніпропетровська	См — Сумська
Днц — Донецька	Тр — Тернопільська
Жт — Житомирська	Хм — Хмельницька
Зк — Закарпатська	Хрк — Харківська
Зп — Запорізька	Хрс — Херсонська
ІФ — Івано-Франківська	Чрв — Чернівецька
Кв — Київська	Чрк — Черкаська
Ль — Львівська	Чрг — Чернігівська
Мк — Миколаївська	Пряш — Пряшівщина ЧССР
Од — Одеська	

* Інші скорочення див. авторіві статті в журналі *Onomastica*, XV, XVII, XXIII та ін.

ТИПОЛОГІЯ НАЗВ *ROSA CANINA L.* В ГОВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ ТА ІНШИХ СЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ

1. Рід шипшини налічує близько п'ятисот дикорослих видів, поширених переважно в помірній зоні північної півкулі. У Радянському Союзі зростає більше сотні видів, а на Україні — понад п'ятдесят.

Предметом нашої статті є українські народні назви шипшини собачої (*Rosa canina L.*) — найпопулярнішої з усіх видів шипшини, яка зростає по всій території УРСР.

2. Ус іназви шипшини собачої, зафіксовані в друкованих, рукописних джерелах, а також зібрані нами анкетним методом від представників різних говорів української мови, можна згрупувати таким чином:

1) назви з коренем *шип-*: *шипшіна*, *шепшина*, *шепчина*, *шипчак*, *шипшинник*, *шиповник*, *шипаріна*, *шіпарка* та ін.;

2) назви з коренем *сверб-*: *сверб'ак*, *свербиг'ан*, *сверб'ило*, *свербовець*, *сверблянки*, *свербичка* та ін.;

3) назва *сверб'гуз* і под.: *сверб'гузка*, *свербивуз*, *свербилос*, *свербивузка*, *сверб'гузок*, *свербиц'за*, *свербинзина*, *свербовска* та ін.;

4) назви, що пов'язуються з дієсловом *дерти*: *драк*, *др'ача*, *др'ачка* (*др'ачка*), *драчи'на*, *деранка* та ін.;

5) назви з коренем *дерб-*: *дербак*, *дерб'ан'а*, *дерб'анка* та ін.;

6) назва *дерб'гузка* і под.: *дерб'вуска*, *дерб'бвуска* та ін.;

7) назва *терп'гузка* і под.: *терп'гуска*, *терп'вуска* та ін.;

8) назви, що виникли через подібність шипшини до інших рослин (колючим стеблом, плодами і т. д.): а) до терну: *т'єрн'а*, *т'єрен*, *терніна*, *тернувка*, *тернявка* та ін.; б) до глоду: *гліг*, *глог*, *глогін'ка*, *глодовіна* та ін.; в) до ожини: *ожіна*;

9) назви *жип'їн*, *жипніц'а*;

10) *шупліна*, *шуплиц'я*, *шупшина* та ін.

У говорах української мови засвідчуються одиничні назви шипшини собачої: *сверб'іб'іда*, *терноружка*, *терлушк'ї*, *чир'ак'ї*, *д'івк'ї бабин'ї*, *лойн'а* та ін. Серед назв *Rosa canina* наявні іншомовні запозичення: *р'ужа*, *р'оза*, *троян'да*, *ече-пече* і под., *матридуна* і ін.

В окремих українських говірках записано назви окремо для плоду і куща шипшини собачої, напр., у с. Довгому Іршав. р-ну Закарп. обл. кущ — *т'єрн'а*, *терніна*, а плід — *све'рб'їус*; по-

дібно у Вільшинках Перечин. р-ну Закарп. обл.: куш — *тѣрен*, а плід — *свербівуска*; у Горянах Ужгород. р-ну Закарп. обл. куш — *тернївка*, а плід — *гѣче-пѣче*; у Зарічеві Перечин. р-ну куш — *драк*, а плід — *све^чрбїгуска*. Подібна картина спостерігається і в говорах інших слов'янських мов, напр., у російських, пор. рос. діал. (басейн ріки Обі) *шипичник* «куш *Rosa сапіна* L.», а плід цієї рослини — *шиповник*¹.

Дуже характерним для назв шипшини собачої в українських говірках є явище синонімії, у більшості говірок вживається не менше двох синонімів, а в окремих населених пунктах зафіксовано факти відмінного вживання синонімів представниками різних поколінь, напр., у Дравцях Ужгород. р-ну, Золотареві Хустськ. р-ну і Лозянському Міжгір. р-ну Закарп. обл. старші люди для цієї рослини вживають назви *свербівус(ка)*, *дербівуска*, а молодь — *шипшіна*; у Діловому Рахівського р-ну старше покоління — *гѣче-пѣче*, а молодше — *шипшіна*.

2.1. Найбільшу групу українських народних назв *Rosa сапіна* складають номен з коренем *шип-*, що виникли у зв'язку з наявністю на гілках рослини безлічі шипів, це такі: *шипшіна* (відоме майже по всій Україні — див. Гр IV 495—496, Ан 300, Вх Пч I, 12, Мел 236, СБН 131, Мак 315, Анк та ін.), *шипшина* звичайна (непаспортизоване, в СБН пропонується як нормативне; див. ще Мак 315 та ін.), *шепшіна* (херсон., півн. терноп., полтав., черніг. та ряд ін. гов. — Вх Пч I, 12, Мел 236, СБН 131, Мак 315, Анк та ін.), *ш'іпш'іна* (Житомир., Полісся — Ник 432), *шепчіна* (надсян., півн.-зах. львів. — Вх Н з 55, СБН 131, Мак 315, Ком 54), *шипчіна* (Жвирка Сокал. р-ну Львів обл. — Анк), *шипчак* (гов. околиць Дрогобича та, можливо, деякі ін. зах. укр. — Вх Пч II, 35, Ан 300, Гр IV 495, Мел 236, СБН 131, Мак 315, Ком 54 та ін.), *шиповник* (буков., хмел., волин., полтав., херсон. та ін. — Мел 236, СБН 131; Мак 315, Анк), *шиповнік* (окремі говірки Житомир. і Волин. обл. — Анк), *шипшинник*, *шепшинник* (непаспорт. — Ан 300, СБН 131, Ком 54), *шіпарка* (Баранинці Ужгород. р-ну), *діка шіпарка* (Великі Лазі того ж р-ну), *шипаріна* (переважно зах. закарп. гов. — Вх Н з, 55, Мел 236, СБН 131, Мак 315 та ін.), *шіпарина* (Ком 54).

2.1.1. Найпоширенішою в українських говорах назвою *Rosa сапіна* виступає *шипшіна*, яка, отже, цілком закономірно стала літературною нормою української мови (СУМ XI, 455). *Шипшіна* (*шепшіна*) в тому ж значенні подається в словнику П. Бі-

¹ Словарь русских старожильческих говоров средней части бассейна р. Оби. Томск, 1967, т. 3, с. 240.

лецького-Носенка (Біл 398), в попередніх відомих лексикографічних працях не фіксується. В українських діалектах *шипшина* і под. вживаються і на означення деяких інших видів *Rosa L.* і навіть деяких інших рослин, пор. *шипшина R. lutea*, *R. rubiginosa*, *R. pimpinellifolia*, *Evonymus verrucosus*, *Galeopsis speciosa*, *шипшина R. сіпатомеа* (див. СБН 308), але з цими значеннями *шипшина* менш відома в українських говорах.

Крім українських, *шипшина* znana в білоруських (пор. у більшості говорів *шыпшына Rosa сапіна L.*, а також у деяких *шипшина*, *шыпшына id.* — Лекс) та, можливо, в окремих польських говорах. На думку деяких дослідників, пол. *szypszyna id.*, а також із значенням *Crataegus* (глід) виникло під впливом східнослов'янських.

Укр. *шипшина* (*шипшина* і под.), очевидно, як результат дисиміляції із *шипчина* (*шипчина* і под.), яке є похідним від д.-р. *шипъкъ id.*

2.1.2. Оскільки для укр. *шипчак* у відомій нам літературі паралелі в інших слов'янських мовах не виявляються, його можна вважати вузьколокальним західноукраїнським утворенням.

2.1.3. На означення *Rosa сапіна* укр. *шиповник* чи не вперше фіксується в словнику П. Білецького-Носенка, правда, не як реєстрове (на нього наявне посилання як на синонім у статті, присвяченій слову *шипшина* — див. Біл 397). Для укр. *шиповник* знаходимо паралель в російській мові, у говорах якої *шиповник id.* загальновідома назва (Ан 300, Д IV 633 та ін.), в більшості білоруських гов., крім гродн., *шыпѡўнік id.* (Лекс). Є ця назва і в інших слов'янських мовах, пор. словц. *šipovník id.* (Вуф 370), болг. *шиповник id.* (Давид 264). Тому, гадаємо, не можна погодитись із висловленою в літературі думкою про те, що рос. *шиповник* серед слов'янських назв *Rosa сапіна* має якусь особливу, своєрідну словотворчу будову².

2.1.4. Ізгласа укр. *шипшинник* продовжується в окремих білоруських говорах, пор. біл. діал. (мін., вітеб.) *шыпшынік id.* гродн., мін. *шыпшынік id.* (Кис 112, Лекс).

2.1.5. Для укр. *шіпарка*, *шіпарина* (*шіпарина*) паралелями виступають сх. *шипурина*, *шепурина*, *шипурак*, *шипуричка* (Сим 403).

2.1.6. А взагалі майже в усіх слов'янських мовах є назви

² На думку Т. А. Бобрової, рос. *шиповник id.* виникло із словосполучення *шиповный цвет* або *шиповная ягода*, хоч і не виключається можливість утворення його від *шип* за допомогою суфікса *-овник*; пор. інші слова, утворені за цією моделлю: *крыжовник*, *терновник* та ін. (див. Боброва Т. А. «Шиповник» и другие. — РЯШ, 1974, № 3, с. 99).

Rosa canina з коренем *шип*-³ (<прасл. *šipъ), але інших словотворчих типів, пор. з цим же значенням рос. твер. *шипичник*, арх. *шепишник*, *шипшник*, перм. *шипичка*, *шипец*, *шипца*, олон. *шипшник*, твер. *шинушник*, сиб., арх., волог. *шипичник*, *шипняк*, *шипичняк* та ін. (Ан 300, Д IV 633 та ін.), яросл. *шипца*⁴, з басейну г. Обі *шипжжа* Rosa L., *шипильник* «шипшина»⁵, біл. брест. шы'піна, гродн. шыпучнік (Лекс), чес. šip, šerčí, слвц. šip, šipik, šipka, šipinky (Buf 370)⁶, болг. *шип*, *шип* (Давид 263), сх. *шип*, *шипак*, *шипек*, *шипке*, *шипковина*, *шипчаница* та ін., слвн. *шипалца*, мак. *шипинка* (Сим 403), *шип*⁷.

Таким чином, найбільш архаїчними назвами Rosa canina з коренем *шип*- виступають, очевидно, чес. слвц. šip, болг., сх., мак. *шип*. На думку В. Махека, найімовірніше, первинно ця назва в чеській мові була жіночого роду — šira, яка вживалася на означення, мабуть, плоду шипшини. Сам кущ, як гадає дослідник, означувався словами šipkovina, šipkovčí (як malipovčí — див. Mach 109).

Назви з коренем *шип*- у слов'янських мовах, за винятком польської, дуже поширені.

У давньоруській мові на означення куща і квітки шипшини вживалася назва *шипъкъ* (в писемних пам'ятках фіксується, починаючи з 1096 р. — див. Срезн III, 1593), утворена від старовинного *шипъ* за допомогою суфікса -*ъкъ*. *Шипокъ* «шипшина» подається в ряді писемних пам'яток староукраїнської мови⁸. У пізніших джерелах з цим значенням зазначена лексема не подається. Словник за редакцією Б. Д. Грінченка і пізніші лексикографічні праці *шипок* засвідчують як назву рослин Loiseleuria procumbens (L.) Desv. (гуцул. та ін. гов.) і Rhododendron (див. Гр IV 495, СБН 308 та ін.); пор. ст.-сл. *шипъкъ* Rosa canina (Фасм IV, 440), рос. (застар.) *шипок* «бутон, цве-

³ Пор. той же принцип номінації в д.-гр. akantheon «шипшина» (<akantha «колючка, шип»), пім. Dogrose.

⁴ Мельниченко Г. Г. Краткий ярославский областной словарь. Ярославль, 1961, с. 218.

⁵ Словарь русских старожильческих говоров средней части бассейна р. Оби (Дополнение). Томск, 1975, ч. II, с. 277.

⁶ Див. також Matejčík J. Lexika Novohradu. Vecný slovník. Martin: Vydavatelstvo Osveta, 1975, s. 89.

⁷ Толовски Д. и Илич-Свитыч В. М. Македонско-русский словарь. М., 1963, с. 535.

⁸ Див., напр., Беринда П. Лексикон славеноросский. К., 1961, с. 109; Синоніма славеноросская. — В кн.: Лексис Лаврентія Зизанія. Синоніма славеноросская. К., 1964, с. 152; ЛЛ 356.

ток розы»⁹, чес. šípek «pláná ruže»¹⁰, болг. шипок «шипшина собача» (Давид 263), сх. шипак id. (Сим 403). Отже, можна з упевненістю говорити ще про один старовинний слов'янський номен *šírъкъ, що сягає, очевидно, праслов'янського періоду.

2.2. Назви з коренем *сверб-* виникли на тій підставі, що дрібне волосисте сім'я плодів шипшини викликає свербіння тіла. В українських говорах (переважно Львівської обл. та деяких закарпат. говірках фіксуються такі назви цієї групи: *свербák* (Дрогобиччина — Вх Н з, 55, Мел 235, СБН 132, Мак 315 та ін.), *свербіло* (зах. львів. гов., зокрема Перемишлянського р-ну — Вх Пч I, 12, Ан 300, Мел 235, СБН 132, Мак 315 та ін.)¹¹, *свербігán* (півн. львів. гов., зокрема Нестерівського р-ну — Вх Н з, 55, Мел 235, СБН 132, Мак 315 та ін.), *свербóв-ц'і* (Волосянка Великоберезнянського р-ну Закарп. обл. — Анк), кілька непаспортизованих (мабуть, із закарпатських говірок) *свербовець*, *сверблянки*, *свербичка*, *свербизник* та деякі ін. (Ком 54).

Перелічені в цій групі лексеми на означення інших рослин, як правило, не вживаються. Пор. із значенням «шипшина собача» в інших слов'янських мовах: рос. *свороборина*, *свороборинное дерево*, *свороборина* (Ан 300)¹², слвн. *srbevka*, *srbin*, *srbliverka* (Сим 403); пор. також рос. діал. (пенз., оренб., кур., орл.) *свербига*, *свербейка* *Bunias orientalis* та *Sinapis arvensis* (Д IV, 146, Мерк 81), *свербѣжница* *Psoralea* та ін. (Д IV, 146).

2.3. Назви-композиції *свербігуз*, *свербігузка* і под., що утворилися з дієслівної та іменної основ, мотивуються тим, що після живання плоду шипшини, в середині якого є волосисте сім'я свербить задній прохід (пор. Мач 109—110). Назв *Rosa canina* цього типу в українських говорах дуже багато, зокрема: *свер-*

⁹ Словарь современного русского литературного языка в 17-ти томах. М., 1956, т. 17, с. 1405; пор. ще в російських говорах *шипок* «гречишная лузга, гречневая шелуха, мякина» (Д IV, 633).

¹⁰ Trávníček F. Slovník jazyka českého. Praha, 1952, s. 1496.
ника за ред. Б. Д. Грінченка.

¹¹ У Гр IV, 105 форма *свербила* id., очевидно, помилкова, оскільки тут є посилання лише на джерело Вх Пч I, 12, в якому насправді наявна тільки форма *свербило* id. Форму *свербила* (поряд із *свербило*) увів до свого словника С. Маковецький (Мак 300), взявши його без перевірки із слов-

¹² Рос. *своробина* та ін. — похідне від *свороб* «сверблячка, короста» (пор. д.-р. *своробъ* «короста», ст.-сл. *сварбъ* id.), у якого той же корінь, що й у *свербіти* (Фасм III, 583—584). У пам'ятках російської мови XVI ст. на означення шипшини собачої назва *своробовина* (*сварабавина*, *сварабовина* та ін.) широко засвідчується (див.: Назиратель. Издание подготовили В. С. Гольщенко, Р. В. Бахтурина, И. С. Филиппова. Под ред. С. И. Коткова. М., 1973, 26 об. 16; 27 об. 1; 77, 14; 171, 10; 172, 4).

богуз, свербогу́за (ряд зах. укр. гов. — лемків., галиц., сх. закарп. та ін. — Вх Н з, 55, Мел 236, СБН 132, Мак 315, Ком 54 та ін.), *свербігуз, свє^чрбігус* (ряд зах. укр. гов. — СБН 132, Мак 315, Анк та ін.)¹³, *свербіуз* (зах. львів. гов.)¹⁴, *свербігузка, свє^чрбігуска, свербігузки* рі. т. та ін. (у ряді закарп. гов. Ужгород., Перечин., Великоберезн., Міжгір., Сваляв., Мукачів., Тячів. р-нів — Анк), *свербігузок* (Руські Комарівці Ужгород. р-ну — Анк), *свербігусок* (Перечин — Анк), *свербиуз, свербіу́за* (лемків. та деякі ін. зах. укр. гов. — Вх Н з, 55, Мел 235, СБН 132, Мак 315, Ком 54), *свербоу́за* (сх. закарп. та ін. — Вх Н з, 55, Мел 236, СБН 132, Мак 315, Ком 54 та ін.), *свербіу́с, свербіу́с* (говірки околиць Кам'янка-Подільського, окремі говірки Турків., Миколаїв. та ін. р-нів Львів. обл., Долин. р-ну Ів.-Франків. обл., Міжгір., Великоберезн. р-нів Закарп. обл. — СБН 132, Мак 315, Анк), *свербіу́зка, свербіу́ска, свирбіу́ска* (окремі закарп. гов. Воловец., Сваляв., Мукачів. р-нів та ін. — Мак 315, Анк), *свирбіу́ски* рі. т. (Ірлява Ужгород. р-ну — Анк), *свербіо́уска* (Кальник Мукачів. р-ну та ін. — Ком 54, Анк), *свербіо́ус'ка* (Неліпино Сваляв. р-ну Закарп. обл. — Анк), *свербоу́зіна, свербіу́зіна* (лемків., галиц. та деякі ін. зах. укр. гов. — Вх Н з, 55, Мел 236, СБН 132, Мак 315, Ком 54 і ін.), *свербиву́з, свє^чрбіву́з* (гуцул., окремі закарп., терноп. та ін. — СБН 132, Мак 315, Ком 54, Анк), *свербіву́с* (деякі поділ., окремі гов. Воловец., Великоберезн., Міжгір. р-нів Закарп. обл., Сокал., Турків. Львів. обл., Рогатинського, Долин., Калуського Ів.-Франків. обл., Теремовлян. р-ну Терноп. обл. та ін. — Мел 235, СБН 132, Мак 315, Анк)¹⁵, *свирбіву́с* (буков. — Анк), *свербіво́с, свербіло́с* (Рогатин. р-н Ів.-Франків. обл. — Анк), *свербові́с* (галиц. та ін. — Мак 315, Ком 54 та ін.), *свербіву́зка, свє^чрбіву́ска, свербіву́ски* (окремі закарп. гов. Ужгород., Перечин., Великоберезн., Воловецького, Сваляв., Мукачів. р-нів — Анк), *свє^чрб'о́віска* (Голубине Сваляв. р-ну — Анк), *сверболу́з* (говірка кол. Опарівки Стрижів. повіту — Вх Н з, 55 Мел 236, СБН 132, Мак 315), *сверболу́за* (лемків. та деякі ін. — Вх Н з, 555, Мел 236, СБН 132, Мак 315, Ком 54), *свербоголу́за* (окремі гов. Перемишлян. р-ну Львів. обл. — Вх Н з, 55, СБН 132, Мак 315 та ін.), *свє^чрбігу́ски* (Великий Березний — Анк), *свербинзіна, свєрбонзіна, свєрбинза* (лемків. гов. — Вх Н з, 55,

¹³ Див. також: Гордієнко Г. Назви рослин у Вишнім Студенім. — У кн.: Подкарпатська Русь. Ужгород, 1933, с. 6.

¹⁴ Гаврышкевич И. Початок до уложення терминологіи ботанической русской. — У кн.: Перемишлянин на рік 1852, с. 144.

¹⁵ Див. також Гордієнко Л. Назви рослин у Вишнім Студенім, с. 52.

СБН 132, Ком 54), *сербіеус* (Лозянське Міжгір. р-ну — Анк), *серберина* (непаспорт. — Мак 315, Ком 54)¹⁶.

Взагалі помічено, що значна частина номенів-комполітів має по говорах велику кількість варіантів. Часто утворення нових варіантів складних слів приводить до затемнення етимології першої або другої, або навіть обох частин композита. Нерідко серед цих назв проявляється явище народної етимології¹⁷.

Майже вся ця досить значна кількість варіантів вживається в укр. говорах тільки на означення *Rosa canina*, лише *свербіус*, крім того, ще: *Rosa pomifera* та *Anthriscus silvestris*, а варіант *свербігуз* також *Bunias*, *B. orientalis*, *Anthriscus silvestris*, *A. vulgaris*, *Torilis anthriscus*, *Chaerophyllum Prescottii* (СБН 281).

2.3.1. Значна частина варіантів композита *свербігуз* повністю зберігає зв'язок із дієсловом *свербіти* (переважно з його наказовою формою) та іменником *гуз(ка)* (<прасл. *gQzъ, *guzъ — Фасм I, 471) і є старовинними назвами, які, можливо, сягають праслов'янського періоду. Це перш за все *свербогуз(а)*, *свербігуз*, *свербігузка*, *свербігузок*, *свербігузки* та ін. *Свербігуз*, мабуть, чи не вперше засвідчується словником П. Білецького-Носенка, але як назва рослини *Angelica silvestris* (Біл 322), пор. також рос. *свербігузка Sinapis arvensis* (Д IV, 146), *свербігуз id.* та *Bunias orientalis* (Мерк 263), болг. *сърбогАзка Rosa canina* (Давид 263), сх. *свербігуз*, *србігузица id.* (Сим 403); пор. той же принцип номінації в нім. *Zochkitzle* та *Arschkratzelche* і под. «шипшина собача» (Мач 110), угор. діал. *segvakarcs id.* (Нове Село Виноград. р-ну, Закарп. обл. — Анк).

2.3.2. В інших варіантах композита *свербігуз* внаслідок фонетичних змін, народної етимології втрачає поступово зв'язок із своїм етимоном друга частина складного слова, зокрема внаслідок оглушення дзвінкого г перед глухим к *свербігузка* > *свербігуска*, під впливом якого *свербігусок* < *свербігузок*, очевидно, не без впливу народної етимології (зближення з *гус-*); *свербіус*, *свербіўс*, *свербіўска*, *свербоўс'ка* (в останніх трьох у > ў), *свербіузка*, *свербіуска*, *свербіуски*, *свербоузіна*, *свербіузина* — очевидно, гіперизми, в яких г випав через помилкове усвідомлення його як протези; *свербівуз*, *свербівус*, *свер-*

¹⁶ Див. ще: Горинський К. С. Список русских и многих инородческих названий растений: Дополнение к «Ботаническому словарю» Н. Анненкова. Харьков, 1886, с. 18. В СБН 132 з посиланням на словник М. Анненкова і з поміткою «Вор.» (тобто воронезьке) в цьому значенні введено також як українське слово *сербалина* (див. ще Ком. 54).

¹⁷ Детальніше про явище народної етимології в українських народних назвах рослин див. в іншій статті автора в цьому збірнику.

болу́з, сверболу́за¹⁸, свербивузка, свербивуска — мабуть, з *свербиуз, свербиузка* в результаті протезування другої частини композита приставними в і л; у варіантах *свербовіс, свербовіска, свербивос* голосні і та о в другій частині постали через гіперистичне відштовхування від у, що походить з давнього о в новозакритих складах в укаючих говірках; *свербинзина, свербонзина, свербинза* виникли, гадаємо, з варіантів *свербиузина, свербоузина* внаслідок повного затемнення етимології другої частини складного слова в свідомості мовців (пор. подібну картину в мак. *сврбогаска* id. — Сим 403).

2.3.3. Друга частина — *голуза* варіанта *свербоголу́за* постала, як нам видається, шляхом контамінації варіантів *сверболуза* і *свербогуза* не без впливу діал. *голу́за* «гілка, галузка» (пор. Гр I, 306).

2.3.4. Повністю затемнена етимологія варіантів *сербиѳус* і *серберина*. Подібне явище спостерігається і в говорах російської мови, пор. *серебарин, серебаринник, сереборинник, сербаринник, сербелина* id., твер. *серберинник, сербольнина* id., ряз. *сирбаринник* id., вор. *сербалина* id., кур. *серболина, серболина*, вор. *чербалинник* id.¹⁹ (Ан 300).

2.3.5. Зовсім непрозорою стала перша частина варіанта *свиѳрѳуски*, друга його частина, очевидно, результат зближення за народною етимологією із назвою відомого птаха (*гу́ска*).

2.4. Досить відомими є переважно в західнозакарпатських говірках та говірках Львів. обл. назви *Rosa саpіпа*, що пов'язуються з дієсловом *дерти* (за дією віток шипшини, вкритих безліччю гострих шипів): *драк* (Зарічево Перечин. р-ну, Буковець, Розтока Воловец. р-ну, Лозянське Міжгір. р-ну — Анк), *др'а́ча* (Довге Іршав. р-ну — Ком 54, Анк), *др'а́чка* (Руські Комарівці, Кібляри, Андріївка Ужгород. р-ну, Бабичі Мукачів. р-ну — Анк), *драчка червона* (непаспорт. — Ком 54), *др'а́чка* Руські Комарівці та ін. — Анк, Мак 315), *драчки* pl. t. (непаспорт. — Ком 54), *драчник* (Либохора Турків. р-ну Львів. обл. — Анк, Ком 54), *драчиѳна́* (Яворів Турків. р-ну Львів. обл.), *деранка* (непаспорт. — Ком 54), *деранкѳ* pl. t. (Крива Хуст. р-ну Закарпат. обл. — Анк).

¹⁸ Здається, другу частину *-луза* немає підстав зближувати з укр., рос. *лу́за* «один з шести отворів із сітчастими мішечками, що знаходяться по краях більярдного столика» <пол. *luza* id. <фр. *blouse* id. (пор. Шанський Н. М., Иванов В. В., Шанская Т. В. Краткий этимологический словарь русского языка. М., 1975, с. 248).

¹⁹ До речі, в СБН 132 *чербалинник* з поміткою «Вор.» і посиланням на словник М. Анненкова чомусь віднесено до українських назв. Так само в Ком 54.

Наведені лексеми на означення інших рослин в укр. говорах, здається, не вживаються. В інших слов'янських мовах для них паралелей майже не знаходимо, пор. хіба що сх. *пасја драча* ід. (Сим 403). У говорах словацької мови слова цього кореня означають інші рослини, пор. *drač, drak* Berberis, *dračica* *Dentaria enneaphyllos* (Buf 283).

2.5. У лексико-семантичному плані до попередніх назв (див. 2.4.) близько стоять назви *Rosa canina* з коренем *дерб*²⁰, це, зокрема, такі: *дербанка, дирбанка, дирбанка* (у ряді закарп. гов. Іршав., Виноградів., Берегів., Мукачів., Сваляв., Тячів. р-нів та ін. — Вх Н з, 55, Мел 235 СБН 132, Мак 315, Ком 54, Анк та ін.), *дєрбан'ка* (Велика Копаня Виноградів. р-ну, Брестово Мукачів. р-ну, Монастирець Хуст. р-ну — Анк), *дербанкі, дєрбанкы* рі. т. ряд говірок Хуст., Іршав., Виноградів., Мукачів. р-нів — Анк), *діка дєрбанка* (окремі гов. Виноградів. р-ну — Анк), *дирбан'а* (Біловарці Тячів. р-ну — Анк), *дербак* (непаспорт. — Ком 54). Очевидно, до цієї ж етимологічної групи належить також назва *драпачка* (Ільник Турків. р-ну Львів. обл. — Анк), пор. у словацькій мові *dřárač, dříarač* «рослина *Dipsacus fullonum*» (Buf 283—284).

Як ботанічні терміни лексеми цієї групи з іншими значеннями в укр. говорах майже не вживаються, пор. хіба що *дербенник* *Lythrum salicaria* (СБН 202).

2.6. Переважно в східномарамороських говірках засвідчується ще група варіантів композита *дєрбігузка*, утвореного за аналогією до *сєрбігузка*. Можливо, це результат контамінації назв з коренем *дерб*- (*дербак, дербанка* і под. — див. 2.5.) і *сєрбігузка*. По говорах засвідчуються такі варіанти цієї назви: *дєрбігузка, дербігузка* (ряд говірок Хуст. р-ну, а також Вонігово, Тересва Тячів. і Нове Село Виноградів. р-нів — Анк), *дєрбіузка* (Дулово, Руське Поле Тячів. р-ну — Анк), *дєрбоўска* (Іза, Липча Хуст. р-ну — Анк), *дєрбівузка, дербівузка, дєрбівузка* (ряд гов. Хуст. і Тячів. р-нів — Анк).

Жоден із цих варіантів на означення інших рослин не вживається в укр. говорах. Утворилися ці варіанти аналогічно відповідним варіантам композита *сєрбігузка* (пор. 2.3.2.).

2.77. Близькими за структурою до попередньої групи назв шипшини собачої і поширеними тільки в закарпатських говорах є *терпігузка* (східнозакарп. гов. — Вх Н з, 55, Мел 236, СБН 132, Мак 315, Ком 54, Анк та ін.), *терпігузка* (Нересниця, Вільхівці-Лазі, Дубове Тячів. р-ну — Анк), *терпівузка* (Нове Клінове Виноградів. р-ну — Анк), *терпівузка, терпів-*

²⁰ На думку етимологів, дієслова *дєрти* (*дєрї*) і *дєрбати* одного кореня (пор., напр., Фасм I, 499—500).

вуска, тиєрпівуска (Нересниця, Ганичі, Дубове, Підплеша, Широкий Луг Тячів. р-ну — Анк, Ком 54), терпобўска, терпускі (Керецьки, Дусино Сваляв. р-ну — Анк).

Утворення *терпівузка*, *терпівуска* і под. аналогічне утворенню варіантів *свербівузка* (див. 2.3.2.; пор. ще *дербівуска* і под. в 2.6.).

2.8. Явище перенесення назви однієї рослини на іншу через їх взаємну схожість певними ознаками дуже поширене в народній ботанічній лексиці.

2.8.1. Колючі вітки шипшини зумовили перенесення назв терну (*Rubus spinosa* L.) на *Rosa canina*: *тер* (Жукотин Турківського р-ну Львів. обл. — Анк), *терніна* (Кропивник Долин., Луквиця Богородчанського р-нів Ів.-Франків. обл., Нижня Яблунька Турків. р-ну Львів. обл., Широкий Луг Тячів. р-ну Закарп. обл. — Анк), *тєрн'а* (Кропивник Долин. р-ну Ів.-Франків. обл., Келечин Міжгір. р-ну Закарп. обл. — Анк), *тєрен* (Вільшиики Перечин. р-ну — Анк). Усі ці лексеми більше відомі в укр. говорах як назви *Rubus spinosa*. Крім того, в діалектах укр. мови засвідчуються номени цього кореня тільки в значенні «шипшина собача»: *тернїўка* (Горяни Ужгород. р-ну — Анк), непаспортизовані *тернівки*, *тернявка* (Ком 54).

Назва *терніє пєсє* на означення *Rosa canina* в пам'ятках української мови фіксується з XVII ст. (ЛЛ 151, відповідник реєстрового слова *супосбатон*). Для укр. *тєрен* і под. *Rosa canina* як паралель можна навести словц. діал. *ciřnova ruža* (*ru-žička*) id. (Buf 357).

2.8.2. *Rosa canina* своїми червоними плодами і колючими вітками дуже схожа на глід колючий (*Crataegus oxycantha* L.), чим і зумовлені її назви *гліг* (Сх. Поділля — Мак 315), *глог*, *глогінька* (непаспорт. — Мак 315), *голодовина* (Перемішлянський р-н Львів. обл. — Вх Пч I, 12, Ан 300, Гр I, 303, Мел 235, СБН 132, Мак 315, Ком 54); сюди належить, мабуть, також непаспортизоване *голови́на* (Ком 54).

Гліг, *глог* досить відомі в укр. говорах як загальні назви глоду колючого (пор., напр., Мак 113—114); *глогъ* з цим же значенням засвідчується пам'ятками укр. мови з XV ст. (Тимч I, 530), пор. ще ст.-рос. *глогъ* id. (1512 р. — СлРЯ XI—XVII вв. IV 33—34), яке, до речі, в сучасних російських говорах, мабуть, не відоме (див., напр., СРНГ), хоч слово це в російській мові, безперечно, старе, пор. дериват від *глог* *Crataegus глоговий*, який фіксується в пам'ятках російської мови з XVI ст.²¹

Подібне перенесення назви глоду колючого на шипшину

²¹ Див. Назиратель, 172 об. 5; див. також СлРЯ XI—XII вв. IV, 34.

собачу відбулося і в деяких інших слов'янських мовах, пор. н.-луж. *glóg Rosa canina* (ЭССЯ VI, 136), пор. ще другу частину польської бінарної назви *góza glógowa id.* (Мај II, 671).

Суфіксальне утворення *глогінька*, крім значення *Rosa canina*, в іншому значенні в українських говорах не вживається.

Назва *голодовина*, вживане в українських говорах тільки в значенні «шипшина собача», без сумніву, з *глодовина*, але зазнало впливу гіперизму або народної етимології.

У зв'язку з подібністю плодів і віток шипшини собачої і глоду колючого можливий і зворотний процес перенесення назв *Rosa canina* на *Crataegus oxyacantha*, пор. у бойківських говірках *свербівус*, *свербіус*, *свербігуска* у значенні «глід» (Онишкевич).

2.9. Назви *жипун*, *жипніц'а* побутують у Нижанковичах Старосамбір. р-ну Львів. обл. Неясного походження. Сумнівно, чи сюди рос. діал. (ряз.) *жипун* «сіряк (селянський каптан із грубого сукна)», *жипучий* «певчий (о птицах)» (СРНГ IX, 180).

2.10. *Шупліна* (київ. і, можливо, деякі ін. — Ан 300, Мел 236, Мак 315, Ком 54), *шупиця* (непаспорт. — Мак 315, Ком 54).

Для цих назв наявна паралель у болгарській мові, пор. болг. *шупиняк id.* (Давид 264). Зафіксоване В. Далем *шупліна id.* з поміткою «юж.» (Даль IV, 644) — або українське слово, або українізм у південноросійських діалектах. Подані назви, можливо, того ж походження, що й болг. *шупла* «ноздrevина, пора»²², сх. *шупліна* «пустота, пустая полость; скважина»²³, *шупльица* «рослина *Muagrum perforatum*» (Сим 696), слвн. *šupljina* «пустота, дупло»²⁴, мак. *шуплина id.*²⁵. Як гадає П. Скок, сх. *šup* «пустой, выдолбленный, полый» належить до праслов'янських слів, але, як він вважає, паралелі має тільки в південнослов'янських мовах²⁶.

2.10.1. *Шупшина*, *шюпшина* (в гов. колишніх Волин., Поділ., Київ., Полтав., Черніг. губ. — Ан 300, СБН 131, Мак 315).

Для цих назв як паралелі можна назвати біл. діал. (здебільшого в гомел., деяких мін., могил. і гродн.) *шупшына id.*, могил. *шупчынка*, *шупшыннік*, *шупбунік* (також вітеб.) *id.*

²² Чукалов С. К. Болгарско-русский словарь. София, 1960, с. 1180.

²³ Толстой И. И. Сербскохорватско-русский словарь. М., 1970, с. 681.

²⁴ Kotnik J. Slovensko-ruski slovar. Ljubljana, 1950, с. 526.

²⁵ Толовски Д. и Иллич-Свитич В. М. Македонско-русский словарь, с. 539.

²⁶ Scoc P. Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, Zagreb, 1973, kn. 111, с. 423.

(Кис 112, Лекс), рос. діал. (дон.) *шупшына* «шиповник щитковидный, *Rosa согутбифега*»²⁷.

Щодо походження цих назв можливі, як нам видається, дві версії. Можливо, це результат контамінації назв попередньої групи (*шуплина* і под.) і *шипшина*. Однак досить імовірним може бути етимологічний зв'язок *шупшина* з назвами попередньої групи (*шуплина* і под.), пор. сх. *шупак* анат. «apus» (пор. щодо способу номінації другу частину в композитах типу *свербигуз* — див. 2.3.), *шупчина* (згруб. від *шупак*)²⁸. Чи не цієї етимології укр. діал. (закарп.) *шупати(ся)* «чухати(ся)»?

2.11. У говорах укр. мови засвідчується ряд одиничних назв: *дівки бабині, свербибіда, терноружка, серпризник* (непаспорт. — Ком 54), *терлушкы* (Імстичево Іршав. р-ну — Анк), *чир'акы* (Липецька Поляна Хуст. р-ну — Анк), *лойына* (Скотарське Воловецького р-ну — Анк).

2.11.1. Назва *свербибіда* — композит, що виник за тією ж словотворчою моделлю, що й *свербігуза*, другою частиною якою виступає елемент *біда*, який, гадаємо, є евфемізмом діал. слова *гуз(а)* «apus».

3.11.2. Термін *терноружка* (терн-о-руж-к-а) виник у результаті основоскладання і суфіксації на базі двох назв шипшини собачої: *терен* (2.8.1.) і *ружа* (2.12.1.).

2.11.3 *Серпризник* за утворенням теж складне слово (пов'язується з *серп* і *різати*), мотивується, ймовірно, лікувальними (кровоспинними) властивостями рослини: за свідченням М. Анненкова, раніше пелюстки *Rosa canina* вживали при кровотечах (див. Ан 300). Взагалі в укр. говорах лексеми *серпівник, серпник, серпоріз* і под. досить добре відомі на означення інших рослин (*Achillea millefolium, Agrimonia eupatoria, Leucanthemum vulgare* та ін.), сік яких добре сприяє згортанню крові при кровотечах, особливо від порізів серпом та ін. предметами (див., напр., СБН 283)²⁹.

2.11.4. Очевидно, лікувальними властивостями шипшини собачої зумовлена також назва *чирякы*. Як зазначається в дже-релах, раніше кору *Rosa canina* вживали при укусах скаженої

²⁷ Словарь русских донских говоров. Изд. Ростовского университета, 1976, т. III, с. 204.

²⁸ Лавровский П. Сербско-русский словарь. СПб., 1870, колон. 795.

²⁹ Див. ще: Сабалош И. В. Названия для тысячелетника обыкновенного (*Achillea millefolium* L.) в говорах украинского языка. — В кн.: Советские по Общеславянскому лингвистическому атласу: Тезисы докладов. М., 1975, с. 242—243.

собаки, звідси й латинська та українська наукові видові назви цієї рослини сапіна — *соба́ча*.

2.11.5. Етимологія номена *лойні́на* виступає, очевидно, *лій* «жир рогатої худоби»; не зрозумілий, однак, мотив, за яким рослина одержала цю назву; пор. ще в укр. говорах *лойо́к*, *лою́к* *Ajuga genevensis*, *A. reptans* (Мел 19).

2.12. Із іншомовних запозичень серед українських народних назв *Rosa сапіна* засвідчуються такі: *рожа* (галиц., херсон. та ін. — Ан 300, СБН 131, Ком 54)³⁰, *рѡжа гаєва́* (непаспорт. — Гр IV, 29, Мел 235, СБН 131, Мак 315, Ком 54), *рѡжа ді́ка* (очевидно, в багатьох зах. та ін. укр. говорах, зокрема в Збаразькому р-ні Тернопіл. обл., Горохівському р-ні Волин. обл.; Бугрин Гощанського р-ну Ровен. обл., Невиське Ужгород. р-ну та ін. — Вх Пч I, 12, Мел 235, СБН 131, Мак 315, Ком 54, Анк), *рѡжа полева́* (непаспорт. — Мел 235, СБН 131, Мак 315), *рожа польова* (непаспорт. — СБН 131, Мак 315), *рѡза* (непаспорт. — Мел 235, СБН 131), *рѡза ді́ка* (Великі Лучки Мукачів. р-ну Закарп. обл., Данилівка Білогірського р-ну Хмельн. обл., Поворськ Ковел. р-ну Волин. обл., Червона Мотовилівка Фастів. р-ну Київ. обл. та ін. — Анк), *троянда* (у ряді говорів, але без вказівки на локалізацію — Ан 300, СБН 132, Мак 315), *трандагір* (буков. гов. — *Bozga* 149) *матридуна* (непаспорт., ймовірно, зах. укр. гов. — СБН 132, Ком 54).

2.12.1. Лексема *рѡжа* в значенні «шипшина» відома майже всім слов'янам, пор. біл. літ. *рѹжа* id., діал. (могил., гродн.) *ружа* *Rosa сапіна*, мін. *рожа* id. (Кис 112, Лекс), рос. *рожа* *Rosa*, рос. півд.-зах. *рожан* id. (Ан 300), пол. *roża* *R. сапіна* (Maj II, 671), чes. *ruže* (<*ruože*) *Rosa* (Mach 109), слвц. *ruža* id. (Вуф 357), болг. *ружа* id. (Давид 263), сх. *ружа* id., слвн. *roža* id. (Сим 403); пор. також рум. діал. *rujă*, *ruje* та ін. id. (*Bozga* 149), які, очевидно, є слов'янізмами (DLRM 728).

Лексема *рѡжа* як «роза» фіксується в «Матеріалах» І. І. Срезневського (III, 139), але «Словником староукраїнської мови XIV—XV ст.» не засвідчується. В українських пам'ятках, мабуть, уперше подається тільки в «Лексиконі латинському» Є. Славинецького, як відповідник лат. *rosa* (ЛЛ 356); пор. ще *рожа* «роза» у словнику П. Білецького-Носенка (Біл 314). Однак в українській мові як запозичення відоме, здається, здавна, пор. велику кількість похідних у сучасній укр. літературній мові: *рожевий*, *рожевенький*, *рожевуватий*, *рожевість*, *рожевіти*, *рожевіючий*, *рожево*, композити *рожевобокий*, *рожевокрилий*, *рожевощокій*, фразеологізми *рожевий день* (ранок, вечір),

³⁰ Гаврышкевич И. Op. cit., с. 144.

дивитися крізь рожеві окуляри, рожевими фарбами малювати, рожеві мрії, у рожевому світлі і т. д. (СУМ VIII 598—600). По говорах є і ряд інших дериватів від *рожа* (пор., напр., Гр IV, 299—30). У пам'ятках білоруської мови *ружа* фіксується з XV ст.³¹ Для укр. *рѡжа дѣка* паралеллю є біл. діал. (вітеб., гродн., мін.) *дзікая рѡжа id.*, мін., гродн. *дѣкая рѡжа id.* (Лекс).

Як вважають етимологи, східнослов'янське *рожа* (*ружа*) запозичено через західнослов'янські мови, в яких це латинізм (<лат. *rosa* <гр. *rhodon* — див. Вг 466, Мач 109, Фасм III, 493).

В укр. говорах *рожа*, крім значень «*Rosa*», «*R. canina*», вживається як назва інших видів шипшини, а також рослин *Malva*, *Lavatera* та різних видів *Althaea*. *Рѡжа Malva L.* є літературною нормою української мови (СУМ VIII, 598).

Такого ж походження варіант *рѡза*, тільки, здається, прийшов у східнослов'янські мови не через західнослов'янське посередництво, оскільки в західнослов'янських мовах майже не вживається, а, можливо, з німецької (пор. нім. *Rose id.*)³² чи прямо з латинської мови (лат. *rosa id.*) і, мабуть, значно пізніше, ніж *рѡжа* (*ружа*). На цю думку наштовхує майже повна ізольованість *рѡза* в сучасній українській літературній мові та укр. діалектах. *Рѡза* не фіксується ні в «Лексиконі латинському» Є. Славинецького, ні в «Лексиконі словено-латинському» Є. Славинецького й А. Корецького-Сатановського. Немає цього слова, напр., у словнику П. Білецького-Носенка. *Рѡза* «шипшина» — інтернаціоналізм, відомий, крім слов'янських мов, у багатьох інших, пор., напр., з тим же значенням англ. *rose*, нім. *Rose*, дат. *rose*, норвез. *roos*, швед. *ros*, ісп. *rosa*, фр. *rosier*, італ. *rosa*, португ. *roseira*, фін. *ruusu*³³.

2.12.2. Бінарну назву *рѡжа полева* М. Мельник запропонував як нормативну для української мови (Мел 235). Означення *полева* (*польова*) вказує на місце зростання шипшини собачої, пор. біл. діал. (вітеб.) *пылівайя рѡза id.* (Лекс). В іншій назві цієї рослини *рѡжа* (*рѡза*) *дѣка* лексема *дѣка* відмежовує шипшину собачу від сортів троянд, щеплених, як правило, на гілках *Rosa canina*, пор. біл. діал. *дзікыйя рѡза*, *дзікаѧ рѡза id.* (Лекс). В сучасній українській літературній мові *польова рѡжа* і *дѣка рѡжа* вживаються на означення рослини *Lavatera L.* (СУМ VIII, 598). У назві *рѡжа гаєва* означення *гаєва* моти-

³¹ Див.: Булыка А. М. Даўнія запазычанні беларускай мовы. Мінск, 1972, с. 284.

³² Як у російській мові, пор. Фасм III, 494, див. ще: Боброва Т. А. Ор. cit., с. 99.

³³ Словарь полезных растений на двадцати европейских языках. М., 1970, с. 169.

ується місцем зростання шипшини собачої. З цим же значенням *гайової рожі* зрідка вживається в сучасній українській літературній мові (СУМ VIII, 598).

2.12.3. Із значенням «шипшина собача» лексема *троянда* в літературі відзначається без локалізації в укр. говорах. Гадаємо, що в цьому значенні в діалектах має обмежене вживання, очевидно, більш відома вона як назва *Rosa centifolia* та деяких інших видів роду *Rosa L.* (див., напр., Гр IV 288, СБН та ін.). Тільки на означення *R. centifolia* фіксується *троянда* в Біл 357. *Троянда Rosa L.* є також літературною нормою української мови (СУМ X, 288). Для укр. *троянда*, діал. (буков.) *трандахір* паралелями виступають сх. *трандавил*, *трандафил*, *трендавил id.* (Сим 403). Вважаємо, що укр. *трандагір* і наведені сербохорватські назви — румунізми, пор. рум. діал. *trandafir Rosa canina* (Borza 149); рум. *trandafir* «роза» є також нормою румунської літературної мови (DLRM 872). А взагалі це грецизми — з н.-гр. *giandafilo id.*³⁴.

На завершення до сказаного про укр. назви *рожа*, *роза*, *троянда* не можна не розділити подиву О. І. Білецького з того, що ці назви, будучи літературною нормою, не були введені не тільки в переклад українською мовою російського видання «Словаря иностранных слов»³⁵, але й немає їх в оригінальному виданні «Словника іншомовних слів» (К., 1974).

2.12.4. Територія поширення назви *матридуна*, як це буде видно з наступного викладу, очевидно, обмежується західноукраїнськими говорами. Ця назва, мабуть, перенесена з іншої рослини — белладонни звичайної (*Atropa belladonna L.*). Перенесення назви відбулось, імовірно, на підставі дуже подібних чашечок плодів шипшини і белладонни. В укр. говорах на означення рослини *Atropa belladonna* вживаються *матриган*, *матридан*, *матридун(а)* та багато ін. подібних (див., напр., СБН 21), територія поширення яких обмежується східнозакарпатськими, гуцульськими і буковинськими говірками. Взагалі це румунізми, пор. рум. діал. (рум. гов. на території Закарп. обл.) *mătrăgună id.*³⁶, яке є також літературною нормою румунської мови (DLRM 488). З лат. *mandragoga* (Mach 205).

2.12.5. Майже по всій території Закарпаття, а також подекуди в окремих районах Івано-Франківської обл. відоме в ба-

³⁴ Див. Білецький О. І. До питання про словники іншомовних слів. — В кн.: Лексикографічний бюлетень. К., 1952, вип. II, с. 61.

³⁵ Там же.

³⁶ Див.: Сабадош І. В. Українсько-румунська інтерференція в галузі народної ботанічної номенклатури. — В кн.: XIV республіканська діалектологічна нарада: Тези доповідей. К., 1977, с. 130.

гатьох фонетичних варіантах інше запозичення (у свідомості мовлян сприймається як складне слово): *éche-néche* (окремі гов. Хуст., Іршав., Виноградів. р-нів — Анк, Ком 54), *éči-néči* (Рогатин. р-н Ів.-Франків. обл. — Анк), *géche-néche* (Горяни, Довге Поле, Великі Лази, Дравці Ужгород. р-ну, Старе Давидкове Мукачів., Білки Іршав., Розтоки Рахів. р-нів, Сх. Галичина — Анк, Мак 315, Ком 54), *géchiⁱ-néchiⁱ* (Верхне Водяне Рахів. р-ну, Яворів Косів., Гошів Долин. р-нів Ів.-Франків. обл. — Анк), *gíči-níči* (Чернятин Городенків. р-ну тієї ж обл. — Анк).

Все це мадяризи, пор. вживане в тому ж значенні в багатьох закарп. угорських говірках *hessepese* (Анк); пор також в інших угорських діалектах *hessepes id.* (Borza 149).

СКОРОЧЕННЯ

- Ан — Анненков Н. Ботанический словарь. СПб., 1878.
 Анк — Матеріали, одержані автором анкетним методом.
 Біл — Білецький-Носенко П. Словник української мови. Підготував до видання В. В. Німчук. Київ, 1966.
 Borza — Borza A. Dictionar etnobotanic. București, 1968.
 Buf — Buffa F. Vznik a vývin slovenskej botanickej nomenklatury. Bratislava, 1972.
 Вх Нз — Верхратский И. Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної збирані між людом. — В кн.: Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства імені Шевченка. Львів, 1908, т. XII, с. 1—84.
 Вх Пч — Верхратский И. Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної. Львів, 1864—1869, чч. I—II.
 Гр — Грінченко Б. Д. Словарь української мови. К., 1958—1959, т. I—IV.
 Давид — Давидов Б. и Явашев А. Материалы за български ботаничен речник. София, 1939.
 Д — Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. М., 1955, т. I—IV.
 ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков: Праславянский лексический фонд. М., 1974—1981, вып. I—VIII.
 Іл — Іллічевський С. О. Українські назви рослин, їх походження та класифікація. — В кн.: Записки Полтавського інституту народної освіти. Полтава, 1927, т. IV за 1926—1927 ак. рік.
 Кис — Киселевский А. И. Латинно-русско-белорусский ботанический словарь. Минск, 1967.
 Ком — Комендар В. І. Лікарські рослини Карпат. Ужгород, 1971.
 КШ — Коломієць В. Т., Шамота А. М. Семантична мотивація українських назв рослин. — Мовознавство, 1979, № 4, с. 23.
 Лекс — Лексичны атлас беларускіх народных гаворак. Мінск (рукопис зберігається в Інституті мовознавства АН БРСР).
 Лис — Лисенко П. С. Словник польських говорів. К., 1974.
 ЛЛ — Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. Підготував до видання В. В. Німчук. К., 1973.

- Maj — Majewski E. Słownik nazwisk zoologicznych i botanicznych polskich. Warszawa, 1889—1894, t. I—II.
 Mak — Makowiecki S. Słownik botaniczny łacińsko-maloruski. Kraków, 1936.
 Mach — Machek V. Česká a slovenská jména rostlin. Praha, 1954.
 Мел — Мельник М. Українська номенклатура висших рослин. Львів, 1922.
 СБН — Словник ботаничної номенклатури (Проект). [Харків], 1928.
 Сим — Симоновић Д. Ботаничен речник. Београд, 1959.
 СлРЯ — Словарь русского языка XI—XVII вв. М., 1975—1981, вып. I—VIII.
 XVII вв.
 СРНГ — Словарь русских народных говоров. М., 1965—1982, вып. I—XVIII.
 СУМ — Словник української мови. К., 1970—1980, т. I—XI.
 Тимч — Тимченко Е. Историчний словник українського языка. Харків — Київ, 1930—1932, т. I.
 Фасм — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. М., 1964—1973, т. I—IV.

ПРОЯВ НАРОДНОЇ ЕТИМОЛОГІЇ В УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТНИХ НАЗВАХ ФЛОРИ

Під народною етимологією¹ прийнято розуміти «переосмислення в народній мові етимологічного складу незвичних слів і приведення їх у зв'язок з відомими словами рідної мови, що призводить і до звукових змін переосмислюваних слів»². Явище народної етимології досить поширене в мові і характерне здебільшого для говорів і мови малописьменних людей. Прийнято вважати, що під народноетимологічні зміни потрапляють найчастіше слова іншомовного або книжного походження. Проте нерідкі випадки, коли під ці зміни підпадають і слова рідної мови. На думку Л. А. Булаховського, це «звичайно слова маловживані, такі, що належать до понять «другорядних», які не відіграють ролі ні в господарстві, ні в культурному житті мовців. Такими є, наприклад, назви багатьох рослин, птахів, комах»³. Це зауваження вченого наштовхнуло нас на думку здійснити спостереження над фактами народної етимології в українських діалектних назвах рослин.

Наші спостереження над фактами народної етимології дозволяють виділити щонайменше три основні групи слів, що виникли внаслідок діяння цього явища: 1) слова, що постали на базі іншомовних запозичень, 2) слова, що виникли на основі перекручення частин складних слів (комполітів), 3) назви, які утворилися на ґрунті власних слів, але етимологічно непрозорих або слів неясної етимології. Мабуть, можливі й інші групи. У всіх випадках малозрозуміле слово у свідомості мовців зближується, асоціюється з добре відомим словом.

¹ У літературі це явище називають також псевдоетимологією, паронімічною атракцією, реетимологією, лексичною асиміляцією, народним словотвором і т. п. (див.: Булаховський Л. А. Нариси з загального мовознавства. К., 1959, с. 175; Ахманова О. С. Словарь лингвистических терминов. М., 1966, с. 529; Дзендзелівський Й. О. Из спостережень над народною етимологією в українській мові. — *Studia Slavica Hung. Budapest*, 1976, XXII, с. 271; Отін Є. О. Різні типи паронімічного вирівнювання слів в апелятивній та ономастичній лексиці. — *Мовознавство*, 1973, № 2, с. 63. В останній праці можна одержати також докладну інформацію про літературу, присвячену народній етимології).

² Кротевич Є. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів. К., 1957, с. 100.

³ Булаховський Л. А. *Op. cit.*, с. 176.

1. До номенів, що є результатом діяння народної етимології і виникли на базі іншомовних слів, можна віднести: *барвінок* (*барвін, барвінець, барвінина* та ін.) *Vinca minor*, *любисток* *Levisticum officinale*, *глават, волбішка* *Centaurea cyanus*, *гарнівка* (*гарновка*) «сорт пшениці *Triticum durum*», *рум'янок* (*рум'янець* та ін.) *Anthemis*, *A. cotula*, *румин, ромин* *A. cotula*, *явір* (*явер, явор* та ін.), *яр* *Acorus calamus* та ряд ін.

На означення рослини *Vinca minor* (наукова назва *барвінок малій*) у різних українських діалектах вживаються назви: *барвінок, барвінек, барвенек, барвінець, барвінина, барвін, барвін-зілля* (Вх Н з, 88, Ан 380, Гр I, 29, Мел 301, СБН 168, Мак 400)⁴. Загально визнано, що укр. *барвінок*, що є також літературною нормою, як і рос. *барвінок* ід., — іншомовне запозичення, яке прийшло до нас через пол. *barwinek*, чес. *barvínek*, а також німецькі форми, які дали сучасне *Bärwinkel*. Першоджерелом цих назв є лат. *pervinca* (див., напр., Фасм I, 125), зокрема в творах Плінія Молодшого на означення рослини *барвінок* маємо *vinca-pervinca*⁵. Думку про те, що в народі на Україні назву *барвінок* помилково пов'язують із словом *барва*, висловив ще в кінці 20-х років ХХ ст. один з перших дослідників українських назв рослин С. О. Іллічевський (Іл 66). Про те, що це його спостереження правильне, свідчать інші українські діалектні назви *барвінка* — *барвінець, барвінина, барвін*, які є доказом того, що в свідомості народу слово *барвінок* — суфіксальне утворення. У писемних пам'ятках української мови назва *барвінок* фіксується з XVII ст. (ЛЛ 413), в російських пам'ятках *барвінка* (ж. р.) ід. подається з 1534 р. (СлРЯ XI—XVII вв. I, 73).

Майже в усіх укр. говорах добре знаною є назва рослини *Levisticum officinale* L. (укр. наукова назва *любисток лікарський*) *любисток* (*любистик, любіста, любістіна* — Ан 193, Гр II, 386, Мел 159, СБН 87, Мак 209). Укр. *любисток*, як і рос. *любисток*⁶, прийшло через пол. *lubistek* ід. < с.-в.-нім. *lūbestecke* ід. < лат. *levisticum, ligusticum* < гр. *ligusticon*, яке первинно означало «лігурійська рослина, що використовувалась з лікувальною метою» (Фасм II, 544). У народі існує повір'я, що *любисток* має чарівну силу: «дівчата цим зіллям поять хлопців, коли хочуть, щоб вони їх любили»⁷ (пор. укр. діал. *приворотне зілля* «любисток лікарський» — Мак 209), тому, очевидно, запозичене слово *любисток* помилково пов'язується

⁴ Розкриття скорочень див. в попередній статті автора в цьому збірнику.

⁵ Дворецкий И. Х. Латинско-русский словарь. М., 1976, с. 1080; Преобр I, 17.

⁶ Рос. *любистокъ* ід. у писемних пам'ятках засвідчується з XVII ст. (СлРЯ XI—XVII вв. VIII, 326).

в свідомості мовців з дієсловом *любѝти* (пор. також Іл 66, КШ 23)⁸ і сприймається як суфіксальне утворення: *любист-ок*, пор. інші діалектні варіанти цієї назви *любистик*, *любистина*, «безафіксні» *любист*, *любиста*. Як назви цієї ж рослини в укр. говорах фіксуються також лексеми *любця*, *любець*, *любчик*, *любимене* (СБН 87, Мак 209); пор. ще ст.-укр. (XVII ст.) *любщик трава* id. (ЛЛ 255).

Назва рослини *Sentaurea cyapus* L. (укр. наукова назва *волюбшка сїня*) *глават* фіксується у волинських і, можливо, деяких ін. гов. — Ан 89, Мак 86. Виникла вона, ймовірно, на базі широко відомої в укр. діалектах назви цієї рослини *блaвaт* (як і рос. *блaвaткa* id., з пол. *blawat*, *blawatek* id. (Мај I, 21) < д.-в.-нім. *blao* «синій», с.-в.-нім. *blâ*, *blâwer* id. — див. Фасм I, 170), мабуть, під впливом помилкового сприймання зв'язку цього слова з *глава* (голова)⁹; пор. іншу діалектну назву волошки синьої *гóловaтeнь* (гуцул. та ін. — Гр I, 302, Мел 71, Мак 86).

Українська назва пшениці *Triticum durum* Desf. *гарнівка* (*гарновка* — див. СБН 159) є наслідком видозміни інших українських діалектних назв цього сорту *арнаутка*, *арнаута*, *орнаута*, *арновка* і под. (рос. *арнаутка* id., пор. тур. *arpat* «албанець» — Фасм I, 88) під впливом слова *гáрний*.

Українські діалектні назви роду *Anthemis* L. (ромán) і рослини *A. cotula* *рум'як*, *рум'янець*, *рум'янок* та ін. (Мак 32) у народі неправильно пов'язуються із словом *рум'яний* (пор. Іл 66), насправді етимологічно ці слова виникли на ґрунті латинської назви цієї рослини *anthemis romana*, очевидно, через польське посередництво (Фасм III, 499—500, пор. Іл 66).

Результатом прояву народної етимології є також інша діалектна назва цієї рослини *румѝн* (*ромѝн*) — Мак 32. У свідомості мовлян вона зближується з назвою національності *румѝн*, діал. *румѝн*, *ромѝн* і под., хоч насправді походить з того джерела, що й попередні назви (*рум'як*).

⁷ Рогович А. С. Опыт словаря народных названий растений Юго-Западной России, с некоторыми поверьями и рассказами о них. — В кн.: Записки Юго-западного отдела Русского географического общества. К., 1874, т. I, с. 126.

⁸ Див. ще А. К[ритенко]. Етимологія й народна етимологія. — Мовознавство, 1967, № 1, с. 83; Ленкова А. Ф. Явление так называемой «народной этимологии». — В кн.: Немецкая филология. Уч. зап. Ленингр. гос. у-та, № 223. Серия филологических наук. Вып. 31. Изд. Ленингр. у-та, 1958, с. 134; Дзензелівський Й. О. Ор. cit., с. 287.

⁹ Пор. також КШ 23. Правда, тут неправильно укр. *глават*, як і *любисток*, віднесено до фактів деетимологізації, насправді ці слова є результатом діяння народної етимології.

На означення лепехи звичайної (*Asopus calamus* L.) в укр. говорах засвідчується назва *явір* (*явор, явер* і под. — див. Мак 6), які витворилися на базі іншомовного запозичення *аїр* (<тур. *agir* id. <гр. *asogos* id. (Фасм I, 64), але в народі помилково пов'язується із загальновідомою в укр. говорах назвою, яка є також літературною нормою укр. мови, дерева *явір* (*Acer pseudoplatanus* L.).

Народноетимологічним витвором є також інша назва цієї рослини (*Asopus calamus*) *яр*, що теж виникла на ґрунті *аїр*, але мовлянами сприймається як споріднена з укр. діал. *яр* «весна».

Очевидно, під впливом народної етимології виникла укр. діал. (поліс.) назва нарциса *марціз* (*марциз*) через зближення з діал. (поліс.) назвою березня *ма́рець* (Лис 122) на базі іншомовного *нарцис*.

Цікаво, що впливу народної етимології при поясненні походження деяких номенів не уникли навіть окремі мовознавці, зокрема в літературі висловлювалась думка про те, що укр. *волóшка* *Sentaurea cyanus* виникла за зовнішньою ознакою рослини, оскільки вона «має пухнастий, волохатий кошик квітів»¹⁰. Насправді ця назва, як і біл. *валóшка, валóжка* id., рос. *волошки* id. є похідною від «валах — старої назви романських народів»¹¹. Волошка *Sentaurea cyanus* у писемних пам'ятках української мови відзначається з XVII ст. (Тимч I, 302).

2. Досить часто під народноетимологічні зміни підпадають номен-композиції в результаті перекручення їх складових частин. До цієї групи назв входять: *біс-дерево* *Artemisia abrotanum*, *A. procera*, *біж-дерево* (*буж-дерево* і под.) *Datura stramonium*, *дев'ятосі́н, дев'ятосі́ль* *Ononis spinosa*, *дев'ясин, дев'тьоосі́нник, дівосил* і под. *Carlina* L. та ін., *звіробій* (*звіробой* та ін.) *Hypericum perforatum*, *марамух, мохамор* і под. *Agaricus muscarius*, *самозелень* *Chelidonium majus*, *сырол'іска* (*серол'іжок* і под.) *Agaricus species*, *свербивуска* (*свербоузина, свербоголуза* і под.) *Rosa canina*, *козодрист* і под. *Leucosjum vernum* та ряд ін.

У говірках Житомирського Полісся на означення рослини *Scilla* L. (проліска) записано назви *курол'еск'і, корол'ос'кі*, які виникли за народною етимологією і пов'язуються у свідомості людей так: *он корол' у л'єс'є — ш'ш'є л'єс н'є раз'ул'с'а, а он*

¹⁰ Фещенко М. М. Синіють у полі «волошки» й «васильки». — У кн.: Культура слова. К., 1977, вип. 12, с. 96.

¹¹ Див.: Фасм I, 345; Этымалагічны слоўнік беларускай мовы. Мінск, 1980, т. 2, с. 43—44.

уже́ цвет'е́. Насправді ці назви того ж походження, що й інша діалектна назва цієї рослини *скороліски* (Ник 340).

У говорах укр. мови як назви рослин *Artemisia abrotanum* L. (полін боже дерево) і *A. procera* Wild. (полін високий) звичайно вживаються *боже дерево* (*деревко*), *біж-дерево* і под. (див. СБН 16—17, Мак 39—40). На основі варіанта *біж-дерево* через помилкове сприймання його першої частини (*біж-*) як *біс* «чорт» (<бѣсъ), очевидно, під впливом відомої в народі назви *біс-дерево* (де *біс* — етимологічно виправдане) «дурман звичайний» (*Datura stramonium* L.) виникла народноетимологічна назва *біс-дерево* «полін боже дерево» і «полін високий» (СБН 16—17, Мак 39—40). І навпаки, на означення дурману звичайного (отруйної рослини) під впливом назв полину *боже дерево*, *біж-дерево* і под. за народною етимологією на основі етимологічно правильного *біс-дерево* постали назви *боже дерево*, *буж-дерево*, *бузь-дерево* і под. (див. СБН 51, Мак 126).

Поширені в деяких закарпатських говірках назви вовчуга колючого (*Opopis spinosa* L.) *дев'ятосін*, *дев'ятосіль*¹², як і назви відкасника (*Carlina* L.) та його видів (*Carl. acaulis* L., *Carl. caulescens* Lam., *Carl. vulgaris* L.) *дев'ясин*, *дев'ятосіник*, *дев'ятьосінник*, *дівосил* і под. (Мак 83—84) в інших українських діалектах, виникли на основі добре відомих у багатьох українських говорах назв *дев'ятосіл*, *дев'ятосильник* і под. «відкасник» (<прасл. **devesilь*, яке пов'язується з *дев'ять* і *сила*, бо, за народним повір'ям, рослиною лікують від дев'яти хвороб)¹³ через неправильне усвідомлення походження другої частини (як *син*, *сіль*, *осінь* і под.) або першої частини (як *діва*) композита¹⁴.

Добре znana в народі рослина *Hypericum perforatum* L. (укр. наукова назва *звіробій звичайний*) по говорах називається *звіробій*, *звіробій*, *звіробійник* і под. (див., напр., СБН 77, Мак 186), пор. рос. *зверобій* id.¹⁵ біл. діал. *звєрабій*, *звєробой* і под. (Лекс, п. 1536). І ботаніками, і мовознавцями вже давно зроблено висновок, що ця рослина не має нічого спільного з убиванням звірів, а номен *звіробій* і под. утворений за народною етимологією на основі відомої в українських діалектах

¹² Гордієнко Г. Назви рослин у Вишнім Студенім. — У кн.: Підкарпатська Русь. Ужгород, 1933, с. 51.

¹³ Пор. Мерк 105, Фасм I, 491, ЭССЯ IV, 221.

¹⁴ Пор. ще Дзендзелівський И. О. Ор. сіт., с. 278—279.

¹⁵ У писемних пам'ятках російської мови *звѣробой* id. появляється з XVII ст. (СлРЯ XI—XVII вв. V, 351).

для цієї ж рослини назви *діробой* (див. СБН 77, Мак 186)¹⁶, яка мотивується наявністю на листочках звіробою прозорих крапочок, які здаються дірочками (пор. ще в деяких укр. діалектах *прозірник* id. — Мак 186), схожий принцип номінації в біл. діал. (гродн.) *дзюравец* «звіробій звичайний» (Кис 67), пол. *dziurawiec* id. (Фасм 87), слвц. *deravec* id. (Buf 282). Цей же спосіб називання і в латинській видовій назві звіробою звичайного *perforatum*. Очевидно, немаловажливу роль у виникненні *звірбой* < *діробой* зіграли і народні повір'я, за якими звіробій у суміші з іншими рослинами отруйний¹⁷, хоча насправді звіробій не токсичний. У літературі, здебільшого популярній ботанічній, є й інша точка зору щодо походження назви *звіробій* — з казах. *джерамбай* «цілитель ран»¹⁸. Ця етимологія, звичайно, неправильна, перекочувала навіть на сторінки деяких мовознавчих праць¹⁹.

Досить часто народноетимологічні перекручення першої або другої чи й відразу обох частин номенів-комполітів призводять до появи величезної кількості назв, багато з яких повністю етимологічно затемнюються. Так, напр., у результаті народного етимологізування в українських говорах появилася велика кількість номенів, що виникли на базі назв гриба *Agaricus muscarius* (*Amanita*) *мухомор* і *моримух*, які пов'язуються етимологічно з *муха* і *морити* (цей гриб дуже отруйний), зокрема на ґрунті *моримух* виникли такі: *маремух*, *марамух*, *маримух(а)*, *муридох*, *паримух(а)* і под. та зовсім затемнені *марамурник*, *мороманець*, *морамеха* та багато под. (див. Мак 11—12, Анк та ін.); назва *мухомор* послужила основою для утворення *мохомор(а)*, *мухиробка*, *мұхор*, *хóмор* та ін. (див. там же).

Народноетимологічним утворенням є також номен *самозелень* «чистотіл звичайний» (*Chelidonium majus* L. — див. Мел 76, СБН 37, Мак 92), що виник на основі іншої назви цієї ж рослини *зимозелень* (*земозелень*, *земозелен* і под.; ця рос-

¹⁶ Див. Прсобр I, 245—246, Фасм II, 87. Слід зауважити, що М. Фасмер, дотримуючись щодо походження рос. *звербой*, укр. *звіробій* і т. д. загалом правильної думки, у своїх міркуваннях припустився неточності, бо, посилаючись на О. Г. Преображенського, у якого біл. **дзиробой* подано як гіпотетичне (Прсобр I, 245—246), навів як справді існуюче в білоруських діалектах *дзіробой*, тим часом, за даними «Лексичнага атласа беларускіх народных гаворак» (Лекс, п. 1536), в білоруських говорах такої назви немає.

¹⁷ Див.: Феценко М. М. З легенд про назви рослин. — УМЛШ, 1973, № 3, с. 77.

¹⁸ Див., напр.: Носаль М. А., Носаль І. М. Лікарські рослини і способи їх застосування в народі. К., 1958, с. 64.

¹⁹ Див.: Феценко М. М. З легенд..., с. 77.

лина вічнозелена, тобто і взимку зелена, пор. КШ 23). Внаслідок прояву народної етимології появляється немало назв, які частково або й повністю відходять від первинного *зимозелень* і под., пов'язуючись у свідомості мовців з іншими словами, пор. *зелембзелень*, *зембзелець*, *зелёмозень*, *зелемозина*, *зелемизелоня*, *зелезим*, *земіззеленя* та ін. (див. Мел 76, СБН 37, Мак 92), пор. подібне в слвц. діал. *zimozol*, *zimozez*, *zizolin* «zimozelen»²⁰.

На базі назви *сироїжка* *Agaricus species* L. через помилкове усвідомлення в народі зв'язку частин цього композита з іншими словами виникло в закарпатських говірках ряд народно-етимологічних варіантів цього номена: *серéжка*, *сырол'іска*, *серол'іжок*, *сырол'іжок*, *сирилишка*, *сировіжка* і зовсім затемнені *соловріжка*, *соровріжка*, *соровішка*, *сололішка*, *сородл'іжка*, *сурвічка* та ін.

У процесі народного етимологізування термін-композит втрачає свій первинний вигляд як із-за помилкового зближення його складових частин з іншими, неетимологічними коренями, так і через найрізноманітніші фонетичні зміни, що відбуваються в обох частинах складного слова (оглушення дзвінких приголосних перед глухими, одзвінчення глухих приголосних перед дзвінкими, асиміляція, дисиміляція, метатеза, відпадиння приголосних або поява протези на початку другої частини композита, явище гіперизму і т. п.). Ці зміни можна було спостерігати при аналізі попередніх назв рослин, але особливо показовими вони є на прикладі утворення різних варіантів номена *свербігуз* (детальніше про це див. п. 2.3.2 іншої статті автора, присвяченої назвам рослини *Rosa canina* L. і поміщеної в цьому збірнику).

Ціла низка утворень народноетимологічного характеру появилась у закарпатських говірках на базі назви білоцвіту весняного (*Leucojum vernum* L.) *скороздря* (*скорбздрик*, *скорбздрист* і под.) через помилкове усвідомлення зв'язку частин цього складного слова з етимологічно неспорідненими словами, зокрема за народною етимологією утворилися: *колбздрист*, *козбдрист*, *козбдрес*, *козадрас*, *сколбздрик*, *сколбздрист*, *колбзрик*, *скволбздрик*, *кокбдрист* та ряд ін., пор. сх. слвц. *kožidzist* «lesný kvietok»²¹.

3. До третьої групи ми віднесли ті назви рослин, які виникли за народною етимологією на базі власних українських слів із непрозорою для простого люду або взагалі неясною в

²⁰ Kartotéka Slovníka slovenských nářečí. Bratislava (зберігається в Інституті мовознавства ім. Л. Штура Словацької академії наук).

²¹ Kartotéka Slovníka slovenských nářečí.

науці етимологією. Сюди належать: *горобіна* *Sorbus aucuparia* L., *бзина* (*бзиско* і под.) *Sambucus nigra* L., *божевельник* *Juniperus communis* Burg., *бол'ашчўлник* *Achillea millefolium* L., *дятель* *Archangelica officinalis* Hoffm., можливо, *шведина* *Cornus sanguinea* L., *глядішник* *Aggrimonia eupatoria* L. та деякі ін.

Слово *горобіна* як назва *Sorbus aucuparia* L. (горобина звичайна) широко знане в українських говорах і є літературною нормою. В народі помилково сприймається як споріднене з *горобець* (пор. Іл 66), а взагалі *горобина*, як і інші діалектні назви цієї рослини *оробіна*, *орябина*, *оряб(а)* та багато ін. (див. Мак 353—354), етимологічно споріднена з рос. *рябина* id., пол. *jarzębina* id., чес. *jařabina* id. і т. д., які пов'язуються з прасл. *erębъ «рябчик», (Mach 114, Фасм 534—535). Очевидно, за народною етимологією постала також українська поліська назва горобини звичайної *веребіна*, пор. у тих же говорах *веребей*, *веребець* і под. «горобець» (Лис 41)²².

Рослину *Sambucus nigra* L. (бузина чорна) по говорах називають *боз*, *баз*, *без*, *бузник*, *бузина* і под. Щодо походження цих слів існує багато різних думок (див. Фасм I, 233, Mach 221, ЭССЯ III, 145 та ін.), але жоден із дослідників не пов'язує їх з діал. *бздіти*, *бзіти* «смердіти» (<прасл. *ръздѣти). В українських говорах на означення бузини чорної виникли, гадаємо, за народною етимологією на основі *бузник*, *бузина* і под. нomeni *бзина*, *бздина*, *бздо*, *бзиско*, *бзик*, *бзік* і под., що в свідомості мовців неправильно пов'язуються з дієсловами *бзіти*, *бздіти*, очевидно, не без впливу такого фактора, як міцний запах цієї рослини. В тому, що назва *бзина* і под. — результат саме народної етимології, а не з самого початку пов'язана з *бздіти*, переконає нас факт майже повної відсутності в інших слов'янських мовах назв бузини чорної, які походять з прасл. *ръздѣти, натомість дуже багато різних словотворчих і фонетичних варіантів, етимомом яких виступає прасл. *bъzъ «бузина».

Назва деревію звичайного (*Achillea millefolium* L.) *бол'ашчўлник* теж виникла за народною етимологією на базі дуже великої кількості словотворчих і фонетичних варіантів назви *мурашчўлник* (походить від *мурашка*)²³ під впливом власти-

²² Народнотимологічними витворами вважаються також інші діалектні варіанти цієї назви *горбіна*, *горба* та ін. (див. Дзендзелівський Й. О. Ор. cit., с. 277—278).

²³ Див.: Сабадощ І. В. Названня для тисячелистника обыкновенного (*Achillea millefolium* L.) в говорах українського языка. — В кн.: Сөвещанне по Общеславянскому лингвистическому атласу: Тезиси докладов. М., 1975, с. 241.

вості рослини викликати кров і біль при подразненні нею слизової оболонки.

Назва рослини *Juniperus communis* L. (яловець звичайний) *божевельник* (київ. гов.) — теж результат діяння народної етимології. Виникла ця назва на базі відомого в українських діалектах, але етимологічно непрозорого *можевельник* ід. (див. СБН 81).

На означення рослини *Archangelica officinalis* Hoffm. (дягель лікарський) у деяких українських говорах відомі назви *дягел*, *дятлиця*, що базуються на інших назвах цієї рослини *дягель*, *дягиль* і под. (<прасл. *dęgylъ або *dęglъ — див. Фасм I, 561) і постали через неправильне зближення з *дятел*.

Гадаємо, за народною етимологією витворилися також назви *шведина* *Cornus sanguinea* L. (околиці Кам'янця-Подільського — Мак 110) і *глядішник* *Agrimonia eupatoria* L. (непаспортизоване)²⁴. Перше — на основі поширених в українських говорах *свидина* (*свид*, *свидва* і под., мають паралелі в усіх слов'янських мовах, етимологія не ясна — див. Маш 171), друге — на базі діал. *гладішник* (етимологічно пов'язується з *гладішка* «глек»).

Подані тут, а також наявні в нашому розпорядженні, але за браком місця не представлені в цій статті інші флористичні назви, що виникли в результаті діяння народної етимології, свідчать про те, що це явище досить характерне для української народної ботанічної номенклатури. Наш матеріал свідчить також про те, що за народною етимологією утворюються терміни не тільки на ґрунті слів іншомовного походження, але також власних слів, але етимологічно непрозорих або навіть у науці неясних, і особливо на основі номенів, що є складними назвами. Народноетимологічні витвори здебільшого вузьколокальні назви, лише деякі з них мають значне поширення в говорах і навіть виступають літературною нормою української мови (*звіробій*, *барвінок*, *горобина*, *любисток* та деякі інші).

²⁴ Див.: Смик Г. К. Посади калину... Розповіді про рослини. К., 1978, с. 46.

ХРЕПТАК І. Я.

МОТИВИ НОМІНАЦІЇ В УКРАЇНСЬКІЙ НАРОДНІЙ ЕНТОМОЛОГІЧНІЙ НОМЕНКЛАТУРІ

Народні назви комах, становлячи досить різноманітну і цікаву щодо походження, часу виникнення та функціонування групу лексики, досі не тільки не були предметом ґрунтового дослідження в україністиці (та й славістиці взагалі)¹, але й повністю не зібрані. У говорах назви отримала тільки незначна частина існуючих видів комах. Явище таке спостерігається і серед інших груп народної природничої номенклатури (наприклад, ботанічної); зумовлене воно певними причинами. Більшість комах не має практичного значення для людини, тому мовці байдуже ставляться до них і використовують для їх найменування загальні назви *муха*, *комаха*, *жук*, *богар* тощо. Ті ж види, які мають практичне застосування (наприклад, бджоли) або живуть поряд з людиною (паразити людини, домашніх тварин, шкідники сільськогосподарських культур тощо), одержали свої назви дуже давно. Як правило, у цій номенклатурній групі спостерігається незначна кількість лексичних варіантів, натомість багато фонетичних і морфологічних. Сюди належать назви для бджоли, матки, трутня, мухи хатньої, оси, шершня, воші, блохи, блощиці, овода, гусені, метелика та деяких інших. Взагалі ж для решти ентомологічної лексики характерне багатство синонімів. В. Важний на прикладі назв метеликів у говорах словацької мови довів, що велика кількість синонімів зумовлена індиферентним ставленням мовців до цих істот.

Серед «байдужих» комах, які не вважаються ні корисними, ні шкідливими, насамперед одержали назви ті, які людина часто бачила, які чимось могли привернути увагу мовців. Саме в цій групі виявляються певні загальні закономірності, принципи називання комах. Типовим прикладом у дослідженні мотивів називання комах є лексеми на позначення сонечка семикрапкового *Coccinella septempunctata*. Реалія виділяється серед інших комах яскравим забарвленням, відома на всій території Українських Карпат, не пов'язується у свідомості мовців з якимись негативними властивостями, у ряді місцевостей має застосування при відгадуванні погоди, ворожінні тощо. Тому й народні

¹ Поодинокі назви комах описані у спеціальних працях В. Важного, Й. О. Дзєндзелівського, С. Утешеного — див. список літератури.

назви цього жука розділяються на основні групи: а) лексеми, мотивовані зовнішнім виглядом комахи; б) лексеми, які відображають байдуже ставлення мовців до реальності; в) лексеми, вмотивовані уявними магичними властивостями цієї істоти.

1.1. Найпомітнішою ознакою сонечка семикрапкового є червоне з чорними крапками забарвлення надкриль, тому й більшість назв мотивуються цією ознакою. Ряд слів зберігають виразний зв'язок з вихідними формами: *поперушка* (Кривопілля, Криворівня, Ільці, Верховина ІФ), *бедрик* (Гр., записи І. Верхратського) — пор. польськ. *biedronka*, чеськ. *bedrunka*. Назва *поперушка* є похідною від іменника *попёр* 'перець', який у південно-західних говорах має також значення 'родимка'. Мотивуюча ознака у цьому випадку — наявність чорних крапочок на червоних надкриллях жука. На Гуцульщині назва вживається також у формі *мушка-поперушка*, *мушка-папарушка* у примовках, замовляннях. Таким же чином утворена назва для сонечка *поприк*, вживана у волинських говірках.

Поширена в українських говорах назва *бедрик*, вважає В. Т. Коломієць, є похідною втраченого прикметника **бедрий* 'перістий'; часто слово це вживається у примовках та у сполученні з *щедрик*. Саме так подається *бедрик* у словнику Б. Грінченка.

1.2. У народній ентомологічній номенклатурі зустрічається цікаве явище, коли комаха називається термінами інших зоологічних класів. На перший погляд до таких слів належать назви сонечка *зозу́лка*, *зузу́лка*, *засу́лка*, *божа засу́лка*, *засу́лейка* (Старі Бросківці, Коритне, Рідківці, Розтоки, Ново-Жадово, Лукавці Чнв.; Верхній Дорожів, Сулятичі, Раневичі, Комарно Льв.; Білоберезці ІФ.; Калини, Нересниця, Ганичі, Вільхівці, Дубове, Терново Зак.). Відзначають ці назви і словники (Грін., Вх., Матеріали до словника буковинських говорів, Щог.). Однак виводяться згадані форми не від орнітологічного терміна *зозуля*, а від прикметника *зозулястий* 'рябий'. Ізогласа назви *зозуля* продовжується далеко за межі карпатського ареалу; у значенні 'сонечко' слово фіксується на Поліссі (Никончук), Одещині (Мельничук). Підтвердженням думки, що мотивуючою ознакою терміна *зозуля* 'сонечко' є саме кольорова ознака, є виявлена на Одещині назва і кличка корови червоної масті *засу́ля*. Крім того, назва *зозу́лка* і под. має певне емоційне навантаження, у ній відображені народні уявлення про лагідність, нешкідливість комах (пор. поширене звертання до дитини, дівчини *зозулько моя*).

1.3. Порівняно велику групу назв сонечка семикрапкового складають слова, що зазнали детимологізації та впливу

народної етимології: *бабрун* (Східниця Льв.), *бабруна* (Підгородці Льв.), *бобруна* (Люта Зак.), *бобруна* (Тухля Льв.), *бабрунечка* (Сторона Льв.), *бобруса* (Лісина Льв.). В. Т. Коломієць доводить, що всі ці слова, так само як *бедрик*, є похідними втраченого прикметника **бедрий* 'перістий', а вихідною є форма **бедрунка* (збережена у польській, чеській мовах). Ця початкова форма була затемнена внаслідок зближення з словами *бабрати* (так утворені *бабрун*, *бабриска*, *бабрунка*), *бруніти*, *біб* (форми *боборунка*, *бобруниця*). Назва *бабарунка*, за В. Т. Коломієць, зближена з словом *баба*, широко вживаним у народній ентомологічній лексиці у значенні 'метелик', 'бабка'. Це припущення автор підтверджує фактами з польської та сербохорватської мов. У згаданій статті В. Т. Коломієць пояснює також форму *бездрик* 'сонечко' як похідну від *бедрик*, причому говорить про появу вставного з під впливом прислівника *безрік*, *на безрік*. Нам видається можливим припустити, що у цьому випадку мав певний вплив іменник *дрік* 'овод', дієслово *дрочити*.

2.1. Оскільки сонечко у ряді говорів є «байдужим» об'єктом, то на позначення цієї реалії вживаються загальні назви жуків. Так, у районі Карпат у значенні 'сонечко' вживаються: *козу́л'ка* (Старий Мізунь, Вишків ІФ), *кузу́л'а*, *гудзу́л'ка*, *гудзу́л'а* (Мат. до словн. буков. говорів, II, 17), *бумбу́рішка* (Чинадієво Зак.). У говорах української мови *козу́л'а*, *козу́л'ка* можуть позначати будь-якого невеликого жука (безвідносно до виду)¹, іноді просто комаху (Никончук). Узагалі корінь *коз-* вживається для утворення ентомологічних назв у різних слов'янських мовах (Дзензелівський). Варіанти *гузу́л'а*, *гузу́л'а* (з переходом *к* в *г*) могли виникнути внаслідок зближення вихідної форми з словом *гудзик*, *гузик* 'гудзик', а також 'невеликий круглий предмет', 'таблетка'.

Відзначена у с. Чинадієво Зак. назва для сонечка *бумбу́рішка* зустрічається у значенні 'невеличкий жучок' у говірці с. Перечин Зак. та деяких інших. Форма є демінутивом від *бумбар*, *бумбак* 'травневий хрущ', 'жук взагалі'. З переносним значенням 'похмура, буркотлива людина', 'товста, неповоротка людина' *бумбак*, *бумбар* поширене у західнозакарпатських говірках. У значенні 'хрущ', 'жук взагалі' *бумбак* і *бумбар* зустрічаються у чеських і словацьких говорах; в українських говірках вони є запозиченнями.

¹ Пор.: *газул'і* 'всякий маленький жучок' (Ворохта ІФ), *кузу́ля* 'будь-який жук' (Мат. до словн. буков. говорів, IV, 104), *козу́ля* 'комаха сегамбух' (Желех), *Гадзу́ля* '*Scarabaeus*' (Вх., Зн. до сл. южн.), укр. *кузька*, рос. *козявка* 'комаха'.

2.2. Поширеними в українських карпатських говорах є назви для сонечка з коренем *олен-*: *олénка* (Вучкове), *божа олén'ка* (Буштино, Широке, Великий Раковець, Смерекова, Велятино, Іза Зак.), *мушка олénка* (Майдан Зак.), *йелénка* (Лукавці Чнв.), *божа ілónка* (Нижне Селище Зак.). За нашими даними, назва *оленка* може стосуватися будь-якого рогатого жука, у деяких говірках — жука взагалі. Це підтверджують записи І. Верхратського, дані картотети АУМ, словники (Щоголів, Никончук). Очевидно, первісною формою цієї назви слід вважати *олén'ка* (пор. *божа олén'ка* — Буштино Зак.) як похідну від *олен'* 'тварина'. Виникнення варіантів цієї назви з твердим *н* можна пояснити впливом паронімічного жіночого імені *Олена*, *Оленка*. Саме впливом народної етимології пояснюємо використання для номінації словацького варіанта цього імені *Ілонка*.

2.3. Назви для сонечка *коровка*, *божа коровка*, *коровиця* поширені на всій українській території, а також у говорах інших мов, як слов'янських (російській, білоруській, у західно-слов'янських), так і неслов'янських (пор. нім. *Marienkalbchen*). Мотиви називання у цьому випадку можуть бути різні. Можливо, тут відбито властивість комах виділяти їдку рідину (молоко) при небезпеці. Терміном *коровка*, *коровиця* називають на досліджуваній території також різних жуків з рогами.

3.1. Комаха сонечко семикрапкове широко вживається на території Карпат для ворожіння, відгадування погоди. Наприклад, у записах І. Верхратського відзначено ряд примовлянь, народних прикмет, пов'язаних із цією комахою. За цією властивістю комах виникли назви: *воро́жка*, *віщу́нка*, *ворожі́лька*, *ворожі́ля* (все це вживані в районі Карпат іменники із значенням 'ворожка'). З примовками-заклинаннями зв'язані віддієслівні утворення типу *поворо́ж* (Вх.), а також композитні іменники типу *полін'мушка* (Новоселиця, Голятин Зак.)¹.

3.2. У народній ентомологічній номенклатурі для називання різних видів комах іноді використовуються антропоніми. Так, у різних місцевостях для сонечка вживаються такі назви: *Параска*, *Парасуле*, *Петро* (Вх.). У деяких випадках вибір антропоніма можна пояснити впливом народної етимології (наприклад, *Оленка*, *Ілонка*), іноді мотивом такого називання є рима, особливо коли в говірці поширені примовки про цього жука.

¹ Із записів І. Верхратського: *Ворожка! ворожка! де твоя дорожка? чи до пекла, чи до неба? (Спасів); Поворож, поворож, дам ти грош, чи до неба чи до землі поворож! (Ліщини)*. З іншими назвами сонечка: *Бездрику! Бездрику! Скажи мені правдоньку: чи я заміж піду? (Бордуляки коло Бродів — Вх. Пч, V, 24)*.

Так пояснюється назва сонечка Петро: Скажи, Петре, чи буде тепле? (Вх.).

3.3. У деяких місцевостях району Карпат зустрічаються різно оцінні назви сонечка: *сонечко, серден'ко* (Львівщина, також Вх.). Як свідчать словники (Вх., Вх. ЗНЮр), у кінці ХІХ — на початку ХХ ст. назва сонечко не зустрічалася в західноукраїнських говорах. Зараз під впливом літературної мови вона відома на всій досліджуваній території, а подекуди витіснила традиційні назви.

Таким чином, мотиви називання в ентомологічній лексиці залежать від практичного знайомства мовців з реалією. Загальні тенденції називання комах такі: а) утворення похідних слів; б) переносне вживання назв тварин; в) поширення інших ентомологічних назв на реалію; г) використання антропонімів.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ І ЛІТЕРАТУРИ

Вх. Знс Юр — Верхратський І. Знадоби до словаря южноруского. І. Львів, 1877.

Вх — Верхратський І. Початки до уложення номенклатури і термінології природописної, народної, I—V, Львів, 1864—1872.

Вх. НЗ — Верхратський І. Нові знадоби до номенклатури і термінології природописної, народної, збираної між людом. Збірник математично-природописно-лікарської секції НТШ, т. ХІІ, Львів, 1908.

Гр. — Словарь української мови /За ред. Б. Грінченка. — К., 1907—1909, т. 1—4.

Дзендзелівський — Дзензелевский И. А. Назвапия для кузнечика (*Locusta viridissima*) в говорах славянских языков. — Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу. Ужгород, 25—28 сентября 1973 г. Тезисы докладов. М., 1973.

Желех. — Желехівський Є. Малоруско-німецкий словарь: В 2-х т. — Львів, 1882—1886.

Коломієць — Коломієць В. Т. Коза бедра, щедрик-бедрик і сонечко-бабарунка. — Мовознавство, 1967, 3.

Мельничук — Мельничук О. С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області). — Лексикографічний бюлетень, К., 1952, вип. II.

Никончук — Никончук М. В. Матеріали до лексичного атласу української мови (Правобережне Полісся). К.: Наукова думка, 1979.

Щоголів І. — Щоголів І. Словник української ентомологічної номенклатури (проект). К., 1920.

Важний — Vážný V. O jmenach motylů y slovenských nářečích. Bratislava, 1955.

Утешений — Utěšeny S. Nazvy svítícího hmyzu (lampirid) v slovanských nářečích (na základě materiálu slovanskeho jazykoveho atlasu). Studia z filologii polskiej i slowianskiej, t. 16, Warszawa, 1977.

ДЕДЕМІНУТИВАЦІЯ В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ

Ряд українських учених дожовтневого періоду (М. Осадца, Є. Тимченко, І. Верхратський, І. Панькевич) та пожовтневі україністи (В. Дяконенко, Л. А. Булаховський, Л. Л. Гумецька, С. П. Бевзенко, В. П. Токар, Л. О. Родніна, М. В. Кравченко, О. І. Бондар, П. Д. Тимошенко) звертали увагу на явище дедемінутивації — властивість демінутивних форм набувати недемінутивних значень: мішок, вулик, діжка, миска, хустка, стілець, вічко, вушко (голки), бильце, річка, книжка та ін. На діалектному українському матеріалі спостерігали це явище К. М. Лук'янюк, Я. В. Закревська. Н. С. Ковальовим написана спеціальна розвідка про дедемінутивацію та дедемінутивацію в українських говорах Воронежської області¹. Автором цих рядків спостережено основні закономірності дедемінутивації у сфері іменників чоловічого роду на матеріалі літературної та діалектної української мови².

У пропонованій статті викладаються результати аналізу більше 120 дедемінутивів середнього роду, які функціонують в українських говорах. Матеріал добирався з діалектних словників, атласів, окремих публікацій тощо. Об'єктом дослідження були як дедемінутиви, що функціонують в говорах та літературній мові, так і дедемінутиви, які виявлені лише в діалектах. Дослідження проводилося в таких аспектах: а) дедемінутивація (далі Дд-ія) в діахронному плані; б) напрями і мотиви Дд-ії; в) ареальне виявлення Дд-ів; г) зіставлення Дд-ів діалектного і літературного рівнів; д) семантична характеристика вихідних основ (далі ВО), демінутивні форми яких піддаються Дд-ії.

Насамперед слід відзначити, що, за даними наших спостережень, Дд-ія ширше виявляється в народних говорах, між у літературній мові. Зіставна характеристика Дд-ів літературного

¹ Див.: Ковалев Н. С. Употребление имен существительных с утраченной уменьшительностью в украинском говоре Воронежской области. — В кн.: Сборник работ аспирантов Воронежского гос. ун-та. Гуманитарные науки. Воронеж, 1967, вып. 3, ч. II, с. 162—166; його ж: Размерно-оценочные образования (на материале украинских говоров Воронежской области): Автореф. дис. ... канд. фил. наук. — Воронеж, 1970.

² Див.: Статеева В. И. Дедеминутивация в украинском языке: Дис. ... канд. филол. наук. — Ужгород, 1982.

і діалектного рівнів дозволила виявити в їх складі біля 11% лексем лише літературного вжитку. Біля 30% складають Дд-ви, виявлені в літературній мові та діалектах (при цьому недемінутивні значення (далі НдЗн) на літературному і діалектному рівнях можуть бути неоднаковими). Сюди належать: *сонечко* діал. 'жовтенька квіточка, яка розквітає вдень і стуляє свої пелюстки на ніч' (Ващ. 90—91), діал. та літ. 'невеликий жучок круглої або подовженої форми, що має червонувате або жовтувате з чорними цяточками забарвлення' (Гр. IV, 167; УРС V, 410; СУМ IX, 456); *яблучко* діал. 'род орнаменту в размалевке глиняної посуду, круглясе точки, кружки величиною в сріб'яний пятачок', *ябличко* 'коленна чашечка' (Гр. IV, 534), *яблочко* анат. 'кадик' (Лис. 238), літ. *яблочко* 'назва пісні і танцю', 'центральна частина мішені у вигляді чорного кружка', 'нарост у різних частинах рослин, утворений рослинними або тваринними паразитами' (СУМ XI, 619—620). До цієї ж групи відносимо *вішко* (*ушко*), *крільце*, *колінце*, *вічко*, *гільце*, *гніздечко*, *коліщатко*, *молочко*, *озерце*, *очко* й ін. Найбільшу групу (близько 56%) становлять Дд-ви, що Дд-ії зазнали лише на діалектному рівні, і НдЗн їх найбільшими словниками української літературної мови не відмічені. Діалектні Дд-ви часто мають певне ареальне виявлення, напр.: *пальча* 'рукавичка' (Лис. Черк. 16), *плєсце* 'водная поверхність на болоте типа озера', 'озеро', *топільце* 'заросшее озеро в лесу', 'топкое место в лесу', *трясільце* 'болото у реки' (Чер.), *доробальце* 'решето з соломкою, в якому квочка висиджує курчат' (Моск. 31), волин. *джерильце* 'джерело взагалі'³, закарп. *огнівча* 'поперечна планка, що сполучає поздовжні рейки з зубами у бороні'⁴, полт. *пірце* 'отдельный листок растения роگیз' (Гр. III, 187), зах.-укр. *мачатко* 'сережка дерева (ивы, вербы)' (Гр. II, 413), черніг. *барахлечко* 'остаток, мелочь' (Яворн. 14) та ряд ін.

Аналогічних висновків ми дійшли і при дослідженні Дд-ів чоловічого роду, серед яких із 893 проаналізованих слів виявлено 9% літературних, 31% — таких, що наявні в діалектах та літературній мові, 59% становлять власне діалектні утворення. Таким чином, підтверджується думка, висловлена ще на початку ХХ ст. Е. Мандельштамом: «...в истории забвения (йдеться про демінутивні суфікси) намечаються различные моменты. Литературный язык обнаруживает тенденцию не забывать умень-

³ Дзендзелівський І. О. Українські назви для джерела. — Acta Linguistica. Будапешт, 1975, т. 25, с. 150.

⁴ Дзендзелівський І. О. Назви сільськогосподарських знарядь та їх частин у говорах Закарпатської області. — Наук. зап. Ужгородського ун-ту. Ужгород, 1959, т. XXXVII, с. 49.

шительных суффиксов, а, наоборот, пользоваться ними, как замечательным орудием мысли, в ее оттенках и изгибах, оживляя и обновляя ее постоянно; народный же язык доходит в своем забвении первоначальных их значений до полного стирания последних; во многих случаях уменьшительные суффиксы представляют лишний привесок, балласт»⁵.

Розгляд Дд-ів у діяхронному плані показав, що вони різні за хронологічним виявленням. Деякі з них (серце, сонце, яйце, можливо, яблуко (пор. ст.-чес. *jablo* (Geb., с. 587; Вгюск, с. 196), болг. *ѡбло-ѡбло* 'плід' (Гер. V, 609) витворилися ще в праслов'янський період і зараз поширені в усіх слов'янських мовах, інші фіксуються пам'ятками давньоруського, староукраїнського, новоукраїнського періодів.

Так, у давньоруських пам'ятках фіксуються: *оконьце* 'дыра, щель': в горѣ тои просѣчено ѡкнце мало и тудѣ молвѣти и есть не разумѣти ѡзыку ихъ. (Пов. вр. лет)⁶, *оконце* 'отверстие, дыра, окошко, дверка' (Коч. 217) (пор. ст.-укр. *ѡко(н)це*, *окно* 'festra' (Слав. 196), діал. *вікѡнце*, *вакѡнце* 'водная поверхность среди болотной топи', 'вода в низких местах, оставшаяся после весеннего разлива' (Чер. 43, 44); *гоуменце* 'тонзура в католицького духовенства' (Ипат. лет., 1148 р.): Аче и дьякъ а гоуменце емоу простижено (Тимч. 628; СРЯ XI—XVII, 4, 158) (пор. укр. діал. *гуменце* id. (Жел. I, 164; Ум. 186; Тимч. РМС, 88; Гр. I, 340; Руб. 430); *желѣзьце* 'железное небольшое орудіе': Токмо мало желѣзьце возми съ собою, имѣ же былые хошеши ископати (XIII ст.) (Ср. I, 853) (пор. ст.-укр. *железце* 'железний дротик' (XVI ст.) (Тимч. I, 914, 916); *кольце* 'сережка' (XII ст.): И се внезапно испадоста ей златни колци, иже носаше въ оушию своєю (Ср. I, 1261), *кольцо* архит. 'основание церковной главы', 'украшение на упряжи' (Коч. 150) (пор. ст.-укр. *колца* до опон (Слав. 123), 'отвір в дощі' (Тимч. I, 696), діал. *кільцѣ* 'перстень' (Левч. 59; Ум. 363; Тимч. РМС, 172), 'Ring, Reif, Scheibe' (Жел. I, 345), 'ланка в ланцюгу' (Ум. 295; Тимч. РМС, I, 143), бот. 'зав'язь' (Тимч. РМС, I, 39, 136), 'предмет, який має форму круга', 'те, що має форму такого предмета' (Гр. II, 243), 'каменный круг с выдолбленною в середине дырою диаметром около 1,5 аршина для накладывания на колдци в качестве ограды' (Яворн. 351), *кольцо* 'излучина реки' (Чер. 96); *копытьце* 'род обуви' (XII ст.), пізніше 'название шапки в форме копыта (возможно, женской)' (Ср. I, 1282),

⁵ Мандельштам Э. Об уменьшительных суффиксах в русском языке со стороны их значения. — Журнал министерства народного просвещения, 1903, № 8, с. 325.

⁶ Львов А. С. Лексика «Повести временных лет». — М., 1975, с. 136—137.

'особый узор': сядъаше прядыи вълноу на съплетение копытъ-цемъ (XII ст.) (Львов, 79), також *копытца* 'род обуви', 'носки' (Коч. 154) (пор. ст.-укр. *копитце*, лѣствица корабли(й) 'diabat-hra' (Слав. 162), діал. *копѣтце* 'род инкрустации из меди в форме подковы', *копитця* мн. 'род вышивки', 'раст. *Asarum eu-ropeum*' (Гр. 2, 281); *сельце* 'поместье' (1301 р.) (Ср. II, 331; Коч. 319) (пор. укр. діал. *сельце* 'поселок' (Ум. 741); **адрыце* 'ядро, ядрышко (у плода): Бываєть же въ тѣ днь и коутиА... и поставитьсА въ блюдѣхъ съ ядрыци... и съ орѣховы ядрыци (1193 р.) (Ср. III, 1641) (пор. укр. діал. *ядѣрце* id. (Смидин Вол.).

Крім відмічених, ряд нових дедемінітивів засвідчено нами у староукраїнський період: у XIV ст. — *мѣстьце*, *мѣсце*;⁷ у XV ст. — *мѣстѣчко* 'поселення, де було мѣсто 'торг' (1482 р.) (ССМ, I, 629); у XVI ст. — *брушко* 'шкурка брухова' (Тимч. I, 145), *ложко*: Чему такъ рано з ложка встаєшь? («Розмова», 6), *очко*: Очка ногавиць моихъ пошарпалися («Розмова», 47); у XVII ст. — *билце* 'те, чим на струнах бренчать' (Бер. 210; Тимч. I, 90); *брАзкалце* 'тоє, што брАзчит, ъако клепало, цитра, фистула, цимбал, гарфа' (Бер. 12), *вѣчко* 'кришка' (Тимч. I, 492), *оушко* иголное (Синон. 165); *деревце* 'держално списа чи корогви' і 'довгий шматок дерева, друк, ломака' (Тимч. I, 696); *желѣзко* 'залізний наконечник стріли, списа' (1643 р.), млиновое желѣзко 'залізни частини млина' (1680 р.) (Тимч. I, 915); *залѣзко*, залѣзко зламаноє (XVII ст.) (Карт. Тимч.); 'бляшана форма для випікання хліба, пирогів, тіста': Дьлатъ твердое тѣсто, тѣсто в залѣзку пекти (XVIII ст.) (Карт. Тимч.); *золотце*, очевидно, 'золоті нитки': (Винайдено): зап-астѣя ручниє в двоємъ мѣстю з передками малими самими мѣлкими з золотцемъ и блесточками (XVII ст.) (Карт. Тимч.); *озерце* 'озеро': Сенахерим... учинилъ... озерце... (XVII ст.); Тое крило... з озерцемъ... купилем (XVII ст.) (Карт. Тимч.); *правилце* 'кормило или кормилце: весло корабельное, котрымъ стѣрують' (Бер. 54); *силцѣ* 'сильце, сільце (для лову птахів і дрібних тварин)': не дивно ми з гусми поединокъ отправити. Але умѣю и сильцѣ на качки ставити (XVII ст.) (Карт. Тимч.); *суконце*, очевидно, 'вид одягу': Алексия... в коротком суконцѣ... водили (1699 р.) (Карт. Тимч.); *теребилце*: Теребилце на знакъ посылаємъ, абы поспѣшался на свою сторону зъ войсками Запорозкими (1677 р.) (Карт. Тимч.); згодом *теребилце* 'зубочистка' (XVIII ст.) (Карт. Тимч; Гор. 91), також *теребилце* от оушей костяное (XVIII ст.) (Карт. Тимч.);

⁷ Л. Л. Гумецька відзначає, що первісне НдЗн у іменнику місце занепало уже в період XIV—XV ст. (див. Гумецька Л. Л. Нарис словотворчої системи української актової мови XIV—XV ст. — К., 1958, с. 101).

устячко, очевидно, 'вінця': устячко (кубка) крученимъ сръбкомъ якъ шнуром околєно (XVII ст.) (Карт. Тимч.); *яблочко* 'вид ягід': Рувимъ старшій сынъ йшолю на поле, нарвалъ ꙗгодъ, другіє зовуть яблочокъ, которых зовут мандрагора (XVII ст.) (Карт. Тимч.); ꙗечко 'яйце': але Воскриское ꙗечко бы-акъ, кто былъ оубогій, достати латво можетъ (XVII ст.) (Карт. Тимч.); у XVIII ст. — *барилко* 'барильце' (Гор. 89); *горня* 'посудина, у якій варили і зберігали їжу' (Тимч. I, 574); *зеркальце* 'ручне дзеркало' (Гор. 91); *коритце* 'вид начиння': взять от точила от коваля гуши з коритця (Карт. Тимч.); *кружалко* 'кусок чоґось у формі круга': нарѣзать кружалками свѣжего буряка (Карт. Тимч.); *личко* 'міра': поуказу купилемъ... смоквинъ личокъ пѣтдесять (1721 р.) (Карт. Тимч.); *очко* 'камінь в персні': ... перстень у 2 червонихъ зъ очком блакитнимъ (1746 р.) (Карт. Тимч.), 'око (в птахів, риб, тварин і т. п.)': возми... ногъ раковихъ... усущених и тертих толикож и очокъ раковихъ утертихъ (Карт. Тимч.); *перко* 'вид начиння': змѣшай(то) вимочивах плат, и прикладай, або перкомъ помазивать часто кротъ на день (Карт. Тимч.); *плічко* 'окіст (лопатка)' (1742 р.) (Гор. 43); *полотенко* 'тканина': швадске полотенко узко (1786 р.) (Карт. Тимч.); *полотенце*: Коли ж огляжуюся, аж пятко мое на нужцѣ на правуй, полотенца розрѣзаной палца крайнего урѣзано (1716 р.) (Карт. Тимч.); *ситце* 'сито': крозь ситце сѣять (XVIII ст.) (Карт. Тимч.); *суконце*, *сукенко* 'сукно, витканє з м'якої, переважно ярачої або первостриженої вовни' (Гор. 52).

У джерелах новоукраїнського періоду ми відшукали, крім названих вище, біля 80 нових дедемінітивів середнього роду. Із них у лексикографічних працях XIX — поч. XX ст. (до 1917 р.) фіксується біля 50 Дд-ів, а в словниках та інших джерелах радянського часу — 28. Серед Дд-ів, засвідчених до Жовтня, знаходимо: *сѣнечко* 'комаха' (Павл. 73; Біл.-Нос. 332; Закр. 525; Жел. II, 895; Ум. 54; Тимч. РМС, I, 175); *війцѣ* 'дишло в упряжі плуга' (Жел. I, 105—106; Руб. 160; Гр. I, 237); *горнятко* 'в хороводной игрє вербовая дощечка трое играющих малых детей' (Жел. I, 153; Гр. I, 313—314), 'горщик, глиняна кружка' (Ум. 175; Руб. 345); *давильце* 'прес' (Аф.-Чужб. 372); *дѣржальце* 'держално, рукоятка' (Закр. 608); *дупѣльце* 'задній прохід' (Тимч. РМС, I, 289; II, 170; Гр. I, 456); *жальцѣ* 'кончик иглы' (Тимч. РМС, I, 173); *жигальце* 'железный прут для выжигания (у кузнецов)' (Аф.-Чужб. 401); *чильцѣ* 'весільний головний убір дівчини' (Врх. Зн. I, 80; Жел. II, 1073); *ковальце* шев. 'бабка', рос. отбойка (Тимч. РМС, II, 31) та ін.

До Дд-ів, які ми відшукали у джерелах радянського періо-

ду, належать *барахлечко* 'остаток, мелочь' (Яворн. 14); *віяльце* 'опахало, веер' (Яворн. 113); *джура́льце* 'струя' (Яворн. 184); *баге́нце* 'болото в лесу', *лядце* 'островок на болоте, порослий травой', *плєсце* 'водная поверхность на болоте типа озера', 'озеро' (Чер.); *бєрдичко* 'поперечна планка, що сполучає позовжні рейки з зубами у бороні';⁸ *кóчалко*, *кóчілко* 'котушка' (МСБГ, 4, 88); *крєселко* 'дитячий стілець' (Ващ. 51); *кўлко* 'залізне кільце' (Пал. 27; МСБГ 4, 107), 'вічко в черевикові' (Мельн. 83; МСБГ 4, 107), 'коло в танці', 'кільце, візерунок на папері' (МСБГ 4, 107) та ряд інших.

Проведена хронологізація матеріалу, як і будь-якої іншої лексики, носить відносний характер, оскільки історичних пам'яток давньоруського, староукраїнського періодів (особливо XIV—XV ст.) не так уже й багато, і вони, зрозуміло, не відображали весь лексичний склад народної мови свого часу. Це відноситься й до новоукраїнських джерел, хоча їх значно більше у порівнянні з попередніми. Не закінчені історичні словники української та ін. слов'янських мов (староросійської, старопольської, старочеської), а для інших слов'янських мов такі словники взагалі відсутні. Дд-ив міг і не зафіксуватися пам'ятками, хоча функціонував у живому народному мовленні давньоруського, староукраїнського чи новоукраїнського періодів. Безперечно, у живих народних говорах всіх часів Дд-ів було значно більше. Існують й інші причини відносної хронологізації лексичного матеріалу.

Напрями Дд-ії носять різний характер. У одних випадках НдЗн переходить з ВО на демінутивну форму. ВО при цьому може не існувати в сучасних говорах, давно занепавши (серце, сонце, яблуко, яйце), або існувати в говорах, інших мовах. ВО може й співіснувати з Дд-ом як паралельна чи варіантна назва однієї й тієї ж реалії. Таким шляхом розвинулося близько 30% НдЗн у аналізованих лексем. Серед них: *барі́льце* 'барило' (Гр. I, 30), словники XIX ст. широко відзначають паралельне використання ВО *баріло* і Дд-ва *барільце* у значенні 'невелике барило' (Макс. 184; Біл.-Нос. 51; Левч. 6; Ум. 60); *вічко* 'кришка скрині, засіка' (МСБГ, I, 72—73) (пор. віко id.); *доробальце* 'решето з соломою, в якому квочка висиджує курчат' (Моск. 31) (пор. у пам'ятці XVIII ст. *доробило* 'гніздо, кубло для квочки' (Тимч. I, 790); діал. *доробáдло* id. (Яворн. 200); *жітце* 'жито' (Аф.-Чужб. 402) (пор. *жито* id.); *качáльце* 'сверток, напр., лент' (Гр. II, 227) (пор. буковин. *кочало*, *кочіло*, *кочело* 'сувій полотна, доріжок і т. п.' (МСБГ, 4, 88); *ліжко* (пор. *ложе* id.);

⁸ Дзендзелівський Й. О. Назви сільськогосподарських знарядь та їх частин..., с. 49.

масличко 'род игры' (Гр. II, 408) (пор. полт. *масло* id. (Гр. II, 408); *пірце́* 'отдельный листок растения рогіз' (Гр. III, 187) (пор. *перо* 'зелений пагін цибулі, часнику тощо' (СУМ, VI, 330); *пір'ячко* 'зелень чеснока, лука' (Гр. III, 187) (пор. поліськ. *пере* id. (Лис. 159); *сітечко* 'ложечка чи відерце з дірочками для цідіння чаю' (Ум. 931), діал. *сітичко*, *сіточко* 'сітка, яку надівають на голову і обличчя, коли ходять коло бджіл' (Лис. 194) (пор. *ситко*, *ситце* id); *топільце* 'заросшее озеро в лесу', 'топкое место в лесу' (Чер. 212) (пор. *топило* id. (там же); *ядерце* (у плодів, ягід) (пор. *ядро* id. (Гр. IV, 536) та ін.

Одним з найпоширеніших шляхів розвитку НдЗн у демінутивних формах є асоціативний шлях (за зовнішньою, функціональною подібністю, суміжністю і т. п. реалій, позначуваних Дд-ом і вихідним словом). При цьому заміна Дд-ва вихідним словом неможлива, і Дд-ів мовлянами сприймається або зовсім без зв'язку з ВО, або цей семантичний зв'язок усвідомлюється слабо. Так витворилося біля 60% НдЗн у аналізованих лексем. Із них:

1) розвиток НдЗн за зовнішньою подібністю реалій, позначуваних ВО і Дд-ом, спостерігаємо у *копїтце* 'род инкрустации на меди в форме подковы' (Гр. II, 281); *колінце* 'коленце в стебле односеменодольных растений, из которого начинается лист' (Гр. II, 269); *блюдце* геол. 'низина с водой, оставшейся после весеннего разлива', 'углубление в грунте округлой формы', *блюдечко*, *блюдочко*, 'равнина на возвышении' (Чер. 24); *вічко* 'камінь у персні' (Гр. I, 243); *мотовільце* 'род писанки' (Гр. II, 449); *рільце* 'носик (у начиння)' (Тимч. РМС, I, 146); *намістечко* 'при кипении воды пузырьки возле краев посуды' (Гр. II, 503) та багато ін.

2) розвиток НдЗн за функціональною подібністю: *в'ічко*, *оч'ко* 'шибка' (ДЛАЗ, I, к. 23); *гніздечко* 'кокон' (Гр. I, 294); *жерельце* 'горлышко бутылки' (Гр. I, 480), *горличко* id. (Ум. 174) та ряд інших.

3) розвиток НдЗн за суміжністю розташування реалій, позначуваних ВО і Дд-ом: *брушко* 'шкурка брухова' (Тимч. I, 145); *вічко* 'повіка', 'вія' (МСБГ, I, 72); *пáсемко*, *пасемце́* 'веревочка или нить, которой перевязывают пасма ниток' (Гр. III, 99); *чільце́* 'весільний головний убір дівчини' (Гр. IV, 465); *пальча́* 'рукавичка' (Лис. Черк. 16) та ін.

4) витворення НдЗн за матеріалом, з якого зроблена реалія, позначувана Дд-ом: *залізде* 'лезо, наконечник або який-небудь інший предмет, виготовлений з заліза', *золотце* 'золоті нитки' (XVII ст.) та ін.

Ряд Дд-ів витворилося внаслідок закріплення за демінути-

вом спеціального значення ВО. Дд-ив при цьому виступає родовою назвою у порівнянні з видовою назвою, якою служить ВО. Заміна Дд-ва вихідним словом у таких випадках можлива. Так витворилося біля 11% НдЗн: *деревце* 'свадебное деревце, гільце' (Гр. I, 369), 'новорічна ялинка', 'оздоблена квітками та різнокольоровою вовною ялинка, яку прикріплюють на даху нового будинку, як поставлять крокви' (МСБГ, 2, 21—22); *зёркальце* 'кишенькове дзеркало' (Баб. к. 133), також *лѳстерко*, *йѳстерко* ід. (там же); *колісцѣ* 'в блочке каточек с углублением для веревки' (Гр. II, 269); *сітко*, *сітце* (від бджіл, комарів) (Жел. II, 866) та ряд ін.

Слід відзначити, що в багатозначних Дд-ів спостерігається утворення недемінативних значень різними шляхами.

Якщо порівняти здобуті в цьому аспекті дослідження дедемінативів середнього роду дані з аналогічними висновками по дедемінативах чоловічого роду (пор. 1. утрата демінативного значення і набуття НдЗн вихідного слова — 46%, 2. асоціативний шлях: метафоричні переноси — 32%, метонімічні переноси — біля 4%, 3. закріплення за демінативами спеціального значення ВО — біля 10%), то можна зробити висновок про те, що найтипівішими для Дд-ії є перші два шляхи, відзначені вище.

Зіставний аналіз Дд-ів, які функціонують в українських говорах, з подібними фактами інших слов'янських мов дав змогу виділити: 1) специфічно українські утворення, які, як можна судити на підставі доступних нам матеріалів, не мають паралелей в інших слов'янських мовах. Це найчисленніша група, вона складає 50% усіх досліджуваних слів. Сюди належать: *фіркальце*, *горня*, *плічко*, *теребильце*, *в'єнце*, *вильцѣ*, *золотцѣ*, *сѳнечко*, *війцѣ*, *гільцѣ*, *горнятко*, *давільце*, *жальцѣ*, *жітце*, *канѳвча*, *масличко*, *решітце*, *сім'ячко*, *віяльце*, *мачатко*, *намістечко*, *огнівча*, *пірцѣ*, *багѣнце*, *озѣрце*, *лядце* та ін.; 2) дедемінативи, які мають паралелі в інших слов'янських мовах, що пояснюється спільним характером їх утворення, незалежною паралельною Дд-єю у відзначених мовах або запозиченням. В залежності від ширини ізоглос такі Дд-ви поділяються на підгрупи:

а) укр.-рос.-біл. спільності, паралелі: укр. *колінце* 'згин у рослин' (Ум. 363; Гр. II, 269), рос. діал. *кольнице* 'сустав или сгиб вообще, поворот, заворот углом, зубец, перелом' (Даль II, 145), біл. діал. *колінце* 'коліно стебла' (Лекс. Пол. 105). Сюди ж належать *колісцѣ*, *містѣчко*, *крільце*, *вѳшко*, *заліско*, *бчко*, *сітце*, *дупѣльце*, *корітце*, *молочкѳ*, *полотѣнце* — усього 11% аналізо-

ваних слів. Частина із них витворилася, очевидно, ще у давньо-руський період;

б) укр.-рос. спільності, паралелі: укр. *копѣтце* 'род инкрустации из меди в форме подковы' (Гр. II, 281), ст.-рос. *копытце* 'особый узор' (1589 р.) (Ср. I, 1282); укр. *бръзкальце* 'погремушка' (Гр. I, 103), рос. діал. *бръцальце* id. (Даль, I, 134) й ін.; усього 19% дедемінітивів;

в) укр.-біл. паралелі (їх біля 6%): укр. *жерельце* 'горлышко бутылки' (Гр. I, 480), біл. *жерельце* 'горлышко у небольшого глиняного или стекляного сосуда или кувшина' (Нос. 254); укр. *жигальце* 'железный обруч для прожигания (у кузнецов)' (Аф.-Чужб. 401), біл. *жигальце* 'шильцо для выжигания маленьких дырочек' (Нос. 155), а також *барильце*, *сідёлко*, *бёрдечко*, *крёселко* та ін.;

г) укр.-рос.-біл.-чес. паралелі, спільності: укр. *гумѣнце* 'тонзура в католичского духовенства' (Жел. I, 164; Левч. 30; Ум. 186; Тимч. РМС, 88; Гр. I, 340; Руб. 430), рос. діал. *гумѣнце* 'кружок, выстриженный на макушке (темени) головы' (Волог., Костром., Нижегород., Казан., Ряз., Смол.), 'лысина' (Смол.) (СРНГ, 7, 229), біл. діал. *гумѣнце* 'кружок на темени у католического духовенства' (Нос. 125), чес. *humpence* 'лысина' (PSJČ, I, 1002) та ін.;

д) укр.-біл.-пол.-чес.-н.-луж.-словен. паралелі: ст.-укр. *око(н)це*, око 'festra' (Слав. 196), біл. діал. *воконце* 'отдушина в простой курной избе или бане для выпуска чада', 'форточка' (Нос. 64), *окэ́нцэ*, *оконцэ* 'вікно' (Лекс. Пол. 144), *акѣнца*, *акѣнцо* 'адтуліна ў закоце дома ці нежылога збудовання', 'рама з шклом, што зачыняе гэту адтуліну' (Сцяц., Нар. лекс. 19), пол. *okienice* 'віконце' (там же), словен. *okence* 'die Lufe', 'das Luftloch', 'das ovale, das runge Fenster, die Selle' (Plet., I, 808), чес. *okence* (арх.) 'віконце' (PSJČ, III, 1009), н.-луж. *hokeńco* 'ставень', в нар. песнях 'окно, оконце' (Мука, I, 398), також *wokeńco* id. (Мука, I, 912);

е) укр.-мак. паралелі: укр. *сельце* 'поселок' (Ум. 741), мак. *селце* 'zaselak' (PMJ, III, 180);

є) укр.-словен. паралелі: укр. *ядѣрце* 'ядро плодів', словен. *jádrce* 'das Reff; das Beifegel' (Plet., I, 354);

ж) дедемінітиви, виявлені в усіх чи більшості слов'янських мов: укр. *залізко* 'лезо, наконечник чи якийсь інший предмет, виготовлений із заліза', 'утюг' (Гр. II, 59; Баб. к. 106 та ін.); рос. *желѣзко* id. (ССРЛЯ, 4, 57, 58; СРНГ, 9, 104); біл. діал. *желѣзко* 'лезвие ножа', 'утюг' (Нос. 154); літ. *жалязка* розм. 'лязо гэбля, фуганка, барана і пад.' (ТСБМ, 2, 250); н.-луж. *zelezko* 'железный триножник', 'утюг', 'терка', 'скоба для лаза-

ния' та ін. (Мука, 1074); в.-луж. *želežko* 'Feuerstahl' (Pfuhl, 1043), болг. *желѣзко* 'малко некръстено още мажско дѣтя, голче, гусине, пуже, пурде, пушле, пыже, кушле, некръстеничя, некръстчя, шюля, шюлко' (Гер. 2, 15), також *Желѣзко* (чоловіче ім'я (там же)); укр. *кільце́* 'предмет (найчастіше з металу), який має форму кола' (Гр. II, 243); рос. *кольцо́* id. (ССРЛЯ, 5, 1208—1209), діал. *ко́льце, кольцо́* 'дорога по болоту?' (арх.) (Даль, II, 154); біл. діал. *кольцо́, кальцо́* 'прывязь у виглядзе абручыка' (3 нар. сл. 235; Жыв. сл. II); пол. *kolce* (чогось, напр., *gózu*), *kolca* (у церковних дверях, до яких торкався віруючий, присягаючи)' (Brück., 247—248); мак. *колце* 'колесо' (PMJ, I, 342); словен. *kálce* 'der Ring', 'das Spinnrad', 'das vordere Bfluggeltell mit den Rädchen' (Plet. I, 241, також ст.-сл. *кольце* 'annulus catenae' (Mikl., 298) та ін. Творення цих та подібних дедемінутивів можна передбачати у праслов'янський період.

Відмічені й інші українсько-інослов'янські відповідники. Виявлені паралелі дозволяють стверджувати, що явище дедемінутивації іменників середнього роду характерне для всіх слов'янських мов, а шляхи та напрями цієї дедемінутивації спільні у всій Славії.

Спостереження показали, що під Дд-ію підпадають насамперед демінутивні форми таких вихідних слів, які позначають: 1) анатомічні реалії: *вічко, очко, тільце, колінце, вушко, сердечко, тім'ячко, плічко, серденько, чільце, пальча́*; 2) різні назви, пов'язані з тваринами: *брушко, копітце, крільце, молочко, перко, пір'ячко, яєчко, ведмежатко, рільце, мачатко, пірце́*; 3) домашнє начиння, предмети хатнього вжитку, меблі та їх частини: *сітце, корітце, полотєнце, дєнце, сітечко, барільце, вікєнце, креселко, мидєлко, горня́, горнятко, канєвча, полотєнко, рєшітце, ціділко, качальце, дзеркальце*; 4) топографічні назви: *ўстячко, жерельце, джуральце, джуркальце, багєнце, лядце, озєрце, плєсце*; 5) знаряддя праці, їх частини, місця, пов'язані з трудовою діяльністю: *гумєнце, залісце, кільце, прясельце, бєрдєчко*; 6) продукти споживання: *тістєчко, ма́сличко*; 7) досить численну групу становлять у говорах Дд-ви, що витворилися на базі демінутивних форм, утворених від дієслів на -ло: *брязкальце, правільце, жигальце, теребилце, дєржальце, жальце, кова́льце, по́рскальце, качальце, дихальце, доробальце, писальце, мотовільце, віяльце*.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

- Аф.-Чужб. — Афанасьев-Чужбинский А. С. Словарь малорусского нарѣчія. — У кн.: Матеріали для сравнительного и объяснительного словаря и грамматики русского языка и других славянских нарѣчій. — СПб., 1855, т. III.
- Баб. — Бабій Ф. Й. Побутова лексика говірок Ровенщини: Канд. дис. (у машинописі).
- Бер. — Беринда Памва. Лексикон словенороский. — К., 1961.
- Біл.-Нос. — Білецький-Носенко П. Словник української мови. — К., 1966.
- Ващ. — Ващенко В. С. Словник полтавських говорів. — Харків, 1960.
- Верх. Зн. I — Верхратський І. Знадоби до словаря южнорусского. — Львів, 1877.
- Гор. — Горобець В. Й. Лексика історично-мемуарної прози першої половини XVIII ст. — К., 1979.
- Гр. — Словарь української мови /За ред. Б. Грінченка. — К., 1907—1909, т. 1—4.
- Даль — Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. — М., 1955.
- ДЛАЗ — Дзендзелівський Й. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. — Ужгород, 1958, ч. I; 1960, ч. II.
- Жел. — Желехівський Є. Малорусско-німецкий словарь: В 2-х т. — Львів, 1882—1886.
- Жыв. сл. — Жывае слова /Пад рэд. Мацкевіч Ю. Ф., Яшкіна І. Я. — Мінск, 1978.
- Закр. — Закревский Н. Словарь малороссийских идиомов. — Старосветский бандуриста. М., 1861, кн. III.
- З нар. сл. — З народнага слоўніка /Пад рэд. А. А. Крывіцкага і Ю. Ф. Мацкевіч. — Мінск, 1975.
- Коч. — Кочин Г. Е. Материалы для терминологического словаря древней России. — М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1937.
- Левч. — Левченко М. Опыт русско-украинского словаря. — К., 1874.
- Лекс. Пол. — Лексика Полесья. — М., 1968.
- Лис. — Лисенко П. С. Словник поліських говорів. — К., 1974.
- Лис. Черк. — Лисенко П. С. Словник специфічної лексики правобережної Черкащини. — Лексикографічний бюлетень, К., 1958, вип. VI.
- Макс. — Максимович М. Малоросійскія пѣсни. — К., 1962.
- Мельн. — Мельничук О. С. Словник специфічної лексики говірки села Писарівки (Кодимського району, Одеської області). — Лексикографічний бюлетень, К., 1952, вип. II.
- Моск. — Москаленко А. А. Словник діалектизмів українських говірок Одеської області. — Одеса, 1958.
- МСБГ — Матеріали до словника буковинських говірок. — Чернівці, 1971—1979, вип. 1—6.
- Нос. — Носович Й. И. Словарь бѣлорусского нарѣчія. — СПб., 1870.
- Павл. — Павловский А. Краткий малороссийский словарь. — В кн.: Павловский А. Грамматика малороссийского наречія. СПб., 1818.

- Пал. — Паламарчук Л. С. Словник специфічної лексики говірки с. Мусіївки (Вчорайшенського району, Житомирської обл.). — Лексикографічний бюлетень, К., 1958, вип. VI.
- «Розмова» Руб. — Фотокопія пам'ятки XVI ст. «Розмова».
- Синон. Слав. — Словарь малорусского нарѣчія, составленный Николаемъ Алексѣевичемъ Руберовскимъ (рукописный), кінець XIX — почат. XX ст.
- Синоніма словеноросская. — К., 1964.
- Славинецький Є. Лексикон латинський. — В кн.: Лексикон латинський Є. Славинецького. Лексикон словено-латинський Є. Славинецького та А. Корецького-Сатановського. К., 1973.
- Ср. — Срезневский И. И. Материалы для словаря древнерусского языка: В 3-х т. — СПб., 1893—1912.
- СРНГ — Словарь русских народных говоров /Под ред. Ф. П. Филина. — М., 1965—1979, вип. 1—15.
- СРЯ XI—XVII — Словарь русского языка XI—XVII вв. — М., 1972—1981, вип. 1—8.
- ССМ — Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.: В 2-х т. — К., 1977—1978.
- ССРЛЯ — Словарь современного русского литературного языка: В 17-и т. — М., 1948—1965.
- СУМ — Словник української мови: В 11-и т. — К., 1970—1980.
- Сцяц. Нар. лекс. Тимч. — Сцяцко П. У. Народная лексика і словаўтварэнне. — Мінск, 1972.
- Тимченко Є. Историчний словник українського языка. — Харків.—Київ, 1930, т. I, зош. I; 1931, т. I, зош. II.
- Тимч. РМС — Тимченко Є. Русско-малоросійській словарь: В 2-х т. — К., 1897—1899.
- ТСБМ — Глумачальны слоўнік беларускай мовы. — Мінск, 1977—1980, т. 1—4.
- Ум. — Уманець А., Спілка (Комарь). Словарь російсько-український: В 4-х т. — Львів, 1893—1898.
- Чер. — Черепанова Е. А. Словарь географических терминов Черниговско-Сумского Полесья. — Додаток до канд. дис. «Географическая терминология Черниговско-Сумского Полесья». — Глухов, 1973, машинопис.
- Яворн. — Яворницький Д. І. Словник української мови. — Катеринослав, 1920, т. I (А-К).
- Brück. — Brückner A. Słownik etymologiczny języka pelskiego. — Warszawa, 1974.
- Geb. — Gebauer J. Slovník staročesky. — Praha, 1903—1916, díl I—II.
- Гер. — Геров Н. Речник на българския език. — София, 1975—1978, т. 1—6 (останній том уклав Панчев Т.).
- Mikl. — Miklosich Fr. Lexicon palaeo slovenico-graeco-latinum. — Vindobonae, 1862.
- Мука — Мука Е. Słownik dolnosербскеje řečy ajeje narěcow. — Petrohrad, 1911—1915, t. I; Praha, 1928, t. II.
- Plet. — Pleteršnik M. Slovensko-nemški slovar. — Ljubljana, 1894—1895, del I—II.
- PMJ — Речник на македонскиот јазик со српско-хрватски толкуванья. — Скопје, 1961—1966, т. I—III.
- PSJC — Příruční slovník jazyka českého. — Praha, 1935—1957, díl I—VIII.

НАСЛІДКИ МІЖМОВНИХ ТА МІЖДІАЛЕКТНИХ ВЗАЄМОДІЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ЗООНІМІКОНІ РАЙОНУ КАРПАТ

Основне населення досліджуваної території — українці. Вони становили абсолютну більшість у селах і в маленьких містах. Тривале спільне політичне, економічне і культурне життя зв'язує їх з іншими народами, що здавна живуть у Карпатах, — поляками, словаками, молдаванами, румунами, угорцями і ін.¹ Важливе місце в економічному побуті населення Карпат у минулому мали різні регіонально-міграційні процеси, викликані перш за все голодом, економічним, політичним, національним і релігійним утиском. Ці рухи були своєрідною формою протесту і носили здебільшого місцевий, локальний характер². Крім того, Закарпаття, наприклад, майже тисячу років перебувало під колоніальним гнітом угорських феодалів, тривалий час була розчленована й Буковина, перебуваючи під юрисдикцією Румунії, у складі Молдавії, Росії, під гнітом Османської імперії, Австрії. Деякі румунські буржуазні історики, обгрунтовуючи свої шовіністичні теорії, заперечували навіть саму присутність українського населення на Буковині, заявляючи при цьому, що від Черемоша до Новоселиці не було, мовляв, інших мешканців, крім молдаванів за мовою і румунів за походженням³.

У контексті тісних зв'язків, етнокультурних контактів українського населення Карпат з іншими народами, своєрідності суспільно-політичного розвитку на західноукраїнських землях тощо значний інтерес для дослідників народнорозмовного мовлення становить лексика, яка, незважаючи на асиміляторську політику, яку протягом тривалого часу проводили тут колонізатори, зберегла яскраво виражений український характер, що пояснюється передусім великою стійкістю мови. Однак постійний і тривалий обмін елементами культури побуту, що взагалі сприяє розвитку культури контактуючих етносів, привів до певних змін і в самій лексиці українських говорів, як і в лексиці сусідніх слов'янських (і неслов'янських) мов.

У зв'язку з природно-географічними умовами Карпат та

¹ Див.: Гошко Ю. Г. Населення Українських Карпат XV—XVIII ст. — К., 1976, с. 3.

² Див. Копчак В. П., Копчак С. И. Население Закарпатья за 100 лет. 1870—1970. — Львів, 1977, с. 146.

³ Див.: Нариси з історії Північної Буковини. — К., 1980, с. 3, 6.

іншими причинами тваринництво, як і землеробство, в економічній структурі було провідною і життєво необхідною галуззю сільського господарства гірського населення Карпат у минулому. Ним у Карпатах здавна займалися всі народи, що тут проживали. Полонинне вівчарство, як переконливо зауважував Д. Кранджалов⁴, теж є спільним надбанням. Дослідник відзначав помилковість теорії про румунське походження цієї культури у Карпатах і на Балканах: румуни не були основним етнічним елементом, який заселяв Карпати, а на Балканах пастівництвом займалися не тільки румуни, а й греки, албанці, серби, турки⁵. Карпатська пастуша культура є перш за все результатом розвитку місцевих умов і можливостей: природа сама спонукала людину шукати собі й інші засоби для життя, наприклад, у розведенні домашньої худоби.

У карпатоукраїнському ареалі склалася багата і розгалужена система зоонімікону, в якій широко простежуються, зокрема, наслідки українсько-угорської, українсько-румунської, українсько-польської, українсько-словацької й ін. інтерференції і в галузі зоонімії.

Стаття виконана на зооніміїному матеріалі, зібраному автором протягом 1975—1981 рр. у 120 селах Закарпатської, Львівської, Івано-Франківської і Чернівецької областей, а також на основі добутих нами з різних друкованих джерел (лексикографічні праці, діалектні, фольклорні, етнографічні та інші матеріали) даних і містить типологічну характеристику семантичних та інших особливостей окремих запозичень у зоонімії досліджуваного ареалу. Це дасть можливість виявити як деякі локальні риси, так і загальні закономірності зоонімікону Українських Карпат.

1. Українсько-угорська інтерференція в ареалі карпатоукраїнської зоонімії

1.1. Лексема *бърна* (<угор. *bagna* 'коричневий, карий, бурий' (про масть) (УУС, 51) в українському зооніміконі Карпат здавна була активним лексичним матеріалом, що підтверджується наявністю тут великої групи кличок з цим компонентом. За моделями, що існують у загальномовній системі, на базі цього запозичення, крім клички *Бърна* (59, 60, 62, 76, 92, 106, 107 і ін.), з'явилися ще такі назви тварин за ознакою масті: *Барнїл'а* (37, 58, 61, 76 і ін.), *Барнїша* (14, 15, 27, 58, 61, 76,

⁴ Див. Krاندžalov D. Valaši na Moravě. Materiály, problémy, metody. Praha, 1963, с. 239, 241.

⁵ Див. Krандžalov D. Зазнач. праця, с. 242.

89 і ін.), *Бáрнол'а* (60, 76, 91), *Барніц'а* (61, 74), *Бáрниша* (95, 107, 109), *Барніца* (107, 108, 113, 118), *Барніц'а* (95, 108, 112), *Барніа* (40, 57, 62, 91), *Бáрніц* (107, 108, 112, 117), *Барній* (10, 18, 29, 46) і ін. — всього близько 20 дериватів. На мовній карті досліджуваних говорів ці структури відзначаються досить яскравою регіональною дистрибуцією. Частіше вживаються як клички ВРХ, зокрема корів коричневої (темної) чи навіть чорної масті, рідше — овець, кіз, в окремих випадках — свиней (43, 45, 62). У друкованих джерелах знаходимо клички *Барнуля* 'темно-брунатна корова' (ВП, 32), *Барнюха* (Ж. I, 14), *Барноха* 'темно-брунатна корова' (ВП, 32), *Барна* 'червоно-коричневий кінь, віл' (ВЗ I, 202) і ін. Ізоглоси цих фактів мають продовження в інших ареалах, охоплюючи й інші слов'янські мови; пор. словац. *Вгпуша* (корова) (PZ, 84), *Вгпуша* (корова тьмяногніда), *Вгноша* (корова), *Вгна*, *Вгно* (кінь) (Kálal, 42), *Вгнош* (кінь) (SSJ I, 133); пол. *Вгпок* (кінь), (Bubak, 293); с.-х. *Бр-ья* (кобила, вівця з плямою на голові) (ПОР, 174, 185) та ін.

1.2. Угор. *deges* 'инистий, вкритий інеєм' (УУС, 124) побутує в українських говорах Карпат тільки на ономастичному рівні. На базі цього запозичення тут з'явилися клички *Дéреш* (69, 71, 88, 28, 43, 45, 59, 60, 76, 10, 18, 29). Вживається на означення коня (вола) (з досить широким колом відтінків): звичайно гнідого з сірувато-білим відтінком («кінь морозоватий, дерешистий») (ВЗ, I, 214), білого (сивого) коня («*dunkler Honigschimmel*») (Ж., I, 177), коня гнідого, що «березя в сиваво-біле» (ВП, 33), чалого коня, вола (Г., I, 370). На інших слов'янських територіях цей зоонім теж знаходить паралелі; пор. пол. *Degesz* (апелятиви *dezesz*, *degeš* (кінь сивої масті) (Bubak, 293); кінь масті сиво-червоної (Moroz. I, 57; II, 13), *Dereška* (кобила) (Bubak, 293); словац. *dereš* (кінь білуватої масті) (Matejč., 112), *Dereš* (кінь) (PZ, 84) і ін. Словотвірних варіантів, крім пол. *Dereška*, не виявлено у досліджуваних говорах.

1.3. Угор. *tarka* 'строкатий, рябий' (УУС, 740). Клички з семантикою «тварина строкатої, рябої масті» широко використовуються в усіх Українських Карпатах у групі за характерною ознакою. Утворені різним способом деривати мають досить яскраве ареальне вираження. Серед виявлених нами кличок цієї групи — *Тарчїл'а* (92, 107, 109 і ін.), *Таркїл'а* (40, 60, 76, 91 і ін.), *Таркїша* (77, 89, 90 і ін.), *Таркїн* (15, 25, 58 і ін.), *Таркó* (59, 60, 61, 92, 93 і ін.), *Тáркоша* (25, 37, 39), *Таркїн'а* (74, 89, 107 і ін.), *Тáрчїа* (26, 40, 109); на обстежуваній території знані також і численні варіанти типу *Теркán'и*, *Теркáч*, *Теркїл'и*, *Теркó* і ін.) — всього близько 25 кличок. Клички: *Таркуля* 'строката корова' — у лемківських говорах (ВГЛ, 95), *Тарча*,

Тарчуля (Шариш, суч. Словаччина) 'т. с.' (ВЗ, II, 270), *Таркач* (кінь білий з чорними або рижими плямами) і *Тарко* (строката собака) (Г. IV, 248), *Таркач* (кінь 'таркатий, тарановатий або сорокатий, т. є. білий і чорно, брунотно або рижо плямлений') (ВЗ, 33).

Зафіксовані в наших лексичних матеріалах зооніми знаходять достатнє підтвердження і в суміжних слов'янських мовах: пор., напр., словац. *Ťaršula*, *Ťarčuľa*, (корови) (PZ, 82), *Ťarko* (кінь з кольоровими боками) (*Matejč.*, 112); пор. ще прикметники: пол. *tarkaty* (*Mogoz. I*, 186), словац. *tarkavu* (*SSJ*, IV, 495), *targavý*; в українських говорах Карпат — *тарка́тий*, *таркані́стий*, *теркатий*, *теркані́стий* і ін. (Г. IV, 256). Д. Кранджалов, наприклад, слово *тарка́тий* у мові гуцулів і буковинських українців вважає румунським (CRV, 445), хоч у списку слів (їх 24), які, на його думку, потрапили в Моравію з української мови через польську і словацьку, його як румунізму немає (CRV, 444).

Слід зауважити, що серед зоонімів, пов'язаних з цією ознакою, є чимало таких, які утворені на власному мовному матеріалі. Наприклад: *Соро́ка*, *Сорока́н*, *Сороку́н* (останні як клички баранів відомі на Рахівщині); *Р'аба* (7, 11, 20, 30, 36, 112, 116 і ін.), *Р'абéша* (92, 108, 109 і ін.), *Р'абу́н'а* (94, 97, 115 і ін.), *Р'абу́ша* (97, 98, 101, 113), *Р'абу́ха* (36, 47, 78) і ін. (кури, гуси, корови, вівці); *Латка́н'а* (48, 49, 102), *Латку́н* (49, 114), *Латка́нич* (26, 40), *Латáйка* (107, 115, 118) і ін. (барани, корови, кози, гуси, кури, собаки, свині і ін.) і т. д. Паралелями для цих кличок є, зокрема, словац. *Strakoš* (віл, кінь, собака) (*SSJ*, IV, 269), *Strako* (кінь) (PZ, 86), *Strakoš* (строкатий віл) (*Bart.*, 402), *Strakaľa* (строката вівця) (*Bart.*, 402); пол. *Srokula* (чорно-строката корова) (*Warchoń*, 333) і ін.

1.4. Угор. *keselyű* 'шуліка; коршак' (УУС, 359) або *kesely* 'білоногий' (УУС, 359). Цей апелятив набув статусу зооніма уже на українському ґрунті. Говори Карпат зберігають його у кличках із значенням тварини з білими ногами, взагалі строкатої тварини: *Кешéл'а* (93, 106, 107, 108, 109), *Кéшил'* (16, 29, 61, 87, 88), *Кешел'áк* (92, 93, 106), *Кешелі́ць'а* (107, 109) і ін. (віл, корова, кінь, баран, вівця, курка і ін.); пор. *Кéшу*, *Кéшóле* (віл, кінь, цап), *Кéшел* (віл), *Кáшел* (віл), *Кеш* (кінь), *Кéшель* (кінь) і ін. в румунських селах на Закарпатті. Наші спостереження показують, що вживання цих кличок обмежене в основному територіїю Закарпаття, хоч дослідники фіксують їх спорадично і в інших південно-західних говорах: *Кешель*, *Кешели́стий* (Ж. I, 341), *Кишель* («кишелистий віл (Стрий) має по собі багато плям, плямистий») (ВНЗ, 73), «сорокатий, білий

і чорний; білий і червоний» (ВНЗ, 66). З атрибутивним значенням цього апелятива пов'язані й подібні клички в інших слов'янських мовах; пор. словац. Kešel' (віл) (PZ, 85), Kešo (віл) (PZ, 82), Kešena (корова) (PZ, 85); пор. також kešiak (віл з рогами, загнутими назад) (Kálal, 237); keš, kešavý (віл, кінь строкатий) (Machek, 199) і ін.

1.5. Деякі інші угорські запозичення у сфері української зоонімії.

На Закарпатті, особливо у південних його районах, що безпосередньо межують з угорським етносом, знані ще, наприклад, такі клички, що теж за походженням є запозиченнями: *Гéd'a* (коза, корова), *Гéd'еша* (корова), *Гéd'ушка* (коза, вівця) <угор. hegyes 'гострий' (УУС, 305); пор. словац. Hedeša (корова) (PZ, 85); *Бóгар* (віл) <угор. bogár 'жук' (УУС, 84); *Рéндеш* (кінь, віл), *Рéндешка* (корова) <угор. gendes 'акуратний' (УУС, 664); пор. словац. Rendeš (кінь) (PZ, 84). Як кличку вола останню фіксує і Л. Чопей (CL, 290); *Бімбов* (віл) <угор. bimbo 'брунька' (УУС, 81). Як кличка вола *Вімбо* вживається і в угорській мові (CL, 290); *Фáков*, *Фáкол'a* (кінь, віл, корова, буйволиця) <угор. fakó 'блідий, тьмянний, русявий, сивий' (УУС, 224). Як зоонім *Гакó* знане в угорській мові (CL, 290); *Кайла* (віл з покрученими рогами) <угор. kajla 'кривий, косий' (УУС, 342), *Віраг* (кінь, віл) <угор. virag 'квітка'. Як кличка побутує і в угорській мові (CL, 290); *Сілай* (кінь) <угор. szilaj 'невгамовний, нестримний, буйний, шалений' (УУС, 719). Ця кличка виявлена нами у сс. Квасове, Нижні Ремети Берегівського району Закарпатської області; пор. також прізвище *Сілай*; *Сéйка* (віл) <угор. szöke 'білявий, русий' (УУС, 724). Як кличка *Szöke* є в угорській мові (CL, 290); пор. ще словац. Sejka (корова) (PZ, 85). Нерідко в говорах досліджуваної території в ролі кличок виступають угорські імена (повні форми або їх варіанти): *Ванді*, *Вöзсö*, *Вéла*, *Золі*, *Лосі*, *Рітуу*, *Ралі* і ін., здебільшого у складі кличок коней (у минулому й волів): *Бóнді* (й) (кінь, віл) (41, 54, 56, 58, 62, 71, 76 і ін.); *Бéжі* (йа) (корова, кобила) (54, 55, 58, 71); *Бéйла* (кінь, віл) (74, 75, 89, 92, 94, 106); *Лóці* (кінь, віл, бик) (28, 43, 45, 54, 60, 76, 89, 91); *Піг'у* (кінь, віл) (69, 75, 90, 106, 108); *Пóлі* (й) (кінь) (59, 60, 61, 71, 91, 95, 109).

2. Українсько-румунська інтерференція в ареалі карпатоукраїнської зоонімії

2.1. Рум. bucălaie 'чорноморда вівця' (PPC, 193). Цей прикметник у говорах переважно південно-східної частини Закарпаття (села Тячівського, Рахівського районів), у селах Чернівецької області, а також на деяких інших територіях у районі

Карпат послужив основою для багатьох кличок тварин з різною комбінацією масті на голові (інколи і по всьому тілу) тварини. Ці клички присвоюють звичайно вівцям, баранам, а зрідка — і коровам, домашній птиці. Серед кличок овець, у складі яких виступає запозичений елемент, подамо такі: *Букулáйя*, *Букулéша*, *Букулáша*, *Букулáйка*, *Букулáс'а* та їх варіанти титу *Боколáйя*, *Будулáйя*, *Булáйя*, *Букулíш'и*, *Букулáши* і ін.); барани — *Букулáй*, *Букулáйко*, *Букулáйчик*, *Букулáй*, *Букулáн* та ін. У сусідніх румунських селах знані клички *Букулáе*, *Букулéу*, *Букальв* (с. Біла Церква). На українському ґрунті, як бачимо, запозичене слово зазнало цілий ряд змін. Деякі з цих кличок, як повідомляють інформатори, мають навіть зневажливий відтінок (107, 109).

2.2. Рум. *oácheş* 'з чорними плямами навколо очей' (PPC, 908), що у свою чергу <лат. *oculus* 'око' (Machek, 554). Клички з цим запозиченням у говорах досліджуваної території становлять досить велику групу. Тварині білої масті (частіше вівці) з білими навколо очей (іноді ще й мордочки), чорними або коричневими пружками чи плямами («вакleshиста», «вакішиста», «вічканиста», «околариста» і т. ін.) у досліджуваних говорах часто дають імена: *Ваклéша* (15, 27, 40, 42, 44, 45, 61, 69, 75, 91, 94, 107, 108), *Вáкíша* (95, 107, 109), *Вакишúн'а* (96, 98, 109), *Вáклешóл'а* (26, 27, 32, 47), *Ваклешáн'а* (28, 37, 42, 58, 76, 107, 108, 109), *Ваклешúн'а* (27, 42, 61, 94, 101, 102, 112, 113, 118), *Вáкóша* (112, 114, 117), *Вакóшка* (94, 107, 108, 113, 114), *Вакúша* (95, 106), *Вáтíшка* (107, 109, 113), *Вáт'úшка* (104, 112, 118), *Ватíшйна* (21, 32, 33, 47, 80) і ін. Баранів за цією ознакою називають *Вáкíш* (107, 109, 113), *Вакíшúн* (96, 97, 98, 106), *Вакíшко* (21, 33, 47, 105), *Вакíшáн* (92, 94, 97, 98), *Вакíшчúк* (98, 107, 108, 109), *Вáкуш* (92, 106, 108, 109, 113), *Вáкош* (108, 113) і ін. Рідше такі клички можуть даватися ще й козам. Як кличка корови вживається *Ваклéша* у деяких гуцульських селах Рахівщини (108, 109). Іншим тваринам ці клички звичайно не присвоюють. Окремі належні сюди факти зафіксовані у друкованих матеріалах: *Вакíша* (с. Жаб'є, суч. Верховина Івано-Франківської області), 'т. с.' (ВНЗ, 75), *Ваклеша*, *Ваклешиста* (с. Лавочне) 'т. с.' (ВНЗ, 75), *виклешьи* (ОЖГ, 148). Є подібні клички і в інших слов'янських мовах; пор. болгар. *Ваклушка* 'вівця з чорною вовною біля очей' (Героу I, 103), прикметники *вáкльий*, *вáкльастий* 'чорноокий', пор. *Vakeša* (поряд з *Bakeša*), *Vakešiak* (цап) (Kálat, 758), *Vakešak* (баран) (Bart., 473), *Vakeša* 'біла вівця, а навколо губів і носа темна' (Bart., 473). *Vakeša* 'ім'я корови або вівці блідуватої масті' (SSJ, 13); *Vakeša* (і *Bakeša*) 'т. с.' (Machek, 554); пор. та-

кож пол. Bakeša (Oczkula, Okajka) 'т. с.' (Moroz. III, 88—89), Bakszulula (Moroz. I, 36) і ін.; Bakeša (вівця) (Kálal, 14) і ін.

Можливо, цей балканський елемент у карпато-слов'янському пастівництві не можна категорично тлумачити безпосередньо як румунізм.

За цією ознакою у слов'янських Карпатах з'явилися і клички типу укр. *Ока́йа* (вівця) (ВНЗ, 75), *Ока́йка* (92, 93, 95, 107, 108), *Очка́н'а* (43, 44, 59, 62), *Вічка́н'а* (59, 60, 61, 76, 95, 108), *Околáрийа*, *Околáрийка* (40, 57, 61, 76, 109); пор. пол. *Okajka* 'вівця з обводами навколо очей' (Moroz. I, 129), *Okaistka*, *Oczkula* (Moroz. I, 127, 129), словац. *Okaja* (Bart. I, 258), *Očkaňa* (Bart. I, 248) і ін.

2.3. Рум. *brandușă* 'шафран весняний' (PPC, 104). З цим апелятивом на досліджуваній території пов'язуються різні варіанти кличок тварин, які по всьому тілі мають вперемішку досить дрібні білі і чорні плямки, наче квіти («бриндушиста», «квітканиста», «цвіталіста»). Чіткий ареал окреслюють тільки в гуцульських говорах на Закарпатті, а також на півдні Івано-Франківської області (Верховинський, Косівський райони), у селах Чернівецької області. Апелятивні лексеми *бриндúшка*, *брандúшка* 'перша весняна квітка', 'підсніжник' зафіксовані словниками (Г. I, 92; МБГ, I, 40); пор. також болгар. *брeндúшкы* 'рання квітка' (Геров I, 71). Наші матеріали свідчать, що у більшості випадків клички *Брендáн'а*, *Брендúша*, *Брендúл'а*, *Брeндóша*, *Брендúшка*, *Брандúша* тощо; *Брендушкúн*, *Брендушкóвий* і ін., утворені від назви квітки, надаються вівцям, козам, коровам, а зрідка і домашній птиці. У колі цих зоонімів спостерегаємо, однак, і певні розбіжності семантичного характеру. Так, у окремих випадках (сс. Квасн, Богдан, Ясіня, Розтоки Рахівського району) *Бриндúша* — чорна, біла коза, вівця, а не «квітчаста». Мотивом при називанні тут послужили не фізичні (зовнішні) ознаки тварини, а час її народження (навесні). Подібні випадки є і в окремих інших селах. Такої масті тварин порівнюють часто з квітками взагалі (діалектн. *кoсúця*, *цвітка*, *чúчка* і под.), у зв'язку з чим у говорах Українських Карпат досить поширеними є й інші групи кличок: *Квітка* (37, 39, 54, 56, 60), *Квіта́н'а* (3, 9, 11, 30, 46), *Квітка́н'а* (32, 33, 80, 93), *Квітол'а* (59, 60, 76, 79), *Квіту́л'а* (93, 95, 108, 113, 118), *Квіт'а* (коза, кобила) (21, 32, 97, 106), *Квіту́н'а* (24, 25, 44); *Квіту́н*, *Квітний*, *Квіту́нчик* (барани, цапи); *Цвітол'а*, *Цвіт'а* (корови, вівці, кози) (8, 16, 29, 60, 89, 107, 118) і ін. Деякі з перелічених зоонімів зафіксовані словниками: *Квіту́ня* «корова білої масті з червоними плямами» (МБГ, IV, 32), *Квітуля* 'червона корова з білими латками' (ВГЛ, 423), *Цвітуля* 'червона або чорна

корова з дрібними білими плямами' (ВНЗ, 74; Ж. II, 1051) і (інша мотивація) *Цвітуля* — корова, що народилася в цвітну неділю (релігійне свято) (ВЗ, 32) і ін. Пор.; укр. *квітастий, квітчастий, квітустий* 'різного кольору, різнобарвний' (СУМ, IV, 137). Ізоглоси цих зоонімів продовжуються і в інших ареалах; пор. пол. *Kwiatula* 'т. с.' (Mogoz. I, 107), корова червоно-строката (Warchol, 331), словац. *Kvetula* 'корова червоно-квітчаста'; пор. ще *Kvetuľa* (корова) (PZ, 82, 85), *Květa* (корова), *Květula* (корова) (Bart. I, 173), *Květuša* (корова) (Bart. I, 803; Káral, 289); блр. *Квятўля* 'ряба корова' (Лобач, 177) і т. д.

2.4. З рум. *aláciu* 'строкатий' (PPC, 54) у говорах дослідження пов'язуються клички *Алача́на, Алачі́на, Алачі́нка, Алачі́ста, Алачу́ха, Алач* (цап, віл); *Олачі́на, Олчї́нка, Олачі́ста, Олочі́на* і ін. Ці утворення використовуються частіше як назви овець, кіз, рідше волів. В інших українських говорах, крім розташованих безпосередньо з румунським етносом, такі клички не вживаються.

2.5. Рум. *cornút* 'рогатий' (PPC, 334). З цим словом майже в усіх Українських Карпатах пов'язана кличка *Корну́та*, яка звичайно дається тварині (мала рогата худоба) у залежності від форми рогів, їх розмірів та спрямування і т. ін. Так, в окремих місцевостях (59, 60, 76, 91, 108 і ін.) кличку *Корну́та* дають здебільшого вівцям з великими, довгими і добре розвиненими рогами. Ця кличка у цьому значенні фіксується друкованими матеріалами (ВНЗ, 74; ВЗ I, 228), варіант *Корну́ца* 'вівця з прямими рогами' — у буковинських говорах (МБГ IV, 80); пор. також словац. *cornuta* 'рогата вівця' (SSJ I, 749), *Cornuta* 'вівця з покрученими рогами' (Machek, 222); пол. *cornuta, karnuta, kurnuto* 1. 'вівця, баран з рогами' і 2. 'вівця, баран без хвоста' (Mogoz. I, 96).

3. Біла або сива вівця з дрібними темними цятками на мордочці (виглядає наче замурзана) має у говорах Українських Карпат ряд таких кличок: *Муреша* (15, 25, 26, 28, 42, 59, 62, 74, 91, 104, 114), *Мурáн'а* (12, 19, 30, 31, 45, 76), *Мурéса* (26, 40, 43, 45), *Мурешáн'а* (42, 59, 62, 75, 92, 106), *Мурешї́ста, Мурéшка* (58, 60, 96, 97, 80, 101, 113, 116); *Мурга́* (60, 62, 76, 93, 95, 108, 109), *Мурга́н'а* (93, 95, 108, 109) і ін. Одна група цих кличок, як бачимо, пов'язана семантично із словом *мурий*, інша — із словом *мурга́*. Такі клички даються переважно вівцям, козам, дуже рідко іншим тваринам — коровам, волам, птиці: *Мурáш* (віл, баран) (15, 24, 28, 44, 59, 61, 74), *Мурáшка* (41, 58, 74, 75, 92, 107), *Мурéш* (8, 16, 18). Інші тварини, крім овець і кіз, дуже рідко мають згадану масть. Клички, пов'язані із словом *мурий* 'темно-сірий або сіро-бурий із плямами' (про

масть) (СУМ, IV, 829), фіксують різні друковані джерела: *Муря* 'бик' (ВНЗ, 73), *Мурешьы* 'вівця біла з бурим' (ОЖГ, 148), *Муреша* (с. Лавочне) 'вівця чорна з цятками білими коло очей' (ВНЗ, 75) та ін.

Чимало на досліджуваній території кличок з коренем *мург-*. Можливо, їх слід пов'язувати із південнослов'янізмами: пор. болг. *мургав* 'смуглявий' (БГРС, 328); с.-х. *mürgas* (t) (ВЗ, 38). Цього типу клички теж добре фіксуються; пор. *мургій* (віл) 'майже чорний, ніби обсмалений' (ВНЗ, 42), *Мурга* 'чорний віл' (ВНЗ, 74), *Мургуца* 'чорна корова' (ВНЗ, 74), *Мурза*, *Мурда* 'вівця мурдзяста', т. є. 'коло очей чорна' (ВГЛ, 436) і ін.

Паралелями для обох груп зоонімів (з широким колом значень) є, зокрема, пол. *Mogys*, *Mogyska* 'вівця з темними латками чи цяткам ина морді' (Mogoz. I, 119—120), *Mogys* (віл), *Mogusek* 'віл, бик темно-червоний' (Mogoz. III, 135), *Murcula* 'вівця біла з чорними плямами на морді' (Mogoz. I, 122); прикметники *murciaty*, *murcaty*, словац. *murğa* 'вівця «муриниста», забруднена по губі' (Bart. I, 210), *Murena* (корова) темно-сіра смугаста (Bart. I, 209); пор. ще словац. *murğa* 'вівця, яка має по тілу великі чорні смуги' (Bart. I, 209). *Махек* (*Machek*, 313), слова *murğa*, *murğaša* 'вівця з чорними смугами' вважає спільним надбанням пастівницької карпатської культури.

Як свідчить проаналізований матеріал, у народному зооніміконі українських говорів району Карпат широко відбиті запозичення, що є результатом спільного життя східних слов'ян з іншими народами в межах Карпат. Широкі багатовікові контакти української мови з сусідніми слов'янськими (і неслов'янськими) мовами привели до інтерференції мовних систем. Виявилось, що переважна більшість зоонімів румунського, угорського походження спільна для всіх чи більшості слов'янських груп у Карпатах.

Процес запозичення зоонімів, як правило, супроводився оформленням запозичених основ за допомогою власне слов'янських або раніше засвоєних словотворчих засобів.

Більшість запозичень у галузі зоонімії району Карпат досить прозора в етимологічному і словотвірному відношенні, тому її можна класифікувати за принципом семантичної характеристики вихідних основ (апелятивів). За незначними винятками ця група кличок з точки зору семантики належить до групи зоонімів, які називають прямо чи посередньо якісь ознаки тварини.

Зооніми типу укр. *Квітұл'а*, *Сивұл'а*, пол. *Kwiatula*, словац. *Kvetula*, *Kvetuľa* і ін. слід розглядати, очевидно, як наслідок

паралельних процесів у сусідніх слов'янських мовах, зумовлених спільними тенденціями розвитку цих мов, їх структурною близькістю тощо.

СПИСОК ОСНОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

1. БГРС — Болгарско-русский словарь. — М., 1966.
2. ВГЛ — Іван Верхратський. Про говір галицьких лемків. — Львів, 1902.
3. ВЗ — І. Верхратський. Знадоби до пізнання угорсько-руських говорів, ч. I, II. — Львів, 1899—1901.
4. ВНЗ — І. Верхратський. Нові знадоби номенклатури і термінології природописної, народної, збирані між людом. — У кн.: Збірник математично-природописно-лікарської секції наукового т-ва ім. Шевченка, т. XII, Львів, 1908.
5. Г — Словарь української мови /за ред. Б. Д. Грінченка. — К., 1907—1909, т. 1—4.
6. Ж — Желехівський Є., Недільський С. Малорусько-німецький словар. — Львів, 1886, т. 1—2.
7. Лобач — Лобач С. Г. Заонімы (уласныя назвы — мянушкі кароў). — У кн.: Беларуская анамастыка, М., 1977.
8. МБГ — Матеріали до словника буковинських говірок. Вип. 5. — Чернівці, 1976.
9. ОЖГ — Антін Онищук. З народного життя гуцулів. — Матеріали до української етнології. Львів, 1912.
10. ПОР — Мато Пижурица. Из ономастике Роваца. — Нови Сад, 1971.
11. РРС — Румынско-русский словарь. — Москва, Вухарест, 1980.
12. СУМ — Словник української мови. — К.: Наук. думка, 1970—1980, т. 1—11.
13. УУС — Угорсько-український словник. — Будапешт, Ужгород, 1961.
14. Bart. — František Bartoš. Dialektický slovník moravský. Praha, 1906, ч. 1—11.
15. BZ — Mato Pižurica. Boje u zoonimiji. — Sarajevo, 1977.
16. Геров — Найден Геров. Речник на българския език. — София. 1975—1978, т. 1—6.
17. CL — Csörey László. Magyar szók a rutén nyelvben. — У кн.: Nyelvtudományi közlemények. — Budapest, 1881.
18. CRV — Dumitru Crânjală. Rumunské vlivy v Karpatech. — Praha, 1938.
19. Kálal — Kálal M. Slovenský Slovník z literatury aj nářečí. — Banská Bystrica, 1924.
20. Matejč. — Jan Matejčík. Lexika Novohradu. Vecný slovník. — Banská Bystrica, 1973.
21. Machek — V. Machek. Etymologický slovník jazyka českého. — Praha, 1968.
22. Moroz. — Wanda HERNICZEK-MOROZOWA. Terminologia polskiego pasterstwa górskiego. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk. 1975—1976, ч. I—IV.
23. SSJ — Slovník slovenského jazyka. — Bratislava, 1959—1965, т. I—IV.
24. Warchol — Stefan Warchol. Nazwy własne krów w kilku zabytkach rękopiśmiennych małopolskich z końca XVII i XVIII wieku. — Onomastica, ч. III, Warszawa, 1961.

СПИСОК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТИВ, ВКЛЮЧЕНИХ У МЕРЕЖУ ДОСЛІДЖЕННЯ

1. Старява (Старосамбірський р-н, Лв.)
2. Білич
3. Вільшаник (Самбірський р-н, Лв.)
4. Чайковичі (Самбірський р-н, Лв.)
5. Верхній Дорожів (Дрогобицький р-н, Лв.)
6. Гірське (Миколаївський р-н, Лв.)
7. Мшанець (Старосамбірський р-н, Лв.)
8. Лімна (Турківський р-н, Лв.)
9. Тур'є (Старосамбірський р-н, Лв.)
10. Сторона (Дрогобицький р-н, Лв.)
11. Раневичі (Дрогобицький р-н, Лв.)
12. Яблунівка (Стрийський р-н, Лв.)
13. Заріччя (Жидачівський р-н, Лв.)
14. Нова Стужиця (В.-Березнянський р-н, Зк.)
15. Ужок (В.-Березнянський р-н, Зк.)
16. Нижнє Висоцьке (Турківський р-н, Лв.)
17. Ясениця (Турківський р-н, Лв.)
18. Новий Кропивник (Дрогобицький р-н, Лв.)
19. Підгородці (Сколівський р-н, Лв.)
20. Жулин (Стрийський р-н, Лв.)
21. Болахів (Долинський р-н, Ів.-Ф.)
22. Мельнич (Жидачівський р-н, Лв.)
23. Острів (Галицький р-н, Ів.-Ф.)
24. Завосина (В.-Березнянський р-н, Зк.)
25. Чорноголова (В.-Березнянський р-н, Зк.)
26. Турички (Перечинський р-н, Зк.)
27. Люта (В.-Березнянський р-н, Зк.)
28. Буковець (Воловецький р-н, Зк.)
29. Матків (Турківський р-н, Лв.)
30. Тухолька (Сколівський р-н, Лв.)
31. Тухля (Сколівський р-н, Лв.)
32. Козаківка (Долинський р-н, Ів.-Ф.)
33. Старий Мізунь (Долинський р-н, Ів.-Ф.)
34. Сваричів (Рошніатівський р-н, Ів.-Ф.)
35. Студінка (Калуський р-н, Ів.-Ф.)
36. Стриганці (Івано-Франківський р-н, Ів.-Ф.)
37. Кам'яниця (Ужгородський р-н, Зк.)
38. Коритняни (Ужгородський р-н, Зк.)
39. Пацканьове (Ужгородський р-н, Зк.)
40. Порошкове (Перечинський р-н, Зк.)
41. Верхня Визниця (Мукачівський р-н, Зк.)
42. Плоске (Свалявський р-н, Зк.)
43. Підполоззя (Воловецький р-н, Зк.)
44. Верб'яз (Воловецький р-н, Зк.)
45. Гукливе (Воловецький р-н, Зк.)
46. Опорець (Сколівський р-н, Лв.)
47. Вишків (Долинський р-н, Ів.-Ф.)
48. Суходіл (Рошніатівський р-н, Ів.-Ф.)
49. Ясень (Рошніатівський р-н, Ів.-Ф.)
50. Хмелівка (Богородчанський р-н, Ів.-Ф.)
51. Радча (Івано-Франківський р-н, Ів.-Ф.)

52. Долина (Глумацький р-н, Ів.-Ф.)
53. Колінки (Городенківський р-н, Ів.-Ф.)
54. Зняцево (Мукачівський р-н, Зк.)
55. Горонда (Мукачівський р-н, Зк.)
56. Лецовиця (Мукачівський р-н, Зк.)
57. Сасівка (Свалявський р-н, Зк.)
58. Керецьки (Свалявський р-н, Зк.)
59. Річка (Міжгірський р-н, Зк.)
60. Торун (Міжгірський р-н, Зк.)
61. Син. Поляна (Міжгірський р-н, Зк.)
62. Синевир (Міжгірський р-н, Зк.)
63. Пороги (Богородчанський р-н, Ів.-Ф.)
64. Маркова (Богородчанський р-н, Ів.-Ф.)
65. Лоева (Надвірнянський р-н, Ів.-Ф.)
66. Лісний Хлібичин (Коломийський р-н, Ів.-Ф.)
67. Росохач (Городенківський р-н, Ів.-Ф.)
68. Бабин (Заставнівський р-н, Чв.)
69. Квасове (Берегівський р-н, Зк.)
70. Доробратове (Іршавський р-н, Зк.)
71. Нижні Ремети (Берегівський р-н, Зк.)
72. Осій (Іршавський р-н, Зк.)
73. Широке (Виноградівський р-н, Зк.)
74. Довге (Іршавський р-н, Зк.)
75. Нижній Бистрий (Хустський р-н, Зк.)
76. Колочава — Лазн (Міжгірський р-н, Зк.)
77. Лопухів (Брустури) (Тячівський р-н, Зк.)
78. Бистриця (Рафайлово) (Надвірнянський р-н, Ів.-Ф.)
79. Микуличин (Надвірнянський р-н, Ів.-Ф.)
80. Середній Березів (Косівський р-н, Ів.-Ф.)
81. Сопів (Коломийський р-н, Ів.-Ф.)
82. Іллінці (Снятинський р-н, Ів.-Ф.)
83. Потічок (Снятинський р-н, Ів.-Ф.)
84. Онут (Заставнівський р-н, Чв.)
85. Топорівці (Новоселицький р-н, Чв.)
86. Рукшин (Хотинський р-н, Чв.)
87. Олешник (Виноградівський р-н, Зк.)
88. Чорнотисів (Виноградівський р-н, Зк.)
89. Крива (Хустський р-н, Зк.)
90. Стеблівка (Хустський р-н, Зк.)
91. Копашнево (Хустський р-н, Зк.)
92. Угля (Тячівський р-н, Зк.)
93. Тарасівка (Тячівський р-н, Зк.)
94. Водиця (Рахівський р-н, Зк.)
95. Лазещина (Рахівський р-н, Зк.)
96. Кривопілля (Верховинський р-н, Ів.-Ф.)
97. Соколівка (Косівський р-н, Ів.-Ф.)
98. Криворівня (Верховинський р-н, Ів.-Ф.)
99. Розтоки (Путильський р-н, Чв.)
100. Коритне (Вижницький р-н, Чв.)
101. Луківці (Вижницький р-н, Чв.)
102. Шипинці (Кіцманський р-н, Чв.)
103. Старі Бросківці (Сторожинецький р-н, Чв.)
104. Зелений Гай (Новоселицький р-н, Чв.)
105. Подвірне (Новоселицький р-н, Чв.)
106. Тересва (Тячівський р-н, Зк.)

107. Росішка (Рахівський р-н, Зк.)
108. Ділове (Рахівський р-н, Зк.)
109. Богдан (Рахівський р-н Зк.)
110. Зелена (Верховинський р-н, Ів.-Ф.)
111. Гринява (Верховинський р-н, Ів.-Ф.)
112. Киселиці (Путильський р-н, Чв.)
113. Долішній Шепіт (Вижницький р-н, Чв.)
114. Банилів (Сторожинецький р-н, Чв.)
115. Старий Вовчинець (Глибоцький р-н, Чв.)
116. Тарашани (Глибоцький р-н, Чв.)
117. Турятка (Глибоцький р-н, Чв.)
118. Селятин (Путильський р-н, Чв.)
119. Яворів (Косівський р-н, Ів.-Ф.)
120. Кривопілля (Верховинський р-н, Ів.-Ф.)

ДОСЛІДЖЕННЯ ДІАЛЕКТНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ В ЛІНГВОГЕОГРАФІЧНОМУ АСПЕКТІ

Українська діалектна фразеологія на сьогодні ще мало досліджена. А між тим, одним із основних джерел збагачення фразеології літературної мови є жива розмовна мова. С. П. Бевзенко підкреслює: «Українська мова має невичерпні фразеологічні багатства, що завдяки діяльності визначних діячів українського красного письменства постійно поповнює фразеологічну скарбницю української літературної мови. Тому одним із важливих завдань діалектологів є якнайпильніше вивчення української діалектної фразеології» (Б., с. 19)¹. Загальнови́знано, що фразеологія виникла на базі лексичного та синтаксичного рівнів мови. Її об'єктом вивчення є фразеологізм, тобто мовна одиниця, що характеризується сукупністю категоріальних ознак, а саме: компонентний склад, лексичне (фраземне) значення, лексико-граматичні категорії та відтворюваність (М., с. 29, С., с. 43). Фраземне значення, граматичні категорії складають зміст фразеологізму, що визначає віднесеність його до певного розряду фразеологізмів: іменних (птиця високого польоту «впливова людина, що займає визначне місце в суспільстві»); дієслівних (пекти раків «червоніти від сорому»); ад'єктивних (на один копил шитий «однаковий»); адвербіальних (світ за очі «далеко, невідомо куди»); дієслівно-пропозиціональних (вітер свище в кишені «нема грошей»); вигуківих (цур тобі пек). Крім того, фразеологія вимагає особливих методів дослідження. Все це дає підставу для дослідників виділяти фразеологію в окрему мовознавчу науку.

Однак ще й на сьогодні у фразеології є чимало проблем, дискусійних питань, над якими працюють учені. Це стосується і діалектної фразеології.

На сьогодні немає фундаментальних досліджень з діалектної фразеології української мови, в тому числі й фразеології українських говорів району Карпат.

Зрозуміло, що теоретичні засади як літературної, так і діалектної фразеології в основному збігаються. Але, очевидно, для діалектної фразеології вони є дещо специфічними.

¹ Див.: Список літератури та схему скорочень.

На нашу думку, діалектна фразеологія — це підсистема фразеології загальнонародної мови. Без сумніву, що народна і літературна система фразеології знаходяться в тісному постійному діалектичному зв'язку. З одного боку, в діалектному мовленні є свої специфічні особливості, характерні лише для системи фразеології певного говору, а з другого, — особливості, спільні з літературними, загальнонародними українськими рисами фразеологізмів.

Об'єктом дослідження народної фразеології є діалектний фразеологізм. Очевидно, під діалектним фразеологізмом слід розуміти специфічну мовленнєву одиницю територіального діалекту (говору, говірки) з локальними категоріальними ознаками та засобами їх вираження, що відсутні в літературній мові.

Виходячи з цього, ймовірно, можна виділити два основні типи діалектних фразеологізмів.

I. Фразеологізми, утворені на базі локальної внутрішньої форми, яких немає в літературній мові. Так, наприклад, фразеологізм *кл'у(ч)кі т'агнути* з ким із значенням «обманювати, хитрувати і т. ін.» побутує лише в українських говорах карпатського регіону. Очевидно, він утворився на базі розгалуження семантики слова *кл'у́ка* (*кл'у́чка*).

Пор.: *Клюка*, ки ж. 1) Палка съ крючкомъ, крюкъ; Переносно. Хитрость, зацьплка; придирка. у Желех. Ключки собі шукати. Искать предлога. Ключку закинути. Намекнуть. (Г., II, 264—265); *Клюка* 1. «кривая палка, костыль»; 2. «обман, коварство», «хитрец», откуда переключать «перехитрить» (Ф. II, 257).

Лише в частині середньозакарпатських говірок вживається фразеологізм *лідійя бургелова* із значенням «неохайна жінка», *Лідійя* — назва старої брудної шкапи, яка належала ледачому циганові, що мав приізвисько Бургел. Ні такого цигана, ні кобили вже давно немає, а колись вільне словосполучення, вживаючись переносно, набуло фраземного значення.

II. Фразеологізми, які мають лише локальні способи вираження, але наявні в інших українських говорах та літературній мові. Другий тип фразеологізмів кількісно значно більший. Сюди відносимо лексичні, граматичні, фонетичні та інші діалектні варіанти усталених виразів. Порівняй, наприклад, фразеологізми із українських говорів району Карпат *квѣт'у* (*гѣцы*, *піги*, *брѣн'ки*, *квочки* і т. д.) *бити* «ледарювати» і однозначний літературний *байдики бити*; *закрѣти пѣсок* (*паш'ѣгу*, *бан'ак*, *бáник*, *фурчáк*, *капѣру* і т. д.) кому «примусити кого-небудь замовкнути» і однозначний літературний *закрити рот* (*рота*) кому; *дати джосу* кому «вилаяти, побити» кого і однозначний літературний *дати чосу* кому і под.

У наших дослідженнях ми й дотримуємося вищеподаних теоретичних положень.

Діалектна фразеологія району Українських Карпат здавна привертала увагу дослідників своєю розмаїтістю, традиційністю, локальною своєрідністю. Як можна судити з даних, що є в нашому розпорядженні, перші публікації української народної фразеології з карпатського регіону відомі вже на початку XVIII ст. Справедливо відзначається науковцями, що в доряднянський час найбільш повним виданням діалектної фразеології південно-західних українських говорів є збірка І. Я. Франка «Галицько-руські народні приповідки» (т.т. I—III, Львів, 1901—1910), яку небезпідставно називають «тлумачним фразеологічним словником української мови (С., с. 239). Правда, в цю збірку ввійшли матеріали не з усіх говорів карпатського ареалу. Інтенсивне дослідження фразеології південно-західних українських діалектів стало можливим лише в радянський час, коли всі західноукраїнські землі були возз'єднані в єдиній Радянській державі. Однак, поки що на більшій частині українських говорів, в тому числі й карпатського регіону, народна фразеологія ще не зібрана і не досліджена. Саме тому вважаємо, що однією із найважливіших проблем фразеологів нашого часу є розроблення наукових методів організованого, колективного збирання і дослідження української діалектної фразеології. На жаль, ще й на сьогодні в нашій науковій літературі немає якогось конкретних порад, методичних вказівок щодо збирання діалектної фразеології. Відомо, що І. Франко записував сам народні приказки, прислів'я тощо, йому ж протягом багатьох років надсилали усталені вирази з різних місцевостей його друзі, знайомі, просто любителі народної мудрості. Як результат його копіткої довготривалої праці в 1901—1910 рр. виходить його відома збірка народних приповідок та приказок. У тридцятих роках нашого століття один із збирачів П. Світлик (освітянин із Закарпаття), надіславши в газету біля сотні усталених виразів, зробив такий допис: «Збирав приповідки з старших, нічого не вийшло, тоді збирав в учнів 15—16-и річних...» (газета «Подкарпатська Русь, 1932, №№ 34—38).

У «Питальнику з лексики і фразеології...», укладеному І. Г. Чередниченко, за редакцією Б. О. Ларіна, читаємо: «Добре було б записувати прислів'я, приказки, казки, легенди, жартиліві анекдоти... Прислухаючись до розмови селян і спостерігаючи характерні риси їх говірки, треба збирати різноманітні прояви народного смаку й майстерності в мові, яскравої експресії і гострого слова. Бажано виявити, чи вживають у Вас... словосполучення, звороти, прислів'я або подібні до них.

Треба найповніше записати, як вимовляють у Вас оці або подібні до них речення, а по можливості не обмежуватися цим, збагачуючи наші засоби вивчення народної мови матеріалами, які наближуються до них конструкцією і словами» (П. с. с. 4, 22).

Такі загальні настанови щодо збирання народної мудрості знаходимо і в деяких інших питальниках, програмах для збирання діалектного матеріалу.

У мовознавчій науці на сьогодні вже стало загальновідомим, що серйозного монографічного дослідження діалектного мовлення на певній території без застосування лінгвогеографії по суті здійснювати не можна. Адже, як відомо, лінгвістичні атласи, карти дають багатий, цінний, переконливий матеріал, який має важливе значення для вивчення історії мови, міжмовних і міждіалектних контактів, походження, класифікації діалектів, інколи для історії народу, етнографії, культури тощо. Саме тому вченими-діалектологами за останній час докладалися величезні зусилля для створення ЗЛА, АУМ, загальномовних атласів окремих слов'янських мов, а також обласних, регіональних лінгвістичних атласів.

Наскільки нам відомо, у лінгвістичних атласах, які вже є у нас, або які готуються до видання, скартографовано лексичні, фонетичні, морфологічні мовні явища, а діалектній фразеології приділяється в них незначна увага.

А між тим, ще І. Франко вважав за необхідне при збиранні народної мудрості на певній території дотримуватися принципу «географічного уміцвєвлення приповідок» (Ф., I, с.11), що дає цінний матеріал для дослідження ступеня поширення тих чи інших усталених виразів, допомагає побачити, що обік загально розповсюджених, а почасти інтернаціональних приповідок в устах кожного люду раз у раз повториться, обертається і забувається велика сила місцевих приказок, дотепів..., із яких деяким щастить здобути собі ширшу популярність, а деякі забуваються, не вийшовши поза тісну сферу одного села чи околиці» (Ф., I, с. 11), показати локальні варіанти тих чи інших фразеологічних одиниць (Ф., I, с. 11).

У наш час уже теж є наукові праці, в яких обстоюються думки про доцільність і наукову важливість укладання лінгвістичних карт діалектних фразеологізмів (Д.)

Для укладання регіональних лінгвістичних атласів діалектної фразеології певне значення має вибір територіального об'єкта. Українські говори ареалу Карпат, які ми досліджуємо, як відомо, характерні своїми традиційними, архаїчними слов'янськими рисами на всіх рівнях мови, в т. ч і у фразеології. Крім

того, значний інтерес для науки вони становлять і тому, що на заході українські говори Українських Карпат стикаються із польською, словацькою, угорською, румунською, молдавською мовами, а це дає багатий матеріал при вивченні міжмовних контактів.

Мережа лінгвістичних карт діалектних фразеологізмів, як і лінгвістичних карт інших мовних явищ, повинна рівномірно охоплювати всі наявні говори досліджуваної території, причому віддаль між населеними пунктами має бути 40—45 км, а на стиках говорів 5—10 км. Нами збирається діалектна фразеологія у 50-и населених пунктах гуцульських, буковинсько-покутських, бойківських, закарпатських та лемківських говорів.

З метою лінгвогеографічного дослідження діалектної фразеології району Карпат нами укладено «Методичні поради до програми збирання народної фразеології». Програму складають 2435 типових для українських говорів карпатського ареалу фразеологізмів, розміщених у порядку наскрізної нумерації. Матеріал у Програмі розміщено таким чином, щоб у результаті збору і наступного опису можна представити фразеологічну систему українських говорів району Карпат, зокрема явища полісемії, омонімії, синонімії, антонімії, лексичні, синтаксичні, морфологічні, словотвірні, фонетичні, акцентологічні та інші варіанти фразеологізмів.

Для виявлення того чи іншого усталеного виразу, крім теоретичних положень про діалектну фразеологію, про основні типи діалектних фразеологізмів, про явища міждіалектної полісемії, омонімії, синонімії, антонімії у сфері фразеології, про міждіалектні лексичні, синтаксичні, морфологічні, словотвірні, фонетичні, акцентні варіанти фразеологізмів, записувачу рекомендуємо повести з інформаторами вільну бесіду, направляючи її в русло теми фразеологізму. Наприклад:

— Які вирази побутують у Вашій говірці про розумну людину?

— Які вирази вживаються у Вашій говірці про людину похилого віку?

— Які вирази заступають наказ: «Мовчи!»? і т. ін.

Якщо в такий спосіб не досягнуто мети, лише тоді, як виняток, дотримуючися порядку номерів Програми, зачитувати інформаторам фразеологізми і ставити питання в такий спосіб:

— Чи вживається такий вираз або його варіант у Вашій говірці?

— Як він тлумачиться, які додаткові значення характерні для нього?

Збір матеріалу за Програмою здійснюється за відповідною

мережею населених пунктів з тією метою, щоб виявити особливості фразеологізмів гуцульських, буковинських, покутських, закарпатських, бойківських та лемківських говорів, тобто українських говорів району Карпат. Структура Програми, а особливо зібраний матеріал, дає можливість визначити тему та легенду лінгвістичних карт.

Тема (назва) лінгвістичної карти відображає суть, її зміст. Вона повинна бути чіткою, лаконічною, недвозначною. Напр., Багатозначність (полісемія) фразеологізму *кóрін' пустіти* — карта № 1; Омонімічні значення фразеологізму *ціпи вйазáти* — карта № 2; Синонімічні фразеологізми із значенням «ледарювати» — карта № 3; Антонімічні значення фразеологізму *прийшла план'їта на кого* — карта № 4; Лексичні варіанти фразеологізму *стáти під вінóк з ким* — «одружитися» — карта № 5; Особливості керування у фразеологізмі *крутіти н'іс* «бути невдоволеним» — карта № 6; Форми роду компонента *сл'ід* у фразеологізмі *не гóден стáти у сл'ід кому* — «не йде в порівняння з ким» — карта № 7; Відмінкові форми компонента «блуд» у фразеологізмі *говоріти блúдом* «верзти нісенітницю» — карта № 8; Суфікси компонента «рушник» у фразеологізмі *стáти на рушнік* «одружитися» — карта № 9; Рефлекси етимологічного О у компоненті кін' фразеологізму *стáрий кін'* — «про людину похилого віку» — карта № 10; Рефлекси -ъл- у компоненті фразеологізму *мáти глїбóки гóды* «бути похилого віку» — карта № 11; Комбінаторні звукові зміни у компоненті «прал'ник» фразеологізму *чóтавий прáл'ник* у кого — «про того, що любить багато сваритися» — карта № 12; Приставний В у компоненті «око» фразеологізму *вóко за вóко* «віддати тим же, чим тебе скривдили» — карта № 13; Рефлекси давнього -*ол- у компоненті солонїна фразеологізму *із пса солонїни не бúде* «про безнадійну людину» — карта № 14; Рефлекси Ъ у компоненті цілій фразеологізму *на цілій світ* «занадто, дуже» — карта № 15; Наголошуваність компонента дараб у фразеологізмі *дá-рáб хл'їба* «добра людина» — карта № 16; Усічення виразу *бáба з вóза, кобїл'ї лéкше* — карта № 17; Форми вітання — карта № 19; форми прощання — карта № 20 і т. д.

Легенда лінгвістичної карти — це спосіб вираження теми (змісту) карти через протиставлення мовних явищ. Вимоги до легенди: чіткість, лаконічність, логічна послідовність, наочність знаків. Вона складається із протиставлень і відповідних знаків, якими виражаються ці протиставлення на карті.

На нашу думку, легенда лінгвістичних карт діалектних фразеологізмів може базуватися на протиставленнях I-го, II-го ступенів.

Протиставлення I-го ступеня — це омонімічні значення діалектного фразеологізму, синонімічні значення кількох фразеологізмів або фразеологізму і окремого слова, а також антонімічні значення. Під міждіалектними омонімами розуміємо однорозрядні, тобто або іменні, або дієслівні, або ад'єктивні, або адвербіальні фразеологізми, які мають однакову структуру, однакову лексико-граматичну характеристику, але містять у собі різні значення на різній діалектній території. Так, картографування зібраного матеріалу дає підстави стверджувати, що діалектний фразеологізм *ціпи вйазáти* на досліджуваній території (українські говори району Карпат) функціонує у кількох значеннях, а саме: «сперечатися» — у лемківських, бойківських, буковинсько-покутських та гуцульських; «байдикувати» — у середньозакарпатських говорах — карта № 21. Фразеологізм *кльу(ч)к'ї т'агн'їти* в усіх говорах карпатського регіону побутує із значенням «сперечатися», за винятком гуцульських, де він має значення «перебувати в інтимних зв'язках» з ким — карта № 22.

Окремі значення мають і інші фразеологізми досліджуваних говорів, зокрема: *дістáти д'їдка в рѣбра* «нічого не одержати» і *дістáти д'їдка в рѣбра* «бути побитим», *мант'їти світом* «блукати, вештатися» і *мант'їти світом* «обманювати кого», *дат'ї благословін'а* «висварити кого» і *дат'ї благословін'а*, «побити кого», *бáки світ'їти* «обманювати кого» і *бáки світ'їти* — «побити кого»; *п'їти в б'їла* «відійти від теми розмови» і *п'їти в б'їла* «психічно захворіти» і т. д.

Багата й міждіалектна синонімія фразеологізмів у досліджуваних говорах. Під міждіалектними синонімами, очевидно, слід розуміти два і більше фразеологізмів, які побутують на різній території, що мають близькі або однакові значення, однакову лексико-граматичну характеристику, але різну внутрішню форму, неоднаковий компонентний склад.

Так, наприклад, у лемківських, бойківських, буковинських та гуцульських говорах на позначення «не розумітися з ким» вживаються фразеологізми *н'ї в к'їт н'ї в двѣр'ї* з ким, *н'ї в л'їс, н'ї в п'їле* з ким, *не соб не цабѣ* з ким і т. под., а в середньозакарпатських — *не впáсти в п'їт'* з ким, *ни бѣрегом ни водѣв* з ким, *ни гор'ї ні дол'їв* з ким, *ни чá ни вагѣв* з ким, *ни віс'та ни гѣт'а* і под. — карта № 23.

Значення спорідненості, близькості виражається фразеологізмами *йáблукo од йáблукa, пост'їл до постолá, чоб'їт до чѣбота, сапѣг до сапѣгá* (у всіх досліджуваних говорах). Але в закарпатських говорах з тим же значенням наявні фразеологізми:

бунда од бунд'і, пѣтек од пѣтекови, бѣчкор до бѣчкора, гѣрок до гѣрока, ѱйош до ѱйоша і под. — карта № 24.

Лише в лемківських та марамороських закарпатських говірках функціонують фразеологізми *вѣрчи чашкѣм, бѣти самодругойу, бѣти самотрѣт'ойу* (про вагітну жінку), в інших досліджуваних говорах — *стѣти вагітною* і под. — карта № 24.

У лемківських, закарпатських говірках із значенням «гордитися, бути зухвалим» поширені фразеологізми *навелико ходѣти, пѣна рубѣти, тѣтулу мѣти, кѣвлнѣй чоловѣк, гардѣй чоловѣк, гѣрбнѣй чел'адник* і под., у гуцульських — *герѣй носѣти*, у бойківських — *бѣти гонѣрним* і под. — карта № 25.

Із значенням бути зухвалим зафіксовано також фразеологізми *задѣрти нѣс* (буковинсько-покутські говори), *надѣти вѣрги* (бойківські говори), *зафогодѣти торѣмбы, кѣ вод'ок, мѣ вод'ок, чѣ сом, тѣсом* (середньозакарпатські говори та ужанські) — карта № 26.

До слів «неправда», «брехня» у середньозакарпатських говірках виступає фразеологізм *лупѣна фѣштерска* — карта № 27 і т. д.

Рідше, але наявні на досліджуваній території і міждіалектні антоніми — це мінімум два фразеологізми, які при зіставленні взаемовиключають один одного за значенням, характеризують явища і предмети дійсності з різних, але суміжних сторін.

Вони характеризуються такими ознаками: протилежне фраземне значення, неповна тотожність компонентного складу, однакова структурна організація.

Наприклад, у закарпатських говорах побутує фразеологізм *гаровѣти собѣв* із значенням «бути проворним, докладати зусилля для досягнення мети» і його антонімічна пара — *сид'ѣти плѣтов (кѣмін'ом)* — «бути лінивим, нічого не робити» — карта № 28. У бойківських говорах зафіксовано фразеологізм *господѣн'а на цѣлу пѣч* — «про ліниву жінку». Його антонімом у закарпатських говорах є фразеологізм *ткѣл'а на вс'ї понужн'ї* «про спритну жінку» — карта № 29.

Зустрічаються в досліджуваних говорах й інші типи міждіалектних антонімів, зокрема: *здѣлеку заходѣти* «непрямо говорити» і *скѣпаша рубѣти* «говорити прямо», *нахтѣма лѣма* «назавжди» і *шѣга вѣлаг* «ніколи», *позирѣти чѣсти* кому «поважати кого» і *урвѣти чѣст'* кому «не поважати» кого, *пѣвою давѣти, л'ѣвою забирѣти* «про скупого» і т. д.

Простиставлення I ступеня передаються в легенді і на карті різнокольоровими або чорно-білими знаками.

Протиставлення II ступеня — це багатозначність (полісемія) одного діалектного фразеологізму або лексичні, граматичні,

фонетичні, акцентуальні і т. д. варіанти однозначного фразеологізму.

Протиставлення II ступеня в легенді і на карті передаються однокольоровими значками з різним штрихуванням.

Під міждіалектною полісемією слід розуміти явище, коли в одному і тому ж фразеологізмі містяться кілька зв'язаних між собою значень, кожне з яких закріплене за певним діалектом, говором, говіркою.

Так, наприклад, в українських говорах району Карпат побутують такі фразеологізми: *кóрін' пустіти* — «затриматися десь» і «посилитися десь» — карта № 30; *ста́рий кін'* — «людина похилого віку» і «вдівець»; *бі́тий пес* «розумна, досвідчена людина» і «хитра, підступна людина»; *ма́ти в голо́ві* — «розумітися на чомусь» і «бути на́підпитку»; *уна́сти в о́ко кому* — «бути покаліченим кимось» і «сподобатися кому»; *варі́ят з мо́крим лбом* — «про людину грубої поведінки» і «про божевільну людину»; *с ко́ж'і л'істи* — «перенапружуватися» і «мати велике бажання» і под.

Слід відзначити, що діалектна фразеологія, в тому числі й фразеологія говорів Українських Карпат, дуже багата на різнотипні варіанти.

Особливо розмаїті міждіалектні лексичні варіанти, тобто близькозначні фразеологізми, що побутують на різній мовленевій території і відрізняються між собою одним, двома компонентами.

Порівняй, наприклад, із значенням «байдикувати» у бойківських, буковинсько-покутських говорах побутують фразеологізми *байдики біти*, *багла́йі біти*, у гуцульських — *байдики біти*, *інтрі́ги біти*, *псі́в біти*, у закарпатських та лемківських — *ко́в'т'у біти*, *брéн'ки біти*, *пі́ги біти*, *го́цьи біти*, *квочкы́ біти* — карта № 31.

Лексичні варіанти до виразу «пустити чутку»: *пустити бомки*, *пустіти буйду* (бойківські, буковинсько-покутські говори), *пустіти чу́тку* (гуцульські говори), *пустіти гір*, *пустіти чир*, *пустіти по́голоску* (закарпатські говори), *пустити о́глашкі* (лемківські говори) — карта № 32.

Лексичні варіанти фразеологізмів, як і взагалі фразеологізми, можуть відрізнятися певним стилістичним забарвленням, що теж відображається у протиставленнях легенди карти. Порівняй, наприклад, у бойківських говорах фразеологізми: *закри́й (запрі́) рот (підувало, пісок і т. д.)*; у лемківських — *закри́й ві́ко (папу́л'у)*, у закарпатських: *запрі́ пісок (паш'егу, післак, кап'уру, війачку, фурча́к, бан'ак, ба́ник, левеш і т. д.)*.

Особливості вираження засобів синтаксичних зв'язків, при-

йменникові і безприйменникові конструкції і под. одних і тих же фразеологізмів у різних говорах становлять протиставлення легенди міждіалектних синтаксичних варіантів фразеологізмів.

Порівняй, наприклад, міждіалектні синтаксичні варіанти у досліджуваних говорах: *робітнік до міски (до бл'юда), робітнік біл'а міски (біл'а бл'юда), робітнік гу місці* — «про ледаря». Останній варіант обмежується територією лемківських говорів — карта № 33; *дати дѣреш, дати дѣреша, дати на дѣреш* «побити по спині» кого; *учиніти д'яку кому, учиніти на д'яку кому* «сповнити бажання чие»; *од нис' на зівтра, з нис' на зівтра* «незабаром»; *нога на ног'ов, нога поза ногу* «іти повільно»; *братис'а за ноги, братис'а в ноги* «тікати» і под.

Паралелізми граматичних форм роду, числа, відмінка, особи, виду, часу, способу компонентів іменних, ад'єктивних, дієслівних фразеологізмів у різних говорах становлять міждіалектні морфологічні варіанти.

Так, наприклад, картографування морфологічних варіантів фразеологізму *не може стати у сл'ід кому, не може у сл'іді стати кому, не може стати у сл'іді кому* «не йде в порівняння з ким», *і пуг' пропав за ким, і пуг' пропала за ким, шаркан' пон'іс кого, шаркан' понесла кого* «безслідно зник» і под. дає можливість виявити форми роду компонентів «*сл'ід*», «*пуг'*», «*шаркан'*».

Форму числа іменника блуд у досліджуваних говорах можна виявити шляхом картографування фразеологізму *блуд вбдит' кого, блуді вбдат' кого*.

Способи словотворення, що характерні для різних говорів, становлять легенду карт міждіалектних словотвірних варіантів фразеологізмів.

Так, специфічний суфіксальний спосіб творення слів у середньозакарпатських говорах виявлено шляхом картографування таких фразеологізмів: *говоріти на збыт, говоріти на збыток, говоріти на збытки* з ким «глузуватися» з кого; *говоріти в трійну, говоріти з трійнищу, говоріти в трін'ку* «верзти нісенітницю», *гардбій чел'адник, гарда чел'адина* «про поважну людину» і под.

До словотвірних варіантів, очевидно, можна відносити такі компоненти діалектних фразеологізмів, які утворилися в результаті лексикалізації двох і більше елементів словосполучення.

Таким чином, очевидно, утворився компонент «*н'ітвісти*» у фразеологізмі *говоріти н'ітвісти* «плести нісенітницю», що наявний у досліджуваних говорах і виявлений у результаті картографування фразеологізмів, пов'язаних з актом мовлення.

Пор.: Ніт. нар. — ні. Галиць. Там люде добрі, де мене ніт. Гол. III, 84 (Народні пісні галицької Русі, М., 1878) (Т., II, с. 566). Вість, ти. Вістка. Вѣсть. ИЗВЕСТНЕ. Сорока на хвості принесла вістку. Ном. № 6712. Добрі вісті не лежать на місці (Г. II, с. 241).

Очевидно, компонент *шыломак* у фразеологізмі *шыломак дз'обати* «марудна робота» (краткі західні ужанські говори) утворився цим же шляхом із *шыл-ом-мак*. Пор.: Шило. Не вмійє й шила загострити. Ни къ чему не способенъ. Шила бити. Родъ игры (Основа. Спб. 1861—1862, Г. IV, с. 494).

Інколи лінгвістична карта фіксує і сам процес лексикалізації елементів словосполучення. Так, наприклад, у всіх досліджуваних говорах відомий фразеологізм *содбома гомора* «ларма, колотнеча», який за своїм внутрішнім змістом сягає до легенди про давні топоніми Содома і Гомора. Проте лише в боржавських закарпатських говорах зафіксовано словотвірні варіанти з тим же значенням: *у хьжи содогом'ур* і *у хьжи содом'ур*. Останній варіант утворився, очевидно, в результаті пересунення наголосу на останній склад і наступної гаплогії елемента «-го-». Пор. Содома, ми. Шумъ, суматоха, крикъ, ссора. В хаті зайдня колотнеча, содома піднялась..., Св. Л. 278 (А. Свидницький. Люборацькі. Семейна хроника, К., 1901, Г. IV, 136).

Легенда таких і подібних за темою лінгвістичних карт матиме такі протиставлення: *н'і віс'т'і говоріти* — *н'іт віс'т'і говоріти* — *нітвіс'т'і говоріти*, *шылом мак дз'обати* — *шылом мак дзобати*, *у хьжи содбома гомора* — *у хьжи содогом'ур* — *у хьжи содом'ур*.

Фонетичні відмінності (в системі голосних, приголосних, в звукових змінах) компонентів фразеологізмів у досліджуваних говорах утворюють легенду міждіалектних фонетичних варіантів фразеологізмів.

Так, наприклад, рефлекси етимологічного О в досліджуваних говорах виявляються при картографуванні фразеологізму із значенням «досвідчена людина» *старій кін'* (бойківські, буковинсько-покутські, гуцульські, верховинські говори), *старій кун'* (лемківські, ужанські, марамороські говори), *стáрий кїн'* (боржавські говори) — карта № 34.

Рефлекси давнього Ъ виявляємо при картографуванні фразеологізму із значенням «молода з поважної сім'ї»: *д'івка з фáйти* (закарпатські говори, крім боржавських); *д'ўвка з фáйти* (боржавські говори). Поширення звукосполучень -оло-, -ла- виявляється в результаті картографування фразеологізму із значенням «пустити чутку» про кого: *вўголомски писáти* (середньозакарпатські говори); *о́глашки писáти* (лемківські говори);

«про безнадійно невиправну людину»: із *пса солонїни не бїде* (в усіх досліджуваних говорах, крім лемківських), із *пса не бїде сланїни* (лише в лемківських говорах) і под.

Відмінності в наголосі становлять зміст легенди міждіалектних акцентологічних фразеологічних варіантів.

Так, наприклад, в українських говорах району Карпат побутують фразеологізми, компоненти яких мають відмінний наголос у різних говорах. Порівняй, наприклад: у *фартух одягтїс'а* і у *фартух од'агтїс'а* «збожеволіти», *титїлу удавати кому* і *титїлу удавати кому*, *калап знимати* перед ким, і *калап знимати* перед ким «запобігати перед ким», *шаленї грїші* і *шаленї грїші* «велика сума грошей» (лемківські та ужанські говори) і т. д.

Легенда карти може базуватися і на протиставленнях вживання в діалектах повних і усічених (редукованих) усталених виразів. Наприклад, у досліджуваних говорах функціонує вираз про родинну спорідненість у двох структурах, а саме: *стрий бабї вїйко, а менї ніко* і *стрий бабї вїйко*; із значенням «до вподоби»: *што кому мїло*. Широко відомий вираз у говорах карпатського ареалу — *приберї пн'а даш му мн'а* вживається і в поширеній конструкції — *приберї пн'а даш му имн'а та й бїде з н'ого чоловік* і под.

У залежності від теми лінгвістичної карти легенда може складатися із протиставлень лексико-граматичних міждіалектних варіантів або, навіть, з протиставлень I і II ступенів.

Порівняй, наприклад, протиставлення легенди лексико-граматичних варіантів для фразеологізму *закрий рот (рїта), нісок, пїсл'ак, подувало, фурчак, бан'ак* і т. д. — карта № 36; або синонімічні значення і лексичні варіанти фразеологізму із значенням «задаватися», зафіксованих у досліджуваних говорах: *пана рубати, пана рїзати, гєрой носїти, гїнор носїти, мати тїтулу, чо сом тї сом, кївод'ок* і т. д. — карта № 37.

Лінгвістичні карти діалектної фразеології відіграють певну роль у виявленні утрачених лексем, які вже поза фразеологізмом не вживаються (Д., с. 1).

Так, компонент *ковт'а* у фразеологізмі *ковт'ї бїти* — «байдикувати» (закарпатські говори) уже поза ним у мовленні не функціонує, і лише шляхом етимологізації можна встановити його пряме, первісне лексичне значення. Пор.: Ковтях-Ковтун. 3. Комокъ овечьей шерсти (Г., II, с. 262).

Компонент *пїл'а* у фразеологізмі *стїти пїл'а* «наперекір», «напроти» (закарпатські говори) у вільному вжитку вже не функціонує, але з подібним значенням це слово відоме ще давньоруській мові. Пор.: русск. поле, блг. поле, чеш., польск.

role... Связано с др.-русск. поль «открытый, свободный, полный и родственно лат. *palā* «открыто, явно» (Ф., III, с. 307).

Слід підкреслити, що картографування діалектних фразеологізмів дає можливість виявити іншомовні нашарування, а це є цінним матеріалом для дослідження джерела їх виникнення, явищ міграції фразеологізмів (Б.) і взагалі міжмовних контактів.

Результати картографування дають можливість допускати, що у складі народної фразеології району Карпат наявні три основні типи діалектних фразеологізмів, які свідчать про давні контакти української мови, в тому числі й українських діалектів досліджуваної території, із іншими слов'янськими і неслов'янськими мовами.

1. Кальки книжномовних класичних фразеологізмів: I. З незмінною семантикою та структурою першоджерела: держати ка́мін' за па́зухов (<древнерим.) «прикривати погані наміри».

2. З незмінною семантикою першоджерела, але з наявними лексико-граматичними варіантами: бу́ти на се́мум (во́с'мум, дес'а́тум) не́бі (<грець.) «найвищий ступінь виявлення радості, щастя».

3. З повною або частковою зміною як семантики, так і компонентного складу: посіпати по́пелом но́ги (по́рух) (<древнерим. «горе») «раптова радість, чудо».

II. Кальки з слов'янських і неслов'янських мов: дёрж гўбу (чес. *drž hubu* «мовчи»; чо́ сом то́ сом (словаць. *čo som to som* «бути зухвалим»); кі вод'ок мі вод'ок (<угор. *ki vagyok mi vagyok* «бути зухвалим»); про́вба се́ренча (<*próba szerencse* «невпевненість»).

III. Українські фразеологізми, які виникли в результаті фразеологізації компонентів: укр.+пол.: надува́ти (зафогоді — ти (гу́бы) рот, ге́мбы, во́рги) «бути невдоволеним» (пор. пол. *gęba* «рот», *Warga* «губа»); 2. укр.+слов.(чес.): ста́ти на карк кому «перемогти кого» (пор. слов. *kgk* «шия»); кри́ста кри́жом (піти) «невідомо куди (піти)», слов. *křizem*, чес. *křížem*; упасти с пеца «бути недоумкуватим» (пор. слов. рес., чес. рес «піч»); 3. укр.+словенське: ко́чка упáла на кого «черга чия» (пор. словен. *kocka jepadla*); 4. грець.+рум.: нахте́ма лу́ма «назавжди» (грец. *Αναφεμα* «анафема», рум. *lumă* «світло»); 5. грець.+укр.: га́рпія (Ορλυϊαι) йазика́та «про злу жінку»; геро́й (Ἴρωσ (но́сити «бути зухвалим»); 6. латин.+укр.: го́нор (honor), ти́тулу (*titulus*), ко́руну (*corona*) но́сити — «бути гордим»; фа́ци (*facies*) ста́ти «впертися»; зробі́ти (путписа́ти) ко́ндрат (*contractus*) ка́вцію (*cautio*); «догові́р, гарантія»; бе́нзіну (*benzol*) чко́да «даремно»; на бе́тон (*bitumen*) «точно»; тим моме́нтом

(momentum) «негайно»; до цента (шпента) (centum) «все повністю»; йак фіскарош (fiscalis) «розумний»; бути прімашом (primas угор.) «вести перед у чомусь»; 7. румун.+укр.: в царину зайти (скбчити) tărănă «зраджувати»; бути собі на баджог (băgă) «бути гордим»; 8. італ.+укр.: на контов (conto) брати (вз'яти) «в борг брати (взяти)»; 9. укр.+угор.: носити калап (kalap) «шляпа» («бути господарем»); гаром (három «три»), понатроїе «будь-як говорити (робити)», ставс'а гир (hír «вістка») «новина»; гир (hír) му пропав «зник»; д'івка с файти (fajta «сім'я, родина») «про багату наречену», д'івка с філи (fél «половина») «наречена з іншого села»; цімборá (címbor «друг») у рўки «палиця»; цімбор до мїски «про лінивого»; гідек (hideg «холод») на пѣтек «холодно»; вийти на шор (sor) «ряд з ким «порозумітися з ким»; довга нѡвта (nőta «пісня») «про багатотривалу роботу», до лáби (láb «нога») «все»; йак талпа (talpa «підощва») «про недалекого»; йак дáраб (darab «ковалик») хл'їба «про доброго»; овдомáш (aldomas «могорич») пити «могорич» і т. д. 10. укр.+нім.: на рѡт фáйний (feine «добрий») «уміє добре говорити»; ногáми рáйбат (arbeiten «працювати») «ходити, виламуючися» і под.

Скартографований нами матеріал дає підставу говорити про можливість кількох типів лінгвістичних карт дієслівних фразеологізмів, а саме: карти на виявлення діалектних фразеологізмів (I), карти фразеологічних явищ діалектних фразеологізмів (II), зведені карти діалектних фразеологізмів (III).

На картах I типу виявляється маловідомий, а інколи й зовсім забутий фразеологізм шляхом опосередкованого опитування: від поняття до лексеми, а від неї до фразеологізму. Напр.: Як у Вас кажуть про «неправду»?

— Брехн'а.

— Лупіна.

— Лупіна фѡштерс'ка (боржавські говори).

Відповіді на запитання стають основою теми і легенди карт I типу.

Лінгвістичні карти діалектних фразеологічних одиниць II типу — це карти фразеологічних явищ. Оскільки фразеологічні явища бувають семантичного, формального, структурного і т. д. планів, лінгвістичні карти діалектних фразеологізмів II типу можна поділити ще на карти таких різновидів:

1. Карти системних зв'язків (явище полісемії, омонімії, синонімії, антонімії);

2. Карти фразеологічних варіантів (лексичні, парадигматичні, синтаксичні, фонетичні, змішані і т. д.);

3. Карти структурних зрушень (контамінація, редукція, поширення фразеологізму і под.).

Карти на виявлення діалектних фразеологізмів, карти системних зв'язків і структурних зрушень, на нашу думку, є власне фразеологічними, основними. Карти варіантів фразеологізмів є додатковими, допоміжними, але й вони, крім фразеології, дають цінний матеріал для діалектної лексики, морфології, синтаксику, фонетики тощо.

На зведених лінгвістичних картах (III тип) за допомогою ізоглос визначаються межі та ареали поширення певних фразеологічних явищ, які подавалися на картах фразеологічних явищ. Це можуть бути зведені карти системних явищ діалектних фразеологізмів, лексичних, синтаксичних, морфологічних, словотвірних, фонетичних, акцентних варіантів діалектних фразеологізмів, явищ редукції, традиційних та запозичених фразеологічних одиниць та їх компонентів і под. Так, на зведеній карті № I подано ізоглоси західнослов'янського проникнення в українські говори карпатського району типу: *чо сом то сом* «про зухвалого», *дѣрж губу* «замовчи» (із словацької мови) і *надѹти вѣрги* (гѣмбы) «виявити незадоволення» (із польської мови) і под. На зведеній карті № II подано ізоглоси румунських елементів типу: *нахѣма лѹма* «назавжди», *фѣцы стѣти з ким* «наперекір», *в цѣрину скакѣти* «зраджувати» і под. На зведеній карті № III подано ізоглоси проникнення унгаризмів типу: *кѣ вод'ѣк мѣ вод'ѣк* «про зухвалого»; *фѣле мѣд'ѣр фѣле тоѣт, гѣром понѣтроѣе* «говорити невиразно»; *пустѣти гѣр* «чутки», *алдомѣш стѣвити* «могорич» і под.

Як засвідчують зведені лінгвістичні карти, такі і подібні фразеологізми локалізуються в основному на стиках українських говорів району Карпат з польською, словацькою, угорською та румунською мовами.

Лінгвістичні карти супроводжують коментарі, у яких подається ілюстративний матеріал, загальні, часткові зауваження семантичного, парадигматичного, структурного, історико-часового і т. д. характеру, що не відбито на карті, паралелі з друкованих джерел, порівняння, при потребі — посилання на інші лінгвістичні карти.

Наприкл.: карта № 6. Тема: фразеологізми із значенням «сваритися», «сперечатися».

Легенда: *цѣпи вѣзѣти*, *кл'учкѣ т'агнѹти*, *фѣцы* (пѣл'а) *стѣти з ким*.

Коментарі: (ілюстрований матеріал та інші зауваження): *Дѣвго шч'ѣ бѹдете цѣпы вѣзѣти* (№ 43, с. Поляна, Закар.). *Бѣднѣй з богѣтим кл'учкѣ най не т'ѣгне* (№ 91, с. Крайниково, За-

карп.). Дивіс'а вун ми шче будé фáцы ставáти (№ 66, с. Грушово, Закарп. обл.). Ты ми пól'а не ставáй (№ 58, с. Іза, Закарп.).

У населеному пункті № 25 (с. Турички, Закарп.) записано: Плóтом стайé же бы так не бы́ло. У населеному пункті № 16 (С. Купновичі, Львів.) «ціпы вйазáти» означає: погано прожити сімейне життя. У населеному пункті № 55 (с. Ділове, Закарп.) «кл'учкí т'агну́ти» означає: мати таємні зв'язки з кимось, а у населеному пункті № 49 (с. Богдан, Закарп. обл.) — дружити з кимось. У населених пунктах № 33 (с. Драгово, Закарп.), № 48 (с. Грушово, Закарп.), зафіксовані варіанти: дубкы, ца́пкы, брóда, навкру́ці ста́ти з ким.

Пор. Не вье съ невъ цѣпкы (Злоцький). Ключки собі шукати. Искать предлога. Ключки пускати. Перенос. Хитрость, зацепька, придирка (Г., II, 235).

Таким чином, наше дослідження свідчить про те, що діалектна фразеологія українських говорів району Карпат — це мікросистема загальнонародної української фразеологічної системи, для якої характерні певні семантико-структурні особливості.

Картографування та укладання пробних лінгвістичних карт переконуює, що одним із основних методів дослідження діалектної фразеології є лінгвогеографія.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ ТА СХЕМА СКОРОЧЕНЬ

Постанова ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік» — К.: Політвидав України, 1982.

- Б. — Бевзенко С. П. Актуальність вивчення української діалектної фразеології. — Мовознавство, 1974, № 2.
- Д. — Дзендзелевский И. А. Фразелогия как материал для реконструкции (палеонтологии) утраченных лексем и их ареалов. — Русское славянское языкознание. АН СССР. М., 1962.
- М. — Молотков А. И. Основы фразеологии русского языка. — Л.: Наука, 1977.
- С. — Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови. — К.: Наукова думка, 1973.
- П. — Питальник з лексики і фразеології для збирання діалектного матеріалу західноукраїнських говорів. Уклад І. Г. Чередниченко. — Львів, 1948.
- Г. — Грінченко Б. Словарь української мови. — К.: т. I—IV, 1907—1909.
- Дз. — Дзендзелівський И. О. Лінгвістичний атлас українських народних говорів Закарпатської області УРСР. ч. I, II, Ужгород, 1958—1960.
- Ф. — Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. — М.: Прогресс, 1964—1973.
- Фр. — Франко І. Я. Галицько-руські народні приповідки. — Львів.: Наукове товариство ім. Шевченка, т. I—IV, 1901—1910.

СПИСОК НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ

1. Самбір, Льв. обл.
2. Ужок, Закарп. обл.
3. Купновичі, Львів. обл.
4. Лімна, Львів. обл.
5. Бабичі, Львів. обл.
6. В.-Березний, Закарп. обл.
7. Турички, Закарп. обл.
8. Вільшинки, Закарп. обл.
9. Климець, Львів. обл.
10. Червоноград, Львів. обл.
11. Підгородці, Львів. обл.
12. Дубриничі, Закарп. обл.
13. Дравці, Закарп. обл.
14. Стрипа, Закарп. обл.
15. Іванівці, Закарп. обл.
16. Копінівці, Закарп. обл.
17. Поляна, Закарп. обл.
18. Плав'я, Львів. обл.
19. Зняцево, Закарп. обл.
20. В. Лучки, Закарп. обл.
21. Чинадієво, Закарп. обл.
22. Свалява, Закарп. обл.
23. Довге, Закарп. обл.
24. Чорн. Потік, Закарп. обл.
25. Лісковець, Закарп. обл.
26. Голятин, Закарп. обл.
27. Кропивник, Ів.-Франк. обл.
28. В. Бігань, Закарп. обл.
29. Вілок, Закарп. обл.
30. Виноградово, Закарп. обл.
31. Залужжя, Закарп. обл.
32. Іршава, Закарп. обл.
33. Загаття, Закарп. обл.
34. В. Копаня, Закарп. обл.
35. В. Раковець, Закарп. обл.
36. Монастирець, Закарп. обл.
37. Драгово, Закарп. обл.
38. Ворохта, Ів.-Франк. обл.
39. Онік, Закарп. обл.
40. Королево, Закарп. обл.
41. Рокосове, Закарп. обл.
42. Крива, Закарп. обл.
43. Крайниково, Закарп. обл.
44. Р. Поле, Закарп. обл.
45. Угля, Закарп. обл.
46. Кос. Поляна, Закарп. обл.
47. Грушово, Закарп. обл.
48. Ділове, Закарп. обл.
49. Богдан, Закарп. обл.

ПРИСЛІВНИКОВА ЛЕКСИКА В УКРАЇНСЬКИХ ГОВОРАХ РАЙОНУ КАРПАТ

Прислівник у говорах української мови — ще мало вивчена група слів, які мають своєрідні семантичні, граматичні, словотвірні ознаки. У нашій мовознавчій літературі є уже деякі дослідження в галузі цієї лексики. Завдання, що стосуються її вивчення, певною мірою поставлені в ряді питальників і програм для збору діалектного матеріалу¹. Уже програми 40—50 років включали невелику кількість питань про прислівники, переважно спільнослов'янські та деякі діалектні українські, як: *весною, літом, зимою, смерком, дуже, вельми, твердо* та ін. Повніше представлений розділ про прислівникову лексику в питальнику «Карпатського діалектологічного атласу», в якому включено до 40 питань про прислівники, у т. ч. і в розділі про словотвір (с. 66—67)². У праці «Карпатский диалектологический атлас» уже укладені й карти поширення прислівників у говорах карпатського ареалу (*вон, горізнач, горізац', горіниц', доста, сночі*). Як свідчать такі карти, лінгвогеографічний аспект обіцяє бути досить ефективним при вивченні діалектного прислівника. Таку ж методику можна було б застосовувати і при вивченні багатьох рис прислівника.

У «Програмі для збирання матеріалів до лексичного атласу української мови» (ЛАУМ), складеній Й. О. Дзензелівським, уміщено 25 питань про прислівникову лексику³. Помітне місце займає ця лексика і в праці Й. О. Дзензелівського «Лінгвістич-

¹ Мова йде про питальники, укладені І. Г. Чередниченком: Питальник для збирання діалектологічного матеріалу українських говорів Закарпаття. Ужгород, 1946; Питальник з лексики і фразеології для збирання діалектологічного матеріалу західноукраїнських говорів. Львівський держуніверситет. Львів, 1948; Ларін Б. А. упорядкував «Програму для збирання матеріалів до діалектологічного атласу української мови» (В-во АН УРСР, 1949). У 1960 р. С. П. Бевзенком, Й. О. Дзензелівським та П. П. Чучкою укладено «Програму для збирання матеріалу до діалектологічного атласу українських говорів Закарпатської області УРСР».

² Передбачено збір відповідників до таких прислівників: *краще, вон, горідоли, горізнач, дале, догде, докля, покля, закля, дома, доста, мало, замало, легко, мучно (трудно), нігда, нігде, онде, неворотом, поготів, само, сночи, тяжко, такой (негайно), твердо, требало, уедно, ціле, чисто* та ін.

³ Сюди включено назви: *пішки, горілиць, долілиць, навшипиньки, сьогодні, учора вчором (сночи), уранці, постійно, нарік, торік, багато, навиворіт, босоніж, навмисне, навстіж, уплав, слизько, дешево* та ін.

ний атлас українських народних говорів Закарпатської області», ч. I, II.

Зокрема, тут показано поширення прислівників *сьогодні* (карта № 116); *лиш, лем* (карта № 117), *багато* (карта № 118), *дешево* (карта № 119), *сюди* (карта № 120), *торік* (карта № 259), *зараз* (карта № 260), *фурт, угай, вгай* (карта № 261). Ці й інші прислівники досить широко представлені і в ілюстративному матеріалі ЛАЗу.

У деяких працях прислівникова лексика говірок була предметом спеціального дослідження. Якщо говорити про говори карпатського ареалу, то слід назвати праці І. Верхратського, І. Панькевича, С. П. Бевзенка, Й. О. Дзендзелівського, Л. Деже, П. М. Лизанця, В. В. Німчука, І. Д. Пагірі та ін. Найбільше в цій галузі робить В. В. Німчук, який у своїх дослідженнях оперує матеріалом майже всіх закарпатських говірок⁴. Відзначаючи специфіку прислівників, С. П. Бевзенко зауважує, що в українській мові є велика кількість «своїх, властивих лише їй прислівникових утворень, що виникли на ґрунті української мови в процесі історичного розвитку»⁵. Хоча, на думку Л. А. Булаховського, основний лексичний фонд української мови мало чим відрізняється від лексичних фондів інших слов'янських мов, проте в ньому є суттєво значна група слів, що мають виразні індивідуальні риси, — численні й різноманітні прислівники. «У переважній більшості їх, — зауважує вчений, — даремно було б шукати українську спадщину мови давньоруських пам'яток. Це все надбання української мови в різні часи її розвитку, і в цьому відношенні народна українська мова була такою ж творчою лабораторією, як і інші споріднені з нею мови»⁶.

⁴ Німчук В. В. Із словотвору прислівників говірок району верхньої течії річки Боржави. (Прислівники займенникового походження). — Наук. зап. Ужгород. ун-ту, 1958, т. 35. Мовознавство, с. 42—55. Його ж. Словотвір прислівників прикметникового походження в закарпатських говірках. — В кн.: Територіальні діалекти і власні назви. К., 1965, с. 69—79. Його ж. Українські прислівники *двічі, тричі*. — Праці XIII Респ. діалектол. наради. К., 1970, с. 122—133. Його ж. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках. — Праці XII респ. діалектол. наради. К., 1971, с. 263—273.

⁵ Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. — Ужгород, 1960, с. 372. Пор. приклади: *деколи, абияк, подекуди, нишком, тишком, торік, позаторік, вдосвіта, надвечір, заввишки, завширшки, завбільшки*.

⁶ Булаховський Л. А. Питання походження української мови. — Вибр. праці в 5-ти томах. К.: Наукова думка, т. 2, с. 153. Наводяться такі прислівники: *осторонь, збіса, наздогад, слідком, біжком, попросом, жужжом, напхом, вистрибом, притьмом, нишком, бігцем, назирцем, миттю, ницьма, міньма, крадькома, швиргома, навпростець, наввипередки, напوماцки, завбільшки, завширшки, сторчака, косяка, знестяму, взагалі та деякі інші*.

З цього випливає важливість та актуальність дослідження прислівників у говорах української мови. На основі зібраного за спеціально виготовленою анкетною діалектного матеріалу з території закарпатських та суміжних говорів ми описуємо лексико-семантичні групи прислівників часу.

Як показує матеріал і літературної мови, і говірок, формування прислівників часу проходить на основі далеко не всіх назв часових понять. Можна сказати, що окремі мікрополя прислівникової лексики в основному базуються навколо назв частин року (*зима, весна, літо, осінь*), частин доби (*ранок, день, вечір, ніч*), деяких назв загальної часової семантики (*час, вік, раз, пора* та ін.), деяких назв нечасової семантики та ін. І в літературній мові, і в говорах такі прислівники передають значення часового моменту чи часової межі (*передчас — післячас*), часову протяжність, дистрибутивність. Досить часто значення слабо диференціюються, і типовим граматичним значенням таких прислівників є значення часового моменту. Важливо відзначити й те, що для прислівників часу як одного з розрядів обставинних слів особливою рисою є співвідносність із іменниками (а давніше й займенниками)⁷, причому адвербіалізації підлягали найчастіше такі форми, які позначали певні відрізки часу. Звідси випливає, що прислівник має також специфічні риси семантичного порядку. Оскільки частиномовним значенням його є вираження ознаковості ознаки, а в мовленні постійно виникає потреба якнайточніше передавати відтінки дійової чи статичної ознаки, це зумовлює постійне поповнення, зростання класу прислівників. Отже, при дослідженні цієї частини мови ми повинні, крім усього іншого, брати до уваги ті явища об'єктивного світу, що складають пізнавальний зміст нашого мовлення. Інакше кажучи, при вивченні говіркового матеріалу ми повинні встановлювати понятійну базу прислівників часу, яка в говірках є дещо відмінною у тому розумінні, що, як правило, представлена в детальнішій диференціації.

Розглянемо кожну з груп прислівників, що мають відношення до частин доби.

І. Часові поняття, пов'язані з ранком, можуть мати таку диференціацію: *'дуже рано, у період досвітку', 'рано, коли сходить сонце', 'після сходу сонця, коли звичайно снідають', 'взагалі у ранковий час'*.

А. Зі значенням *'дуже рано, на світанку'* в літературній мові вживається прислівник *досвіта, удосвіта, рано-вранці*. У говорах це передається словами: (*дозорі*) Гол., Чум.; (*дóзор'і*)

⁷ Назарова Т. В. Про особливості творення прислівників місця і часу в українській мові. — УМШ, 1958, № 5, с. 10.

Буків., В-Б; (*дозір'*) Бук. Бог. Ізк.; (*дозі'р*) (Гол. Кер. Чер. Ірш.; (*дозі'р'*) Гор.; (*дозур'*) Зол., Дуб., Роз-П., Вер-В., Зн., Коб., Кос., Виш., РК; (*дóзур'*) Чор.; (*дозур*) *Вод.*; (*дбзір'*) Жд.; (*дбзур*) Вор.; (*дбзі'р'*) ВЛ, Біл.; (*дозор'і*) ВВ; (*дбзор'і*) Під.; (*дозор'*) Між.⁸

Вживаються у говірках і властиві літ. мові прислівники (*удбсвіта*) Реп.; (*вдбсвіта*), (*дбсвіта*) Підг. Л, Ран. Д, Тюд. І-ФР., НК-Д, Стор. Для позначення цього ж поняття вживаються також: (*надранком*) Мат. Л, (*додніни*) Відр.; (*додн'а*) Ст. Трапляється також прислівник (*назбр'ах*) Бер.⁹ Пор.: (*додніни йа устаї і вз'иї бисаги и пишов гори плайем*) Відр.; (*сус'іда додн'а все робіт' у керт'і*) Ст.; (*Іван назбр'ах пїшої орати*) Бер.; (*л'уди вїйшли косіти назбр'ах*) Дул.

Б. Зі значенням '*рано, коли сходить сонце*' у літературній мові вживаються прислівники *рано, вранці, ранком, зранку*. У говорах теж вживаються такі лексеми: (*рано*) Ірш., Кор. та ін.; (*ізра́на*) Дул.; (*зра́на*) НС, Ст., Мат. Л. Прислівник (*даві*) 'сьогодні рано' Й. О. Дзензелівський фіксує на Тячівщині та Хустщині¹⁰. В. В. Німчук подає ще форми *давікы* зі знач. «*зранку, але не дуже рано* (приблизно до 8-ї год. за місцевим часом)»¹¹. І. І. Верхратський зафіксував його у гуцульських говорах: *даві, а також здавішня* (Кол.) у цьому ж значенні¹².

Цікавим є також і прислівник (*гурана*) '*у ранковий час*': (*нис' до нас прийшої гурана чоловік*) Бер.

В. У говорах Закарпаття представлений також прислівник, що вказує на час по відношенню до сніданку: *дофршитика, уфршитики, пофршитику, пофршитикови*¹³.

II. Часові назви, пов'язані з поняттям дня, можна згрупувати так: '*у денний час, у період дня*', '*протягом усього дня*', '*усередині дня, коли сонце стоїть у zenіті*', '*після обіду, на початку другої половини дня*', '*після обіду, перед заходом сонця*', '*у цей же день*', '*по цей день*', '*у попередній день*', '*два дні тому, напередодні вчорашнього дня*', '*три дні тому*', '*наступного дня*', '*через два дні*', '*через три дні*', '*починаючи від сьогоднішнього*

⁸ Й. О. Дзензелівський представляє ще такі лексеми: *дозо(д)рі, дозі(у, и)р', передзір*. У праці: Спостереження над термінологією народної метрології говірок Закарпатської області. — Діалектолог. збірник, т. XIV, УжДУ, 1955, с. 130.

⁹ Там же: *назори, назор'ах, назбр'ах, назор'(о)ріх, навзоріх*.

¹⁰ Там же, с. 131.

¹¹ Німчук В. В. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках, с. 272.

¹² І. Верхратський. Знадоби до словаря южнорусского. — Львів, 1877, с. 11.

¹³ Дзензелівський Й. О. Спостереження над термінологією., с. 131.

дня', 'починаючи від учорашнього дня', 'постійно, кожного дня', 'протягом багатьох днів'.

А. Прислівники зі значенням 'у денний час, у період дня' представлені в літературній мові лексемами: *удень, вдень, днем*. У говорах їм відповідають: (*вдин'*) (*наўчс'а вдин' вічур світла ни б'уде^u*) Ст.; (*удин'*) (*нис' удін' падаў дошч*) Бер., НБ; (*вден'*) Підг. Л, Мат. Л, Ран. Д, Стор. Д; (*удніну*) (*удніну была дўже файна пог'ода*) Дул. (*прийдіт до нас заўтра удніну*) НС; (*дн'ом*) В-Дор. Д.

Б. Прислівника зі значенням 'протягом усього дня' в літературній мові немає; із цим значенням вживаються конструкції *за дня, за день*, що не адвербіалізувалися повністю. У говорах знаходимо теж такі засоби вираження часового значення: (*задін'*) НБ; (*за д'ен'*) Стор. Д, Ран. Д. Є й інші відповідники: (*черезд'ен'*) (*черезд'ен' встїгли багато зробити*) Підг. Л.; (*чер'езден'*) Ж., (*чер'ездин'*) Кер., (*черездін'*) Рк.¹⁴.

В. Для вираження значення 'у середині дня, коли сонце стоїть у зеніті' в літературній мові вживаються прислівники: *опівдні, опівдень, вполудне*. Відповідно цьому в говорах знаходимо: (*уполўн:е*) Дов., Кор., Ізк.; (*вп'олун:е*) Реп.; (*вп'олудне*) Гол., Чор.; (*упулўдне*) Виш.; (*уп'олудне*) Вод., Чум., Чер., Ірш., Між., Бог.; (*вп'олун'а*) Роз-П, Кос.; (*вполўдни*) Вер. В, В-Б; (*вполўденок*) Вор.; (*вполўдне*) Мат. Л, Кроп. Д; (*нап'олўн'а*) Буків.; (*нап'олун:е*) Під.; (*нап'олун'а*) Зн.; (*наполўдне*) Діл., Коб.; (*уп'олуден'*) В-Л; (*нап'олудн'а*) Ст.; (*нап'олувн'а*) РК. (*напулўдне сонце майпече*) Дул. (*уже упулўдне а мы шче лиш йдеме*) НС. (*чомус' ид сїну вїйшла уполўн:е*) Бер.

Г. Літературному «до обіду», «до полудня» у говорах відповідають такі ж сполучення: (*до полудн'а*) НБ, (*до полуд'н'а*) Стор. Д., Мат. Л. Наближаються до прислівників форми (*дополўдни*), (*передполўдни*) (В-Дор. Л, (*дообїда*) Підг. Л, (*передобїдом*) НК-Д.

Д. Так само лише окремі форми для вираження поняття 'після обіду', 'на початку другої половини дня' можуть вважатися адвербіалізованими: (*попівдн'ї*) Діл.; (*сполўдн'а*) Мат. Л, Стор. Д; (*пополўдн'у*) В-Дор. Д; (*пополўдн'ї*) Ст.; (*п'оп'олудни*) Кор.; (*пополўн'ў*) (*Мы на свойўў коц'ц'ї с'їно гребеме поплўн'ўбо дополўн'е на нўв м'окро*) Бер.

Е. Відповідником до літературного *надвечір* 'після обіду, ще далеко до заходу сонця' у говорах є такі лексеми: (*загод'ї*) Тюд.; (*загов'а*) НБ; (*допередв'ечер'ї*) В-Дор. Д; (*надв'ечір*)

¹⁴ У рукописному словнику Я. Головацького засвідчене *весьдень, нав'есьдень* 'цілий день'.

Мат. Л, Стор. Д.¹⁵. На позначення цього ж періоду (приблизно між 16 і 19 годинами) використовується прислівник: (*ужовна́рок*) Дов., (*ужо́вна́рок*) Гол., (*жовна́рок*) Кер., (*ожо́н'а*), (*підвечірок*) Коб., (*підвечерок*) Вер. В., (*уло́ўра́нок*) Роз-П, (*лавра́нок*) Вор., (*уло́в'ранки*) Буків., (*уло́вранок*) Підг., (*уло́вранки*) Зн., Дуб. і ін. фонет. варіанти¹⁶.

Ж. Значення 'у цей же день' передається літ. сьогодні. У говорах: (*нис'*) (*ти чом нис' не була в школі?*) Ст.; (*н:ис'*) Мат. Л; (*нін'і*) Стор. Д, НБ, В-Дор. Д; (*с'огбдн'і*) Підг. Л, Тюд., І. Верхратський.

Є. 'По цей день, донині' — діал. (*подніс'*) (*подніс'мі не вернула гроші*) Ст., (*додніс'*) (*Іван додніс' гр'іші не приніс*) Бер., (*дбс'і*) Тюд.

З. 'У попередній день', літ. учора, вчора, напередодні. Діал. (*вчєра*). Тюд., (*учо́бра*) (*Ц'ілий дин' ис' учо́бра був сумний*) Бер.

И. 'Два дні тому, напередодні вчорашнього дня', літ. позавчора, діал. (*поза́ўчора*) (*поза́ўчора гріло сонце, а ўже два ны дощч падє*) Бер., (*поза́вчєра*) (*поза́вчєра ма́ліс'ме гбст'ох*) Ст.

І. 'Три дні тому' — діал. (*заповзавчєра*) Тюд.

І. 'Наступного дня', літ. завтра, назавтра, узавтра. У говорах: (*за́ўтра*) Бер., Ст., (*за́ўтра хóчєме пуйти на гріби*) Дул.

Й. 'Через два дні', літ. післязавтра, позавтра. Діал. (*поза́ўтр-рўў*) (*ми поза́ўтрўў будєме сіно вєсті*) Бер., (*поза́втр'у*) Ст., (*поза́втра*) (*наперед три дни*) В-Дор. Д, (*поза́втр'у*) Стор. Д.

К. 'Починаючи від сьогоднішнього дня', літ. віднині, відсьогодні. У говорах: (*одніс'*), (*одніс' йас'а вбз'му за н'бо*) Ст., (*вйдніс'*) (*вйдніс' ты попрбуй да́где пўті*) Бер., (*уднїні*) (*уднїні обыс'мы д хбїжи не йшоў*) НС.

Л. 'Починаючи від учорашнього дня', літ. відучора. Діал. (*вйдучо́бра*) Бер., (*одучєра*) Ст., (*вйдучєра*) Тюд., (*вйдучо́бра*) Стор. Д, ВБ.

М. 'Постійно, кожного дня', літ. щодня. Діал. (*шчодєн'*) Тюд., Стор. Д, (*шчодн'а*), (*шчодєн:о*) Ран. Д, Підг. Л.

Н. 'Протягом багатьох днів', літ. днями. Діал. (*дн'ами*) Тюд., Підг. Л, НК-Д, (*н':ами*) ВБ, (*дн'ами*). Ще зі знач. нещодавно: (*дн'ами томўм йїх від'ів*) Ст., (*вўн казай ош прїйде дн'ами*) Бер.

П. Часові поняття, пов'язані з вечірнім часом, групуються: 'перед заходом сонця', 'раннім вечором, коли ще не стемніло',

¹⁵ І. Верхратський фіксує *загова* (Самб.) зі значенням 'завчасу' (Знадоби до словаря., с. 11).

¹⁶ Див. детальніше про цей прислівник у праці І. О. Дзенделівського. Спостереження над термінологією., с. 131—132.

'у вечірній час, коли насуваються сутінки', 'у час, коли лягають звичайно спати', 'учора ввечері'.

А. Для вираження значення 'перед заходом сонця' в літературній мові вживається *надвечір, підвечір*. У говорах знаходимо: (*надвічур*) (*надвічур ми вирталис'а із лісу*) Ст., (*завітка*) (*нис'им из роботи прийшо'у завітка*) Бер., НБ, (*завідна*) В-Дор. Л, (*завидна*) Мат. Л, (*передвечером*) Ран. Д, НК-Д. Пор. ще: (*на-відвечір*) (Верх., Знадоби).

Б. 'Раннім вечором, коли ще не стемніло', літ. *увечері, ввечором*. (*увічир'і*) Дов., Жд., Кер., Ізк., Виш., Біл, (*увечіри*) Зол., Реп., (*увічур*) Роз-П, Вер-В, (*увечері*) Бук., Коб., Між., (*увечері*) Чер., Діл. В-Б, (*ввицірі*) Чум., (*увіш'ер'і*) Бук., (*увечірі*) Гор., (*вечір*) В-Бич., Діл., (*вічур*) Кос., В-Б, РК, Дуб., Зн., Гол. (*вечур*) Кос., Вор., Чор., (*вічір*) Гол., Кер., Чер., (*вічір*) Мд., (*вечір*) Бог., (*віш'ур*) Бук., (*вічөр*) В-Л., (*прійдеш до нас вічір*) Бер., (*вічур позерайме телевізор*) Ст.

В. 'У вечірній час, коли насуваються сутінки', *смерком*: (*смерком*) Чум., Гор., (*смерком*) Гол., Чер., (*змер'ком*) Коб., (*прісмерку*) Під., (*змир'комá*) Вел. Ком., (*ўзмир'ках*) Бобов. (*із:мерком*) Діл., (*змір'клас'а*) Кер., (*упóтемку*) РК. Пор. ще: *на-змерку* (Желех).

Г. 'У час, коли лягають спати': (*позавл'іги*) (*вчєра Стєфан прийшо'у позавл'иги и шче зачівс'и сваритис'и*) Відр., (*опіўн'ич*) НК-Д. Пор. ще: *вл'áгома, вл'áгомá, позавл'áги, позавл'áгы*,¹⁷ *л'áгома, ўл'áгома, ул'áгы*¹⁸; *на-за-в-леги* (Верх. Знадоби).

Д. Для позначення поняття 'учора ввечері' в говорах карпатського ареалу відомий прислівник (*сночі*) (*сночі була фáйна передáча*) Ст., (*сночи*) (*сночи у нас нитко не быў*) Бер., (*сночі*) Тюд., (*сночи*) Мат. Л., (*сночі*), (*вчора ввечері*) Стор. Д.

Е. У говірках карпатського ареалу є прислівники, що передають значення 'у позавчорашній вечір'. Це слова, які виникли в результаті додавання до прислівника *сночі* префікса *пере-, перед-, поза-*. Зокрема: (*перєсночи*) Дов., Зол., Жд., Бер. В., Підг., Діл., Ізк., Виш., Між., Рк.; (*перєдночи*) Чум., Чер., Дуб., В.-Бич., ВЛ, (*передсночі*) Забр.; (*позáсночи*) Бук., Ірш., Кос.

IV. Назви, пов'язані з частинами ночі, у говорах можна згрупувати так: «у нічний час взагалі», «серед ночі», «вкінці ночі, перед світанням».

А. Як і в літературній мові, для вираження значення «у нічний час взагалі» (пор. літ. *уночі, ніччю*), вживаються прислів-

¹⁷ Дзензелівський Й. О. Спостереження над термінологією..., с. 132—133.

¹⁸ Німчук В. В. Словотвір прислівників іменникового (без прийменників) походження в закарпатських говірках, с. 270.

ники, утворені тим самим шляхом у результаті адвербіалізації відмінкових форм іменника. Це: (*уночі*) Дов., Кер., Підг., Діл., В-Бер., Біл.; (*уночі*) Зол., (*вночі*) Вод., Роз-П., Зн., Кос., Між., Бог.; (*унош'ї*) Бук.; (*нічоу*) Жд., Буків., Коб., Ізк., Реп., (*нічоу*) Чум., (*нічбу*) Вор., В-Бич., Чорн. (*нічоу*) Кер., Ірш., Біл., (*нічоу*) (*чому ходиш нічбу та ни да'єш ми спати*) Бер.

Б. Значення 'серед ночі', літ. *опівночі*, передають діал.: (*опівночі*) Підг. Л, НК-Д, Стор. Д; (*упівночі*) В-Бер., (*упівночі*) В-Дор., Мат. Л; (*оп'їночі*) (*нис' гобинка задзвин'їла оп'їночі*) Бер.; (*їп'їночі*) (*босоркан'а ї білум їбрата їп'їночі*) Дав.; (*опівночі*) (*сейї ночи опівночі сніломис'и мілого очи*) Відр.

Г. Для позначення періоду 'перед настанням світанку' зафіксовано такі лексеми: (*з'атемно*) В-Б, Мат. Л, Підг. Л., Стор. Л.; (*зир'їе*) Ран. Д, (*зар'їе*) Кр. Д.

Розгляд прислівникової лексики для позначення понять часу, пов'язаних з частинами доби, показує, наскільки широкою і диференційованою є понятійна база говірок. Зрозуміло, що наведені групи лексики ще далеко не повністю передають «багатства народної лабораторії», що стимулює дальший збір матеріалу й дослідження в цій галузі.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

Бук.	— Буковець Воловецького р-ну, Закарпатської області
Буків.	— Буківцева Перечинського р-ну, Закарпатської області
Біл.	— Білки Іршавського р-ну, Закарпатської області
Бог.	— Богдан Рахівського р-ну, Закарпатської області
Бер.	— Березники Свалявського р-ну, Закарпатської області
Вод.	— Водиця Рахівського р-ну, Закарпатської області
Вер В.	— Верхне Водяне Рахівського р-ну, Закарпатської області
Вор.	— Ворочєво Перечинського р-ну, Закарпатської області
В.-Б.	— Великий Березний, Закарпатської області
Виш.	— Вишково Хустського р-ну, Закарпатської області
В.-Бич.	— Великий Бичків, Рахівського р-ну, Закарпатської області
ВЛ	— Великі Лучки Мукачівського р-ну, Закарпатської області
Відр.	— Відричка Рахівського р-ну, Закарпатської області
В-Дор.	— Верхній Дорожів Дрогобицького р-ну, Львівської області
ВБ	— Верхній Бистрий Міжгірського р-ну, Закарпатської області
Гол.	— Голубине Свалявського р-ну, Закарпатської області
Гор.	— Горбок Іршавського р-ну, Закарпатської області
Дов.	— Довге Іршавського р-ну, Закарпатської області
Діл.	— Ділове Тячівського р-ну, Закарпатської області
Дуб.	— Дубриничі Перечинського р-ну, Закарпатської області
Дав.	— Давидове Хустського р-ну, Закарпатської області
Дул.	— Дулове Тячівського р-ну, Закарпатської області
Жд.	— Жденієве Воловецького р-ну, Закарпатської області
Зол.	— Золотарево Хустського р-ну, Закарпатської області

- Зн. — Зняцево Мукачівського р-ну, Закарпатської області
- Заб. — Забродь Великоберезнянського р-ну, Закарпатської області
- Ізк. — Ізки Міжгірського р-ну, Закарпатської області
- Ірш. — Іршава, Закарпатської області
- Кер. — Керещьки Свалявського р-ну, Закарпатської області
- Коб. — Кобилецька Поляна Рахівського р-ну, Закарпатської області
- Кос. — Кострино Великоберезнянського р-ну, Закарпатської області
- Кор. — Коритняни Ужгородського р-ну, Закарпатської області
- Між. — Міжгір'я, Закарпатської області
- Мат. — Матків Сколівського р-ну, Львівської області
- НК-Д — Новий Кропивник Дрогобицького р-ну, Львівської області
- НС — Нижнє Селище Хустського р-ну, Закарпатської області
- Під. — Підгоряни Мукачівського р-ну, Закарпатської області
- Підг. Л. — Підгородці Сколівського р-ну, Львівської області
- Роз-П — Розтоцька Пастіль Великоберезнянського р-ну, Закарпатської обл.
- Реп. — Репинне Міжгірського р-ну, Закарпатської області
- РК — Руські Комарівці Ужгородського р-ну, Закарпатської області
- Ран. Д — Рансичі Дрогобицького р-ну, Львівської області
- Ст. — Сторожниця Ужгородського р-ну, Закарпатської області
- Стор. Д — Сторона Дрогобицького р-ну, Львівської області
- Тюд. — Тюдів Косівського р-ну, Івано-Франківської області
- Чум. — Чумалево Тячівського р-ну, Закарпатської області
- Чер. — Черна Виноградівського р-ну, Закарпатської області
- Чор. — Чорнотисів Виноградівського р-ну, Закарпатської області

ЕНКЛІТИКИ В ПІВДЕННО-ЗАХІДНИХ ГОВОРАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Розуміння енклітик та й енклітичності взагалі, а отже, і складу конкретних слівформ, які можуть бути кваліфіковані як енклітики, — питання, яке було і залишається ще й на сьогодні, як відомо, спірним у мовознавстві¹. А тому вважаємо за доцільне назвати основні визначальні ознаки мовних фактів, кваліфікованих нами як енклітики в досліджуваних говорах. Під енклітиками ми розуміємо насамперед не окремі слова як такі, а відповідні атоновані рефлексии колишніх слівформ дієслова *бути* та особових і зворотного займенників, що функціонують як цілком адекватні лексико-семантичні та функціонально-синтаксичні паралелі до відповідних неенклітичних слівформ.

Однак на відміну від останніх вони ніколи не вживаються на абсолютному початку фрази або самостійно, за межами фрази, у ролі неповних чи слів-речень у діалогічному мовленні, у фразі завжди виступають у постпозиції по відношенню до тонованої слівформи чи тонованої групи слів, в тому числі і службових, становлячи разом одну фонетико-синтаксичну єдність. З точки зору будови енклітики — це односкладові слівформи, а дієслівно-особові першої та другої особи однини можуть функціонувати і без голосного у їх складі, якщо попереднє слово закінчується на голосний звук (*робив-им, але робила-м*).

Серед численних специфічних діалектних явищ південно-західних говорів, особливо карпатських, привертають увагу широко вживані тут займенникові (*ми, ти, си, н'а, т'а, с'а, го, йі* тощо) та особово-дієслівні (*-м, -с', с'ме, с'те*) енклітичні форми, що реалізуються по говорах у відповідних діалектних фонетико-морфологічних варіантах. Науковий інтерес до цих форм по-

¹ Порівн. трактовку енклітик: Вайан А. Руководство по старославянскому языку. М.: Иностранная литература, 1952, с. 409—412; — Кротевич Є. В., Родзевич Н. С. Словник лінгвістичних термінів. К.: АН УРСР, 1957, с. 59; — Mistrík J. Enklitiku v slovenčine. — Jazykovedne studie, III. Spisovni jazyk. Bratislava: SAV, 1958, с. 277—279; — Марузо Ж. Словарь лингвистических терминов. М.: Иностранная литература, 1960, с. 345; — Хэмп Э. Словарь американской лингвистической терминологии. М.: Иностранная литература, 1964, с. 260; — Гадолина М. А. История форм личных и возвратного местоимений в славянских языках. М.: АН СССР, 1963, 39—59, 84 та іншими авторами.

силюється насамперед тим, що західні говори української мови на сьогодні є єдиними в східнослов'янському мовному масиві, у яких поширені зазначені енклітичні форми², тим більше, коли взяти до уваги, що російські діалектні форми *мя, тя, ся*, становлять собою не залишки колишніх форм знах. одн., а чисто фонетичні новоутворення з повних форм род.-знах. одн.³.

Займенникові та особово-дієслівні енклітики — характерна риса насамперед сучасних південно-західних говорів, хоч простежуються вони і в волинсько-поліських та побузько-поліських говорах української мови⁴, а також у т. зв. острівних українських говорах південно-західного типу⁵. Але найширше і найактивніше вживаними вони є в карпатській групі південно-західних говорів, зокрема в південнокарпатських, на яких ми й зосереджуємо увагу, оскільки саме в південнокарпатських говорах збереглася і дуже активно вживається не тільки переважна більшість старовинних (звичайно, з відповідними фонетичними видозмінами), але й чимало новіших, цілком самотутніх енклітичних форм.

У сучасних південнокарпатських говорах української мови із займенникових енклітичних форм засвідчуються *н'а, т'а, с'а, го, йі, н'у, н'і, ми, ти, си, му* з відповідними позиційними та лінгвогеографічними варіантами.

1. Енклітика *н'а* вживається в сучасних південнокарпатських говорах у знахідному (як у безприменникових, так і в применникових конструкціях) та в родовому (в окремих типах конструкцій) відмінках однини паралельно з повною формою *мене*. Наприклад: а) у знахідному відмінку: *кебы вы н'а не вызрадили* (Млин); *уз'ати н'а мусит'* (ОсГ); так *н'а гертанкі бол'іли* (П); *ци будеш н'а л'убіти?* (Ски); *уз'али н'а мама за р'уку* (Лат); *чекай н'а* (КорУ); *та пак н'а ўпісав ис школы* (Баб); *ткос' н'а мав замелдовати* (ЗарІ); *най н'а, не кывай н'а* (Ст); *йак н'а відиш, так н'а пиши* (Вон) і т. п. б) у родовому

² Гадолина М. А. История форм личных и возвратного местоимений в славянских языках. М.: АН СССР, 1963, с. 59.

³ Селищев А. М. Критические заметки по истории русского языка (Л. А. Булаховский. Исторический комментарий к литературному русскому языку, изд. 2, Киев, 1939). — В кн.: Избранные труды. М.: Просвещение, 1968, с. 197. — Гадолина М. А. Цит. праця, с. 53.

⁴ Марчук Н. М. Формы прошедшего времени украинского глагола в лингвистическом аспекте. — В кн.: Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу (Ленинград, 26—30 сентября 1972): Тез. докл. М., 1972, с. 96—98. — Матеріали до 2 тому «Діалектологічного атласу української мови».

⁵ Токарь Т. А. Энклитические местоименные формы в украинских говорах Боснии (Югославия). — В кн.: Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу: Тез. докл. М., 1972, с. 105—107.

відмінку, переважно у применникових конструкціях та безприєменникових конструкціях з родовим суб'єкта, наприклад: не х́очу, жеб́ы з н'а впа́в (БерГ); такий у н'а фа́йный л'у́пко (Лат); та бы́ла в н'а довга́н'а (ЗарІ); прийд́и до н'а — принеси́ ми (Ст); та шчо до н'а, л'у́пку, не йдеш (ВільЛ) тощо.

Форма *н'а* поширена майже на всій обстежуваній території, за винятком гуцульських говорів, де відповідно з фонетичними особливостями цих говорів маємо варіант *н'и* (води́ло н'и до ра́на, а йак зор'я́ло, лиши́ло н'и (Р), а також крайніх західних, лемківських, де простежуються форми *м'а*, *мн'а*, напр.: Ей, так ми ко́са ко́сит, аж м'а в бо́чку бо́лит (ОрСт). Що ж до форми *ме*, зафіксованої у сучасній говірці с. Звали на Пряшівщині у фразі «дал му коньє гнац та ме віврацел», то тут маємо справу з явним словакізмом. У середньозакарпатських говорах нам не вдалося зафіксувати жодного випадку вживання форми *мя*, тоді як, за свідченням матеріалів Є. Сабова, в Кальнику, а матеріалів І. Верхратського, — в Пізняківцях поряд з послідовно вживаним *н'а* спорадично фіксується і *м'а*. Кедь ись мя избавив моих коней; коли мя так побила (Хр, 222, 223); пове́дїть мя ід черцо́ви (Зн, I, 137), а в Страбичові — *мня*: чим бысь мня погостив (Зн, I, 128). Однак виходячи з того, що в записах із зазначених сіл є чимало інших книжних елементів, ми схильні кваліфікувати тут ці форми як стилізацію інформаторів своєї розповіді під книжну мову.

Сучасна форма *н'а*, що виникла фонетичним шляхом із давньоруської *мА* ($мА > мн'а > н'а$)⁶, є самотньою українською діалектною енклітикою, якої не знають інші слов'янські мови. Вона фіксується закарпатоукраїнським пам'ятками вже у першій половині XVII ст. (1645 р.), зокрема в купчому запису на книзі в с. Негрещи, хоч у пам'ятках культового та ділового закарпатоукраїнського письменства аж до XIX ст. превалює старокнижна форма *мА* (Лел., Пам., 221; Пань., О путі, 192, 193; ТА, 38, 59).

2. Енклітика *т'а* вживається, як і *н'а*, у знахідному і родовому відмінках однини як паралельна до *тебе*, напр.: а) у знахідному відмінку: не пушо́ тя (РусГ, К, III, 187); тадь не маву де тя задіти (Смул, К, III, 187); вы́з'му т'а (Лат); удаме́ за т'а ма́ймолодшу (Гет); ма́йу на т'а д'а́ку (Вон); та не д'ума́й, мій миле́н'кий, шчо не бу́ду про т'а (ВільЛ) тощо; б) у родовому відмінку: Я од тя то́то дїтвача, — гварить, — заду́шу (ОсГ, К, III, 242); де-с' бу́ла вче́ра, же т'а не бу́ло дба́ма (КорУ);

⁶ Див.: Бевзенко С. П. Історична морфологія української мови. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960, с. 153.

ой, шчо то в т'а, біл'авóчко, заплáкан'і бчка (Лат); такій іс т'а хосén, гі с пса солонїна (Вон) тощо.

Сучасна діалектна форма т'а є прямим продовженням давньоруської енклітичної форми тА і не виявляє ні в закарпатоукраїнських пам'ятках, ні в сучасних досліджуваних говорах якихось специфічних варіантів. Лише в гуцульських говорах і ця форма виявляє характерну для цих говорів видозміну кінцевого голосного а>и: т'и.

3. Енклітика с'а є найширше вживаною серед усіх енклітичних форм у досліджуваних говорах. Пояснюється це насамперед тим, що с'а, будучи етимологічно зв'язаною з давньоруською формою знах. відмінка однини зворотного займенника і зберігаючи всі старовинні його енклітичні властивості, зокрема відносну довільність місця по відношенню до дієслова, з яким вона синтаксично зв'язана, в сучасних південнокарпатських говорах в більшості випадків втратила колишнє займенникове значення, набула властивостей формотворчого та словотворчого форманта і виконує в основному ту ж функцію, що й зворотна частина с'я в сучасній українській літературній мові⁷. Діалектну специфіку становлять собою логічно ніби не вмотивовані випадки вживання с'а при різноманітних неперехідних дієсловах, зокрема *задрімáти, змерзну́ти, из'з'абну́ти, похворіти, свад'бова́ти, скака́ти, счэзнути, под'áковати* та при прислівниках *вітко, йалó, тёмно*, напр.: Подяковав с'я, а уж іде (Смул, К, III, 198); Ягоды не найду, а вже са лем змерзну; до трьох раз са мало скакати (РусГ, К, III, 57, 10); Гáн'ка из'з'áбла с'а (Ски); ту с'а вже было тёмно; йак с'а из'з'áб був (Тур); йак йуй с'а йалó (ТБис); тёмно с'а; бывáло, йак из'з'áбну с'а, та зал'їзу нога́ми у піч; на туту́ н'іч ни спáла, а вже перед дн'ом задрімáла-м с'а (Лат); рóbиме, што ун' тёмно с'а ут поро́ху (Баб); Похворіла с'я у ца́ря кіша́соня (Шир, Зн, I, 152); айбó было с'а дуже тёмно (ВРак); йак зас'вітіло удну́ у хы́жу, што відко с'а, товды́ стáроста ка́же (Хижа); дуже с'а рідко свад'бу́ють (СинП). Правда, це явище простежується лише у говорах на захід від р. Ріки. На Хустщині і Тячівщині воно не відоме. Не відзначено воно і в говорах гуцульських на Рахівщині.

Поряд з цим енклітика с'а простежується зрідка в досліджуваних говорах і як власне займенникова форма, вживана паралельно із *себе* у родовому і знахідному відмінках здебільшого у приєднаних конструкціях, напр.: жебы з са тіло рвали

⁷ Жовтобрюх М. А., Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, ч. I, вид. 3. К.: Радянська школа, 1965, с. 351—353. — Сучасна українська літературна мова: Морфологія /За заг. ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1969, с. 399—406.

(РусГ, К, III, 55); Уз'áv на са рíзы (ОсГ); тыж дитину одпекла од ся (Смул, К, III, 191); мир'кúй на с'а (Ски); воз'мí хúсту перед с'а (КорУ); тот бы с с'а посл'íдн'у сорóчку про-дав (Імс); удогнáv уд с'а псу та так пройшов; вижу с'а в дзír-кал'і; не дам с'а úз'відати; мíркúй на с'а; не дае за с'а знати ніч (Ст); л'л'е у с'а, ги у дійжу (Вон) тощо.

Енклітика *с'а* функціонує у кількох фонетичних варіантах, а саме: *с'а* (найпоширеніший тип), *са* (ужанські на півночі Березнянщини та гуменські говірки, *с'и* (гуцульські говори) та *ша*, рідше *ше* (лемківські говірки сіл Кружльова, Якуб'яни, Літманова, Орябина, Шамброн, Мальців). Скороченої форми *с'* нам не вдалося виявити ні в сучасних записах, ні в записах кінця XIX ст. Відсутність скороченої форми поряд з відносною довільністю місця у фразі та збереженням властивостей в усіх випадках функціонування є свідченням того, що *с'а* досліджуваних говорів виявляє набагато більший зв'язок із займенниковою основою, ніж *ся* української літературної мови та більшості її говорів.

4. Енклітика *го* в досліджуваних говорах вживається паралельно з *його* в знахідному та зрідка (у безособих заперечних конструкціях у функції родового суб'єкта) в родовому відмінку, правда, в усіх випадках тільки в неприйменникових конструкціях, не виявляючи при цьому фонетичного варіювання, напр.: а) в знахідному відмінку: А гнét'кы го, одсудили го на смíрт' (Млин); Ніхто го не знає (РусГ, К, III, 21); фрас го тримать (Збой, К, III, 103); айбó мóйа сестра́ і від'іти го не хóч'е (П); Івán ус'ó зробів так, йак го навчíла ба́ба (Тер); закл'á-тый бы, ош го буду л'убіти майбúрше (ВільЛ) тощо; б) у родовому відмінку: не йе го дóма (П); н'íгда го в хýжи не было (Ст) і т. п.

Енклітика *го* в українських говорах є відносним новотвором, що виник шляхом усічення початкового кореневого ненаголошеного складу із форми род.-знах. *його* (*його* > *го*). Треба гадати, що цей процес відбувся у живій розмовній мові досить давно, бо вже в XVII і на початку XVIII ст. *го* фіксується українськими пам'ятками в сучасному фонетичному оформленні, напр.: абы го голосиль у костелі; але же мортифікуваль го за девятнадцеть тыжніи... (Лел., Пам., 231) тощо.

5. Енклітики *йі*, *йу*, *н'у*. Енклітика *йі* з варіантом *і*, поширеним спорадично в окремих говірках Іршавщини, Свалявщини, Міжгірщини, Волівеччини та деяких інших, функціонує у знахідному та родовому відмінках при тих же умовах, що й *го*, причому так само тільки в неприйменникових конструкціях паралельно із повною формою *ййі* (*йейі*, *йей* тощо), напр.:

а) у знахідному відмінку: Послухав ї (РусГ, К, III, 115); ба́бка їй навчіла шы́ткой робіти (Звала); та лем їй дам віцц'ови (Заг); збудів їй (Лат); йа їй бўду ба́вити (Зарі) тощо; б) у родовому відмінку: пушла́ раз за до́хторков та їй не бы́ло до́ма (МБер).

Енклітика *їй* у досліджуваних говорах теж є відносним ново-твором. Утворилась вона в той же спосіб, що й *го* — шляхом усічення початкового ненаголошеного кореневого складу з форми *їйїї* і, можливо, одночасно з *го*. Правда, в пам'ятках до XIX ст. *їй* не простежується. Замість неї, проте, досить часто фіксується, особливо в пам'ятках світського характеру, паралельно і ззагальновживаною *єи*, старовинна енклітична форма знахідного однини *ю*, напр.: придалъ ю оной до церкви (Потушняк, 124); перенесуть ю (Дзендз., Лист-інстр., 115). Порівняно часто фіксується *ю*, зокрема в лемківських говорах також у записах XIX ст. В. Гнатука та І. Верхратського, напр.: цю їу піталъ за жѣну; та он їу пітал (РПЄ, 69). Зафіксована вона в зазначених говорах і в записах І. Панькевича (ПУГ, 272—273). За свідченням М. І. Сюська, вона ніби «вживається зараз тільки старшим поколінням і то дуже рідко»⁸. У наших записах вона не фіксується. Залишки цієї старовинної енклітичної форми засвідчуються на всій обстежуваній території у вигляді *н'у*, яка, зберігаючи енклітичні властивості, функціонує тут як цілком органічна у прийменникових конструкціях поряд з формою *нийї*, напр.: А вна вже горнець мала готовый на ню там (Пчол, К, III, 206); бы крѣзь ню са видно было (Збой, К, III, 106); вун за́чав на н'у гойкати (ТБис); так с'а на н'у Ива́н призира́в (Зарі); заста́в за н'у (Ст) тощо.

Форма *н'у* в прийменникових конструкціях у південнокарпатських говорах дуже давня, фіксується вона закарпатоукраїнськими пам'ятками уже з найдавніших часів, напр.: и дал за ню (Дэже, Мат, 65); который за ню прѣйдут (Лел.-Гр., Выбор, 99). Все це дає підставу вважати, що *н'у* становить собою в наших говорах глибокий архаїзм, що сягає ще давньоруської мови (пор.: жрѣбии грѣшника да испадеть на ню — у Св. зб. 1076 р.)⁹.

Характерно відзначити, що енклітики *їу* та *н'у* (остання в інших говорах простежується навіть у безприйменникових конструкціях)¹⁰, на відміну від інших енклітичних форм, мають

⁸ Сюсько М. І. Займенник у говорах Закарпатської області УРСР. Харків: Харківський державний університет, 1968, 19.

⁹ Бевзенко С. П. Історична морфологія..., 160.

¹⁰ Пура Я. О. Говори Західної Дрогобиччини, ч. I. Львів: Львівський державний педінститут, 1958, с. 59.

найширшу географію поширення в українських говорах. Крім говорів карпатського ареалу¹¹, відомі вони в говорах Житомирщини¹², південної Подільщини¹³, Київщини¹⁴ і навіть Полтавщини¹⁵; як відомо, форма *ню* «до недавнього часу досить не рідко вживалася в літературній мові»¹⁶.

6. Енклітика (*на*) *н'і* широко вживається у знахідному відмінку множини у різноманітних прийменникових конструкціях паралельно з повною формою *на них*, напр.: а когут са вбернув на ні (БерГ, К, III, 70); пришов міжі н'і (Тур); а йа за н'і уже тул'кі роки нич не знаву (ТПол); Треба в н'і сипати молоко (Лоп) тощо.

Хоч енклітика *н'і* і є відносним новотвором порівняно з давньоруською мовою, однак досліджуваним говорам вона відома досить давно: уже в середині XVII ст. вона фіксується місцевими пам'ятками досить часто, напр.: тогда войско Алезандрово оударить на нѣ зрадоу (ПА, 186) тощо.

Форма *н'і* фіксувалася дослідниками південнокарпатських говорів уже з кінця XIX ст. (див. Зн, I, 195; РПЄ, 90, 97; ПУГ, 275 та ін.). І. Верхратський відзначає *н'і* і в говорах галицьких лемків¹⁷. Однак питання виникнення її залишається ще й на сьогодні відкритим. І. Панькевич, наприклад, припускав, що «це, мабуть, ті форми, про котрі згадує А. Соболевський..., що цілий ряд займенників з твердою основою, подібно, як іменник, прийняли в пот.-асс. рл. т. f., закінчення *ѣ*»¹⁸. М. І. Сюсько вважає її «прямим збереженням давньої форми (*н'і* < *нѣ*)»¹⁹.

7. Енклітики *ми*, *ти* вживаються на всій обстежуваній території як паралельні форми в давальному відмінку однини з *мін'і*, *тобі* і становлять собою пряме продовження енклітичних форм давального однини *ми*, *ти* давньоруської мови без будь-

¹¹ Бевзенко С. П. Історична морфологія..., с. 161—162.

¹² Бова (Ковальчук) Л. П. Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту. — В кн.: Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. К., 1954, с. 109.

¹³ Мельничук О. С. Південноподільська говірка с. Писарівки. — Діалектологічний бюлетень, вип. 3. К., 1951, с. 56.

¹⁴ Лисенко П. С. Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині. — Діалектологічний бюлетень, вип. 6. К., 1956, с. 40.

¹⁵ Ващенко В. С. Полтавські говори. Харків: Харківський державний університет, 1957, с. 175.

¹⁶ Булаховський Л. А. З історичних коментаріїв до української літературної мови. — Наукові записки (Інститут мовознавства АН УРСР), т. 10. К., 1952, с. 90.

¹⁷ Верхратський І. Про говір галицьких лемків. Львів, 1902, с. 127.

¹⁸ Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі та суміжних областей, ч. I. Прага, 1938, с. 275.

¹⁹ Сюсько М. І. Займенник у говорах Закарпатської області УРСР, с. 23.

яких істотних змін, напр.: даруй ми ші жывота мого! (Смул, К, III, 176); принёсу ті в ш'итвір' (Ски); расплеті ми кóсы (Лат); не пугай ми роботу (ЗарI); с'півай ми, Маріко (Тер) і т. п.

8. Енклітика *си* становить собою в якійсь мірі специфічне явище серед інших займенникових енклітик у південнокарпатських говорах. Насамперед, вона обмежена територіально: простежується вона тільки в українських говорах Пряшівщини та в говірках гірських районів сучасної Львівщини і зрідка — на крайньому північному заході Великоберезнянщини Закарпатської області, тобто в говорах, у яких найбільше помітний вплив польської та словацької мов, напр., як си ту доволив? (Смул, К, III, 176); спом'яний си на мене; так си Юрко думать сам ід собі (БерГ, К, III, 176); А я сі думам (Звала); я си за своїм пришла (ОсГ, К, III, 241); А зладили мі гун'ч'ін'а і йа сі в н'ому під корчá л'аглá (Заг); с'ад'те си, най с'а вдóма ни жу́р'ат (Бориня); ут'ік си т хáт'і (Ільник) тощо.

В інших південнокарпатських говорах нам не вдалося виявити форми *си*. Навіть в говірці с. Латірки на Воловеччині, що не тільки територіально, але й за своїми власне мовними ознаками є дуже близькою до північнокарпатських говірок Старосамбірщини (Бориня, Ільник), *си* відзначено один раз і то лише в пісні-коломийці: ой, загрáй ми, гудáчку, та най си поскáчу. Твердження М. І. Сюська, що форма давального відмінка *си* в «гуцульських говорах Рахівщини» є «звичайною»²⁰, треба вважати помилковим: гуцульське *си*, відоме в говірках сіл Ясіня, Кваси, Богдан, Рахів, Ділове та ін., становить собою фонетичний варіант форми знахідного відмінка *с'и* < *с'а* < *сА* з диспалаталізованим *с*, що є, очевидно, проявом загальної тенденції диспалаталізації *с* в гуцульських говорах на Рахівщині (порів.: са, дес, бис, від'ів-ис тощо; див. також: ПУГ, 120—121), напр.: Віттáк вни си верnúли; Віттáк машинка си верnúла; А віттáк то си зáч'ило скло потóму робіти (Ділове, ПУГ, 4119, 420); Віттáк вéречи тай утечі віттам не обзира́йучи си; вогóн' шчóкне си (Богдан, ПУГ, 419); Обноч'увáвим си під Буківцём; Йак си вáтра обгоріла, йа ч'úйу, шос іде; Йа раз див'у си; абіх йа си не напúдив; Дивіти си мож; Гет си л'úди вітопили (Рахів, ПУГ, 416 417, 418); Трафл'úло си; А вти стріл'ці прибли́жит си и вкрадúт фустыны; то вни си не показовали, то на нёго сёрдили си; у т'і хвіли шчэзне и пока́же си; І так раз попáло си, шчо надібали у ночі ідучі одну́ гúску; Дúже зра́довали си; Тогді кін' обізвáв си (Кваси, ПУГ, 413, 414, 415); Йак пішла́, то вже ни верnúла си (Ясіня, ПУГ, 411) тощо при

²⁰ Сюсько М. І. Цит. праця, с. 8.

паралельних формах *с'и* та *са*, іноді навіть в одному й тому ж реченні, напр.: самі л'юде не знали, куді са д'їяти (Ділове, ПУГ, 420); А гўска тогді так си зареготала, йак коли би чововік дўже с'и засмїяв ха-ха-ха (Кваси, ПУГ, 414); ус'уди с'и повертав (Ясіня, ПУГ, 411) тощо. Зворотний займенник у давальному однини і в цих говорах послідовно має форму *собі*, напр.: л'юде зач'или собі розбирати; вни собі ішли (Ділове, ПУГ, 420); йа собі мїслив; йа собі подумав; мїєе пушку собі (Рахів, ПУГ, 416); говорили собі ідучі; наломлі собі там рішч'и (Кваси, ПУГ, 415) тощо.

Не простежується *си* зараз і в говірках сіл Пізняківці та Великі Лучки на Мукачівщині, де воно зафіксоване І. Верхратським (порівн.: полюбїлась си бідбчку — ВЛуч, Зн., I, 170), так си там сидять — Піз, Зн., I, 139). Однак, як уже відзначалось, записи І. Верхратського є ненадійними: на них позначений помітний іншомовний та книжний вплив. Не фіксується *си* і в проглянутих нами закарпатоукраїнських пам'ятках, не відзначено воно і С. П. Бевзенком в аналізованих ним закарпатських пам'ятках²¹.

Усе це дає підставу до припущення, що сучасне *си* в українських південно-західних говорах є, очевидно, не раритетом давньоруської мови, а проявом іншомовного, зокрема польського та словацького впливу на українські говори. Адже в говорах, у яких такий вплив незначний або й зовсім відсутній, форми *си* немає, тоді як форми *ми*, *ти*, як і багато інших архаїчних явищ, тут широко вживані в усіх сферах спілкування. Сказане також є ще одним підтвердженням висновку С. П. Самійленка, що історична доля *ми*, *ти*, *си* в східнослов'янських мовах неоднакова і що саме *си* з найдавніших часів найінтенсивніше витіснялося вторичною формою *собі* і «почало виходити з ужитку задовго до появи давньоруських пам'яток»²².

Енклітика *си*, як і *ми*, *ти*, звичайно не виявляє варіантності, якщо не брати до уваги більший чи менший ступінь звуження *и* згідно із загальними фонетичними закономірностями відповідної говірки, групи говірок чи говорів. При відповідних фонетичних умовах таке звуження може бути настільки значним, що призводить до якісної зміни *и* > *і*. Отже, кваліфікація *мі*, *ті*,

²¹ Бевзенко С. П. Із спостережень над мовою пам'яток розповідних жанрів, писаних на Закарпатті. — Наукові записки Ужгородського університету, т. 35. Філологічний збірник (Мовознавство). Ужгород, 1958, с. 104.

²² Самійленко С. П. З історії форм давального відмінка однини особових займенників у давньоруській і українській мовах. — В кн.: Питання історичного розвитку української мови. Харків: Харківський університет, 1962, с. 241.

сі як контамінованих форм в південно-західних говорах української мови²³ і протиставлення їх, таким чином, в структурно-етимологічному відношенні *ми, ти, си* не відповідає фактам живої мовної дійсності.

8. Енклітика *му* є цілком органічною, широко вживаною в усіх сферах говіркового спілкування паралельно з вторинною формою *йому (йуму)*, напр.: хлоп му фказал (Хмел); дай му покуй, дай (Смул, К, III, 187); дав му гробші (Стуж); прикапчала му бокрійту сама молодá (П); зробіли му велику парáду (Баб); понесут' му пос'т'іл' (ВРак); полуденок б́ду му нести сама (Р) тощо.

Очевидно, енклітика *му* є теж відносним новотвором в українській мові. В пам'ятках давньоруської мови вона не фіксується, зате уже в найдавніших українських пам'ятках²⁴, в тому числі зрідка і в закарпатоукраїнських, напр.: що сте му об'щяли; дайте му (Лел.—Гр., 98, 102); еще бы му у школь сА учити (ТА, 47) тощо, знаходимо *му*.

Енклітика *му* виникла, мабуть, як і *го* та *йі*, шляхом усічення початкового кореневого ненаголошеного складу із *йому*, причому, очевидно, через стадію редукції ненаголошеного *о*, а потім уже і занепадом *й*. Прослідки форм із зредукованим *о* і зараз засвідчуються окремими говорами, напр.: каж йму, най пйе з молоком (КорУ); захот'іло йму с'а попойісти (Ільник) тощо.

Із особово-дієслівних енклітик у сучасних південнокарпатських говорах поширені 4 енклітичні форми, а саме *-м, -с', -с'ме, с'те*, що функціонують у різноманітних структурно-фонетичних варіантах.

1. Енклітика *-м (-им, -ім, -йем, -йім* тощо) вживається для вираження І особи однини у реченнях з неназваним підметом паралельно із займенником-підметом у двоскладних реченнях, напр.: В́йттам-ім ут'ік дáле на дрúгый вáлал (Звала); так-ім утыла, отколі-м бы́ла у кúпели (П); то йа мúшу казáти, йак-ім кнйдл'і варй́ла (ТБис); Гет-ім усл'іпла (Заг); Ой, колі н'а удбирáли, на стúлчику-м сид'ів (Черна); бізуно-м с'а вчалова́ла (Ст); колі-м був на грун'і (Р) тощо.

2. Енклітика *-с' (-с, -з', -ис', -из', -іс', -йес'* тощо) вживається

²³ Там же, с. 245. — Див. також: Безпалько О. П. та ін. Історична грамати́ка української мови, вид. 2, виправлене. К.: Радянська школа, 1962, с. 255.

²⁴ Безпалько О. П. та ін. Історична грамати́ка української мови, с. 261. — Бова (Ковальчук) Л. П. Діалектизми в синтаксисі «Перестороги». — В кн.: XII республіканська діалектологічна нарада (квітень 1965 р.): Тези доп. К., 1965, с. 18, 20.

для вираження 2 особи однини у реченнях з неназваним підметом паралельно з займенником-підметом *ты* у двоскладних реченнях, напр.: йой, та де-сь був, що-сь там робив? (БерГ, К, III, 91); чом-ис' розбив скл'анку?; навіла-с' ужé на крбсна? (КорУ); мух-ис' уз'ати кон'и (Ски); та ци с'ытый-ис'?; проп'ав-ис', небоже (Лат); від'ів-ис' там м'ого М'он'ку? (ВільЛ) тощо.

3. Енклітика *-с'ме* (*-сме, -з'ме, -ис'ме, -из'ме* тощо) вживається для вираження 1 особи множини у реченнях з неназваним підметом паралельно з займенником-підметом *мы* у двоскладному реченні, напр.: Не чули зме за нього (Смул, К, III, 170); были-с'ме йи зар'изали; заклікали-с'ме на гостину уш'ытк'их (П); прийшли-з'ме дум'и (Лат); уст'али-смо до д'нини; прийшли-смо ид х'ат'и в'ечером (Р) тощо.

4. Енклітика *-с'те* (*-сте, -з'те, -ис'те, -іс'те* і т. д.) вживається для вираження 2 особи множини у реченнях з неназваним підметом паралельно з займенником-підметом *вы* у двоскладних реченнях, напр.: чог'о-с'те нас д'али заклікати (Звала); д'уже-с'те добрый чоловік (Ски); такі-с'те, н'івроку, об'іе (ТПас); Аб'и-сте с'т'агли на касарн'и (Рос); ми вас пр'осимо, об'и-с'те б'ули ласк'ави прийт'и до нас на весіл'л'и (Р) тощо.

Варіанти без початкового голосного *-м, -с', -с'ме, -с'те* в абсолютній більшості південнокарпатських говорів виступають у позиції після голосного попереднього слова. Правда, простежуються форми з кореневим *йе* (*йи*), напр.: же-йем там не пішла (Хмел); жебы-йем кон'им не вірил; йак бы йем теп'ер' мал выскум'ат'и ж'ену; што-йем выховал (Млин); бо-йис барс худб'на (ОсГ) тощо.

У позиції після приголосного у переважній більшості південнокарпатських говорів особово-дієслівні енклітики набувають епентетичне *и* (*и*), тобто мають форми *-им* (*-им*), *-ис'* (*-іс'*), *-ис'ме* (*-іс'ме*), *-ис'те* (*-іс'те*) і т. п., напр.: Кедь-ись так выдумала; кедь-исьте не могли на тото прийти (РусГ, К, III, 9, 20); пой'ів-ім тот'и кол'ачікы (Звала) иш'ов-ис' до роб'оты?; Типір'-ис'ме не вар'или ниш' (Ски); там-іс'ме были за год'ину (Лум); шчос'-ис'те д'али увич'ірі; бод'ай-іс'те туй покамин'іли (Лат); шче б'уде каз'ати, шчо выткыс'-ис'ме укр'али (Вон) тощо.

Поряд з цим в окремих крайніх західних говорах, зокрема лемківських, простежуються випадки і без епентетичного голосного, напр.: так зме вр'али з бычаты (Смул, К, III, 182); кет-сте йих не х'тыли (Шамбр, РПЄ, 54).

У гуцульських, бойківських, північнокарпатських та лемківських говорах у позиції після приголосного попереднього слова звичайно зберігається кореневе *йе*- (*йи*-), правда, як правило, лише у формах однини *йем*, (*йим*), *йес* (*йис*), напр.: так прийшов

йем тут; из'з'ів-йем хл'іб; тіл'ко палец-йес из него прин'іс (Рос); служів-йім шіс'т' міс'ац'ів; йак-йім поста́вив старі двірі; йак-йім коліс' робила (Бориня); йак-йім гра́бала (ОгГ) тошо. У перехідних від гуцульських до середньокарпатських говорах маємо форми *-ем, -ес*, тобто без *й*, напр.: йакій-ес бет'арс'кий; йакій-ес замашч́ений (Лоп).

Сучасні особово-дієслівні енклітики *-м, -с', -с'ме, -с'те* як у південнокарпатських, так і в усіх інших говорах української мови взагалі, де вони ще зберігаються, становлять собою за походженням рефлексі давньоруських особових форм дієслова *быти* у теперішньому часі дійсного способу 1 та 2 особи однини і множини, що вживалися в основному у функції допоміжних дієслів, насамперед у перфектних чи т. зв. складених формах минулого часу дійсного способу²⁵. Допоміжне дієслово *быти* у цих формах виконувало, як відомо, подвійну функцію: вираження відношення минулої дії (а точніше — її результату), що виражалася перфектними формами, до моменту повідомлення (висловлювання), тобто предикативну функцію²⁶, та вираження діючої особи, як компонент перфекта, що характеризується чітко диференціюючими особовими закінченнями. Однак уже в давньоруській мові, коли почалось руйнування старої системи форм минулого часу і поступове закріплення колишнього дієприкметника на *-ль* у функції єдиного засобу вираження минулого часу, тобто вживання його у власне дієслівному значенні²⁷, а отже, й розпадом колишнього перфекта як такого, почалось і обмеження функцій допоміжного дієслова *быти*, тобто втрачання ним функції вираження відношення результату минулої дії до моменту повідомлення при збереженні функції вираження діючої, зокрема 1 і 2 особи, тобто функції «особових займенників»²⁸. За припущенням І. М. Керницького, цей процес уже в 2-ій половині XIII ст. був завершений²⁹.

²⁵ Керницький І. М. Спостереження над складеними формами минулого часу в староруських і староукраїнських пам'ятках до XVI ст. — Наукові записки (Інститут суспільних наук АН УРСР), т. 3: Дослідження з мови та літератури. К., 1954, с. 125.

²⁶ Бевзенко С. П. Исторична морфологія..., с. 306. — Керницький І. М. Цит. праця, стор. 127.

²⁷ Ломтев Т. П. Об употреблении глагола относительно категорий времени в древнерусском языке. — Ученые записки (Московский гос. университет), вып. 150, М., 1952, с. 223—224. — Бевзенко С. П. Исторична морфологія..., с. 308.

²⁸ Керницький І. М. Цит. праця, с. 129.

²⁹ Там же.

До аналогічного висновку приходять і С. П. Самійленко, зазначаючи, що з XIV ст. зв'язка вказує лише на граматичну особу³⁰.

Саме втрата допоміжним дієсловом *быти* предикативної функції цілком очевидно і спричинилася до втрати ним і первісної дієслівної семантики, що, в свою чергу, потягло за собою також руйнування самої його структури, а саме до редукції тих його елементів, які ставали вже зайвими у семантико-функціональному відношенні. Перші випадки редукції окремих елементів допоміжного дієслова фіксуються уже у 2-ій половині XIII ст. у Галицько-Волинському літописі, зокрема, редукція флексії *-и* у 2-ій особі однини (єсть еси: из городовъ моихъ выбилъ мя есь; с чимъ есь приѣхаль; а много есь надъ нимъ свѣчъ поставилъ тощо³¹), що, як гадають, «теж вказує на втрату нею (зв'язкою — В. Д.) предикативної функції»³².

Однак найбільш показовою у цьому відношенні була редукція кореневих елементів — основних носіїв її семантики і функції, зокрема кореневого *e-* (*ε-*), а в 1 особі однини ще й кореневого *-с-*, оскільки флексія *-м* була цілком самодостатньою для вираження діючої особи, а *-с-* уже «не виконувало ніякої семантичної ролі»³³. Найбільш відповідною умовою для такої редукції була позиція після голосного передуючого енклітиці слова. Прослідки цього явища фіксуються уже найдавнішими українськими пам'ятками, причому різноманітними за територіальною співвіднесеністю, напр.: печат нашу при людех там будучих прикидали смы (Укр. грам., 26); daw mini starszomu bratu zaku z szczom joho z newuli razy dwa wykupowawcu... (Укр. грам., 28); тако смы мы опытали старцювъ (Розов, Грам., № 49); забылась юж тво таину...; слухалась спѣванА ихъ та ін.³⁴. Особливо ж широко представлені вони в актових книгах Полтавського городского уряду³⁵. Такі форми особово-дієслівних енклітик засвідчуються і найдавнішими закарпатоукраїнськими пам'ятками. Зазначимо, однак, що в пам'ятках немає такої чіткої позиційної послідовності, як в сучасних говорах: тут ще і в позиції після голосного форми з кореневими елементами (*ем, ес, есме, есте*) — явище досить часте, що зумовлюється, очевидно,

³⁰ Самійленко Л. О. *Форми дієслів дійсного способу в актових книгах Полтавського городского уряду 2-ї половини XVII ст.* — Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова, рік ХСVII, т. 151. Серія філологічних наук. Одеса, 1961, с. 96.

³¹ Бевзенко С. П. *Історична морфологія...*, с. 311.

³² Керницький І. М. *Цит. праця*, с. 130.

³³ Кобилянський Б. В. *Про залишки перфекта в південно-західній групі діалектів української мови.* — УМЛШ, 1953, № 3, с. 70.

³⁴ Керницький І. М. *Цит. праця*, с. 132—133.

³⁵ Самійленко Л. О. *Цит. праця*, с. 96—97.

книжною традицією, а можливо, ще й впливом позиції після приголосного, де збереження кореневого *ε*- було послідовним.

Отже, колишні форми 1 та 2 особи однини і множини допоміжного дієслова *быти* у складі давньоруського перфекта на час формування української мови повністю чи майже повністю втрачають свої дієслівні семантичні властивості, а згодом, найменш з часу фіксації пам'ятками їх зредукованих варіантів, тобто уже з початку XV ст., вони стають «немов рухомих особовим закінченням»³⁶.

Рефлекси допоміжного дієслова колишнього перфекта, втрапивши значення і функцію дієслова у цій формі складеного минулого часу і спеціалізуючись як особливий засіб вираження діючої особи, значно поширили сферу свого функціонування — почали вживатися і в конструкціях, що не мають ніякого зв'язку з колишнім перфектом як таким. Так, зокрема, в сучасних південнокарпатських говорах вони широко вживаються в ролі виразника суб'єкта дії в конструкціях з іменним складеним присудком з нульовою зв'язкою чи навіть в еліптичних конструкціях з нульовим присудком із значенням буття в теперішньому часі, напр.: йак йа собі л'ажу до тых пєрин, кід'-ім од мукы (Звала); Не гварьте, же сьте Шарканьовы. Гварьте, же сьте пана Дебрянського; — Но ту-сь? — Ту-м; Йой, йака-сь (Стащ, К, III, 114, 128); Та камаратя зьме (Пчол, К, III, 218); не доган'ай, барна, барні, бо-с'те в уднум йармі; цар' каже: на то-сь валовшен — жабы біти (Тур); коли-м був молодый, та-м від'ів далєко: а типір'-им старый, талем волум рогі віжу (Тпол); йа не годен, ужє-м и голодєн, идў гет; ужє-з'ме ту близ' (ТБис); не великий-ис' пан, перел'ис' сам; самá-м собі, мáмко, вйнна, шчо л'ўпка не мáйу; аж кукурічу — такá-м рáда; такá-м хвóра; чорн'áвого хлóпц'а л'ўбл'у, бо-м самá ни біла; ой, йа собі зас'півáйу, бо йа собі гóнна, а ты собі не зас'піваш, бо-з' чирў голóнна (Лат); такá-м чóрна, йак голóвн'а (Новс) тощо. Правда, може виникнути питання: чи *-м*, *-с'*, *-с'ме*, *-с'те* у конструкціях наведеного типу не є особливими формами теперішнього часу дієслова *быти* у функції простих присудків або зв'язки у складених присудках? Всебічний аналіз матеріалів дає на це заперечну відповідь. У сучасних південнокарпатських говорах, як і в українській загальнонародній мові, для вираження буття в теперішньому часі звичайними, «нормативними» є конструкції з еліпсом дієслова-присудка *быти* та нульовою зв'язкою у складених присудках, напр.: Йўро, ди-с'? — Туй-им, н'án'ку!; Та ди-с'те, хлóпц'і? — Та туй-ис'ме, у хýжі-с'ме! (Ст).

³⁶ Керницький І. М. Цит. праця, с. 132.

Ці конструкції у досліджуваних говорах виступають як абсолютні синонімічні паралелі до двоскладних конструкцій: Йуро, де ты? — Йа туй, н'ан'ку!; Та де вы, хлопці? — Та мы туй, у хыжі! Лише при спеціальному наголошенні на значенні буття в досліджуваних говорах зрідка простежуються форми теперішнього часу 1 та 2 особи від дієслова *быти* у функції присудків, напр.: тад' йа не йем не знати ко!; йа йем такый лигін', гі ты: (Іза); йа йем йа, ты йис' ты — ко з нас дурный: йа, ци ты? (Ст). Однак ці форми відрізняються від власне енклітик *-м, -с', -с'ме, -с'те* як у структурному (у них обов'язковим є кореневий елемент *йе- (йи-)*: *йем, йис', йис'ме, йис'те*, так і в синтаксичному відношенні: вони вживаються лише у двоскладних реченнях з підметами-займенниками *йа, ты, мы, вы*, тоді як вживання енклітик у конструкціях із займенниками-підметами взагалі виключається. Особливо показовими у цьому відношенні є конструкції типу: Я вже буду така, як-им є, лем ня пусь уже, не тримай ня; Но та выткы-м вам мав повісти, же выдкы-м є (РусГ, К, III, 20), де поряд з енклітиками маємо відповідні форми дієслова *быти*.

Вагомим аргументом на користь повної втрати рефлексами *-м, -с', -с'ме, -с'те* не тільки перфектних, але й дієслівних властивостей взагалі є злиття їх з *бы*: при наявності у реченні *бы* особово-дієслівні енклітики завжди примикають до нього і виступають у ролі своєрідних особових закінчень, напр.: пушла бы-м в госп (Ски); мух бы-с' пуйти (ТБис), тоды бы-с'те зо мнов говорили (Зар); ашбы-м ишла, мамко, в пекло, абы-м мала за шчо (ВільЛ) тощо.

Все сказане говорить за те, що поширена в мовознавчій літературі традиційна кваліфікація *-м, -с', -с'ме -с'те* в сучасних південнокарпатських говорах як «залишків перфекта»³⁷ на тій лише підставі, що вони етимологічно пов'язані з відповідними особовими формами допоміжного дієслова у складі колишнього перфекта, не є правомірною. Вони знаходяться приблизно в такому ж співвідношенні з колишнім перфектом, як, наприклад, сучасна частка *би(б)* української загальнонародної мови з колишнім аористом, частка *ся* — з колишньою енклітичною формою зворотного займенника *сА* знахідного відмінка, сучасні прислівники типу *тепло, холодно, ясно, темно* і т. п. — з колишніми нечленими прикметниковими формами середнього роду тощо. Адже перфект в давньоруській мові, як уже згадувалося, становив собою певну аналітичну форму минулого часу, відмінну від інших форм минулого часу (аориста, імперфекта

³⁷ Кобилянський Б. В. Цит. праця, с. 69—71.

та плюсквамперфекта) не тільки своєю структурою, але й своїм значенням, функцією: він вказував на «результат минулої завершені дії і відношення її до теперішнього часу»³⁸, причому «допоміжне дієслово в даній формі не лише вказувало на особу, що творила дію, а й було носієм функціонального значення тієї форми, саме за допомогою його виражалося відношення минулої дії до моменту висловлювання, тобто до теперішнього часу»³⁹. Таким чином, сучасні говірки *-м, -с', -с'ме, -с'те*, як «залишки перфекта», повинні б в якійсь мірі відбивати ці специфічні особливості колишнього перфекта, або принаймні його складового компонента — допоміжного дієслова. Однак, як ми вже бачили, вони на сьогодні не виявляють ні найменших перфектних особливостей. Більше того, вони виявляють у сучасних південнокарпатських говорах взагалі індиферентність не тільки до лексико-семантичного дієслівного значення, але й до таких дієслівних категорій, як доконаність і недоконаність, час та спосіб дієслова, і спеціалізувались виключно на функції особливого засобу вираження діючої особи в усіх т. зв. конструкціях з «не названим підметом»⁴⁰.

Дещо не вмотивованою, на наш погляд, є кваліфікація цих форм як «рухомих особових закінчень»⁴¹ чи «енклітичних закінчень»⁴² так само, як і «особових афіксів»⁴³, хоча вони за своєю функцією і наближаються до особових закінчень. Адже закінчення, в тому числі й особові, виражаючи те чи інше граматичне значення, виступають завжди як невід'ємна кінцева частина певної форми відмінюваного слова. Афікс також становить собою невід'ємну складову частину відповідного слова. Розглядувані ж енклітики займають відносно довільне місце в реченні, примикаючи як до відмінюваних, так і до невідмінюваних повнозначних, а також до багатьох неповнозначних, службових слів⁴⁴.

За своєю функцією, а також відносною довільністю місця в

³⁸ Безпалько та ін. Цит. праця, с. 343.

³⁹ Бевзенко С. П. Історична морфологія..., с. 306.

⁴⁰ Ломтев Т. П. Очерки по историческому синтаксису русского языка. М.: Московский университет, 1956, с. 44—45.

⁴¹ Керницький І. М. Цит. праця, с. 132.

⁴² Приступа П. І. Говірки Брюховецького району Львівської області. К.: АН УРСР, 1957, с. 55.

⁴³ Добощ В. І. До характеристики форм умовного і наказового способів у південнокарпатських говірках долини р. Тур'ї. Тези доп., виголошених на Львівській міжобласній діалектологічній нараді. Львів: Інститут суспільних наук АН УРСР, 1958, с. 11, 12.

⁴⁴ Добощ В. І. До синтаксису особових енклітик *-м, -с', -с'ме, -с'те* в південнокарпатських говорах. — В кн.: Доповіді та повідомлення (Ужгородський університет), вип. 3. Ужгород, 1958, с. 42—44.

реченні *-м, -с', -с'ме, -с'те* дуже близькі до відповідних особових займенників. Зрештою, вони і функціонують у досліджуваних говорах лише як паралельні засоби вираження суб'єкта дії поряд із займенниками *я, ти, ми, ви* у функції підметів двоскладних речень. Однак кваліфікувати їх як якийсь особливий розряд займенників теж не можна: займенники становлять собою особливий лексико-граматичний розряд, що характеризується всіма властивостями повнозначних слів, у тому числі і можливістю виступати цілком самостійно у функції окремих неповних речень (напр.: *ко шче йде зо мнов? — Йа! Мы і т. п.*), тоді як *-м, -с', -с'ме, -с'те* таких властивостей не мають, вони можуть функціонувати тільки у складі речення, не змінюючи при цьому його складу.

Виходячи з усього сказаного, ми і вважаємо за найдоцільніше називати *-м, -с', -с'ме, -с'те* дієслівно-особовими енклітиками: дієслівними — за походженням, особовими — за їх функцією, а енклітиками — за їх лексико-синтаксичними властивостями.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ НАЗВ НАСЕЛЕНИХ ПУНКТІВ ТА ДЖЕРЕЛ ФАКТИЧНОГО МАТЕРІАЛУ

Баб	— Бабич-Покуття Мукачівського р-ну Зак. обл.
БерГ	— Березовець Гуменського окр. Східнославацького краю
Бог	— Богдан Рахівського р-ну Зак. обл.
Бориня	— Бориня Старосамбірського р-ну Львів. обл.
ВРак	— Великий Раковець Іршавського р-ну Зак. обл.
ВільЛ	— Вільхівці-Лазі Тячівського р-ну Зак. обл.
Вон	— Вонігово Тячівського р-ну Зак. обл.
Гет	— Гетеня Виноградівського р-ну Зак. обл.
Діл	— Ділове Рахівського р-ну Зак. обл.
Заг	— Загорб Великоберезнянського р-ну Зак. обл.
ЗарІ	— Заріччя Іршавського р-ну Зак. обл.
Збой	— Збой Гуменського окр. Східнославацького краю
Звала	— Звала Гуменського окр. Східнославацького краю
Іза	— Іза Хустського р-ну Зак. обл.
Ільник	— Ільник Старосамбірського р-ну Львів. обл.
Імс	— Імстичово Іршавського р-ну Зак. обл.
КорУ	— Коритняни Ужгородського р-ну Зак. обл.
Лат	— Латірка Воловецького р-ну Зак. обл.
Лоп	— Лопухово Тячівського р-ну Зак. обл.
Лум	— Лумшори Перечинського р-ну Зак. обл.
МБер	— Малий Березний Великоберезнянського р-ну Зак. обл.
Млин	— Млинарівці Бардіївського окр. Східнославацького краю
ОрСт	— Орябина Старолюбовнянського окр. Східнославацького краю
ОсГ	— Осадне Гуменського окр. Східнославацького краю
П	— Перечин Зак. обл.
Піз	— Пізняківці Мукачівського р-ну Зак. обл.
Пчол	— Пчолине Гуменського окр. Східнославацького краю

- Р — Рахово Зак. обл.
 Рос — Росішка Рахівського р-ну Зак. обл.
 РусГ — Руське Гуменського окр. Східнославацького краю
 СинП — Синевирська Поляна Міжгірського р-ну Зак. обл.
 Ски — Сімерки Перечинського р-ну Зак. обл.
 Смул — Смутьник Гуменського окр. Східнославацького краю
 Стуж — Стара Стужиця Великоберезнянського р-ну Зак. обл.
 Стащ — Стащин Гуменського окр. Східнославацького краю
 Ст — Стеблівка Хустського р-ну Зак. обл.
 Тер — Терново Тячівського р-ну Зак. обл.
 Тур — Турія Перечинського р-ну Зак. обл.
 ТБис — Тур'я-Бистра Перечинського р-ну Зак. обл.
 ТПас — Тур'я-Пасіка Перечинського р-ну Зак. обл.
 ТПол — Тур'я Поляна Перечинського р-ну Зак. обл.
 Хижа — Хижа Виноградівського р-ну Зак. обл.
 Хмел — Хмельова Бардіївського окр. Східнославацького краю
 Черна — Черна Виноградівського р-ну Зак. обл.
 Шамбр — Шамброн Старолубовнянського окр. Східнославацького краю
 Шир — Широке Виноградівського р-ну Зак. обл.

* * *

- Дже, Мат. — Дже Л. Матеріали к исторической диалектологии закарпатских говоров. Будапешт, 1967.
 Дзендз., Лист-істр. — Дзендзелівський Й. О. Лист-інструкція 1913 р. про профілактичні заходи проти чуми. — Доповіді та повідомлення (Ужгородський університет). Серія історико-філологічна, вип. І. Ужгород, 1957.
 Зн І — Верхратський І. Знадоби для пізнання угорсько-руських говорів. Говори з наголосом движимим. ЗНТШ, тт. 27—29.
 К, III Лел., Пам. — Українські народні казки Східної Словаччини. Пряшів, 1969.
 — Лелекач М. М. Пам'ятки українського письменства XVII — поч. XVIII ст., писані на Закарпатті. — Наукові записки (Ужгородський університет), т. 14. Львів: Львівський університет, 1955.
 Лел.-Гр., Выбор — Выбор из старого руського письменства (от найдавніших початков до середини XIX в.). Составил Николай Лелекач и Михаил Грига. Ужгород, 1944.
 Пань., О путі — Панькевич І. «О пути Єрусалимской... Данила архимандрита монастыря Корсунского» в списку кінця XVIII ст. — Науковий збірник (тов-о «Просвіта» в Ужгороді), р. 4, 1925.
 ПА — Панькевич І. Пістрялівський рукопис «Александрії» з 1774 р. — Науковий збірник (тов-о «Просвіта» в Ужгороді), р. 4, 1925.
 Потушняк — Потушняк Ф. М. Пам'ятки українського письменства XVII—XVIII ст., писані на Закарпатті. — Доповіді та повідомлення (Ужгородський університет). Серія філологічна, вип. 2. Ужгород, 1958.
 ПУГ — Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі та суміжних областей, ч. I. Прага, 1938.
 Розов, Грам. — Розов В. Українські грамоти, т. I. — Збірник Історико-філологічного відділу Української Академії Наук. К., 1928.
 РПЄ — Гнатюк В. Русини Пряшівської єпархії та їх говори. — ЗНТШ, тт. 35—36.

- ТА — Панькевич І. Тишівська «Александрія» з початку XVIII в. — Науковий збірник (тов-о «Просвіта»), р. І. Ужгород, 1922.
- Укр. грам. — Українські грамоти XV ст. К.: Наукова думка, 1965.
- Хр — Сабов Е. Христоматія церковно-славянських і угро-русских пам'яток с прибавлением угро-русских народных сказок на подлинных наречиях. Ужгород, 1893.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Бевзенко С. П. Из спостережень над мовою пам'яток розповідних жанрів, писаних на Закарпатті. — Наукові записки (Ужгородський університет), т. 35. Філологічний збірник (Мовознавство). Ужгород, 1958.
- Бевзенко С. П. Исторична морфологія української мови. Ужгород: Закарпатське обласне видавництво, 1960.
- Безпалько О. П. та ін. Исторична граматика української мови, вид. 2, виправлене. К.: Радянська школа, 1962.
- Бова (Ковальчук) Л. П. Говірки південної Житомирщини і їх відношення до полтавсько-київського діалекту. — В кн.: Полтавсько-київський діалект — основа української національної мови. К.: АН УРСР, 1954.
- Бова (Ковальчук) Л. П. Діалектизм в синтаксисі «Перестороги». — В кн.: XII республіканська діалектологічна нарада (квітень, 1965 р.): Тези доп. К., 1965.
- Булаховський Л. А. З історичних коментаріїв до української літературної мови. — Мовознавство (Наукові записки АН УРСР), т. 10. К., 1952.
- Вашченко В. С. Полтавські говори. Харків: Харківський університет, 1957.
- Верхратський І. Про говір галицьких лемків. Львів, 1902.
- Гадолина М. А. История форм личных и возвратного местоимений в славянских языках. М.: АН СССР, 1963.
- Добш В. І. До синтаксису особових енклітик -м, -с', -с'ме, -с'те в південно-карпатських говорах. — Доповіді та повідомлення (Ужгородський університет). Серія філологічна, вип. 3. Ужгород, 1958.
- Добш В. І. До характеристики форм умовного і наказового способів у південнокарпатських говірках долини р. Тур'ї. — В кн.: Тези доповідей, виголошених на Львівській міжобласній нараді. Львів: Інститут суспільних наук АН УРСР, 1958.
- Жовтобрюх М. А. і Кулик Б. М. Курс сучасної української літературної мови, ч. І, вид. 3. К.: Радянська школа, 1965.
- Керницький І. М. Спостереження над складеними формами минулого часу в староруських і староукраїнських пам'ятках до XVI ст. — Наукові записки (Інститут суспільних наук АН УРСР), т. 3: Дослідження з мови та літератури. К., 1954.
- Кобляницький Б. В. Про залишки перфекта в південно-західній групі діалектів української мови. — УМЛШ, 1953, № 3.
- Лисенко П. С. Важливі особливості морфологічної системи говірок Ставищенського району на Київщині. — Діалектологічний бюлетень, вип. 6. К., 1956.
- Ломтев Т. П. Об употреблении глагола относительно категории времени в древнерусском языке. — Ученые записки (Московский университет), вып. 150: Русский язык. М., 1952.
- Ломтев Т. П. Очерки по историческому синтаксису русского языка. М.: Московский университет, 1956.
- Марчук Н. М. Формы прошедшего времени украинского глагола в лингвистическом аспекте. — В кн.: Совещание по Общеславянскому лингвистическому атласу (Ленинград, 26—30 сентября 1972): Тез. докл. М., 1972.

- Мельничук О. С. Південноподільська говірка с. Писарівки. — Діалектологічний бюлетень, вип. 3. К., 1951.
- Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі та суміжних областей, ч. I. Прага, 1938.
- Пристула П. І. Говірки Брюховецького району Львівської області. К.: АН УРСР, 1957.
- Пура Я. О. Говори Західної Дрогобиччини, ч. I. Львів: Львівський педінститут, 1958.
- Самійленко С. П. З історії форм давального відмінка однини особових займенників у давньоруській та українській мовах. — В кн.: Питання історичного розвитку української мови: Тези доп. Харків, 1959.
- Самійленко Л. О. Форми дієслів дійсного способу в актових книгах Полтавського городового уряду 2-ої половини XVII ст. — Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечнікова, рік ХСVII, т. 151. Серія філологічних наук. Одеса, 1961.
- Селищев А. М. Критические заметки по истории русского языка (Л. А. Булаховский. Исторический комментарий к литературному русскому языку, изд. 2. Киев, 1939). — В кн.: Избранные труды. М.: Просвещение, 1968.
- Сучасна українська літературна мова: Морфологія /За заг. ред. І. К. Білодіда. К.: Наукова думка, 1969.
- Сюсько М. І. Займенник у говорах Закарпатської області УРСР. Харків: Харківський державний університет, 1968.
- Токарь Т. А. Энклитические местоименные формы в украинских говорах Боснии (Югославия). — В кн.: Совещание по Общеславянскому атласу (Ленинград, 26—30 сентября 1972): Тез. докл. М., 1972.

З М І С Т

Й. О. Дзєндзелівський. Українські народні назви гідрорельєфу	7
І. В. Сабадош. Типологія назв <i>Rosa canina</i> L. в говорах української та інших слов'янських мов	34
І. В. Сабадош. Прояв народної етимології в українських діалектних назвах флори	71
І. Я. Хрептак. Мотиви номінації в українській народній ентомологічній номенклатурі	80
В. І. Статеева. Дедемінутивація в українських говорах	85
М. І. Сюсько. Наслідки міжмовних та міждіалектних взаємодій в українському зооніміконі району Карпат	97
В. І. Лавер. Дослідження діалектної фразеології в лінгвогеографічному аспекті	110
Т. М. Розумик. Прислівникова лексика в українських говорах району Карпат	127
В. І. Добош. Енклітики в південно-західних говорах української мови	136